

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ**

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών ΙΑΚΑ

Διπλωματική εργασία
Επιβλέπουσα επόπτρια: Τουρναβίτου Ιφιγένεια
Επικουρική επόπτρια: Μουνδρέα-Αγραφιώτη Αντίκλεια
Τρίτο μέλος εξεταστικής επιτροπής: Λεβέντη Ιφιγένεια

Μακανίκα Ελένη

**Εργαστήρια και εργαστηριακή παραγωγή στην Ηπειρωτική
Ελλάδα κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.**

ΒΟΛΟΣ 2008

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 6924/1
Ημερ. Εισ.: 13-02-2009
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: Δ
938.112
ΜΑΚ

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ**

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών ΙΑΚΑ

Διπλωματική εργασία
Επιβλέπουσα επόπτρια: Τουρναβίτου Ιφιγένεια
Επικουρική επόπτρια: Μουνδρέα-Αγραφιώτη Αντίκλεια
Τρίτο μέλος εξεταστικής επιτροπής: Λεβέντη Ιφιγένεια

Μακανίκα Ελένη

**Εργαστήρια και εργαστηριακή παραγωγή στην Ηπειρωτική
Ελλάδα κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.**

ΒΟΛΟΣ 2008

*Στους γονείς μου
Στο Γιάννη*

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	1
Εισαγωγή.....	2-3

A' Μέρος

1. Θεωρητικό πλαίσιο.....	4-11
2. Η Μυκηναϊκή οικονομία. Γενικά στοιχεία.....	12-17
3. Εργαστηριακή παραγωγή και ανακτορική οικονομία	
3.1. Η εργαστηριακή παραγωγή στη Γραμμική Β.....	18-24
3.2. Εργαστηριακή παραγωγή και θρησκεία.....	24
3.2.1. Παραγωγή και θρησκεία. Τα δεδομένα από τη Γραμμική Β.....	24-27
3.2.2. Αρχαιολογικά δεδομένα.....	27-31
3.3. Συμπεράσματα.....	31-33
4. Το καθεστώς των τεχνιτών.....	33-36

B' Μέρος

1. Τι εννοούμε με τον όρο εργαστήριο; Η ταύτιση ενός εργαστηριακού χώρου.....	37-43
2. Εργαστήρια και εργαστηριακοί χώροι στην Ηπειρωτική Ελλάδα	
2.1 Ανακτορικές θέσεις.....	44-71
2.2 Μη ανακτορικές θέσεις.....	71-106

Γ' Μέρος

Συμπεράσματα.....	107-125
Συνομογραφίες / Βιβλιογραφία / Κατάλογος εικόνων.....	126-147
Εικόνες.....	148-173

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία με τίτλο «Εργαστήρια και εργαστηριακή παραγωγή στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού» εκπονήθηκε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του πανεπιστημίου Θεσσαλίας και υποστηρίχθηκε το Νοέμβριο του 2008 με εισηγήτρια την καθηγήτρια κ. Ιφιγένεια Τουρναβίτου, την οποία ευχαριστώ θερμά για την αποδοχή του θέματος και την ουσιαστική της βοήθεια σε όλη τη διάρκεια της μελέτης. Οι απόψεις και οι προτάσεις της στάθηκαν πολύτιμες για την οριστική διαμόρφωση των θέσεων μου. Η ολοκλήρωση αυτής της μελέτης υπήρξε δυνατή αφενός χάρη στις καίριες υποδείξεις και παρατηρήσεις και αφετέρου χάρη στην ενθάρρυνση και την αμέριστη ηθική συμπαράστασή της.

Ευχαριστίες οφείλω στις καθηγήτριες κ. Αντίκλεια Αγραφιώτη και κ. Ιφιγένεια Λεβέντη που διάβασαν το κείμενο με προθυμία και συνέβαλαν στη βελτίωσή του.

Σημαντική υπήρξε η βοήθεια των συμφοιτητών και φίλων, τους οποίους ευχαριστώ για το προσωπικό ενδιαφέρον, τις εύστοχες παρατηρήσεις και το φιλικό κλίμα συνεργασίας σε όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών.

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία αφορά στη λεπτομερή καταγραφή και αξιολόγηση των εργαστηρίων / εργαστηριακών εγκαταστάσεων στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, τόσο σε ανακτορικό όσο και σε μη ανακτορικό επίπεδο, καθώς και το συσχετισμό των δεδομένων με την οικονομική / πολιτική οργάνωση της μυκηναϊκής κοινωνίας.

Στο πρώτο μέρος εξετάζεται το θεωρητικό πλαίσιο της εργαστηριακής παραγωγής και πιο συγκεκριμένα η οικονομία και η οργάνωση της παραγωγής.

Κατόπιν παρατίθενται γενικά στοιχεία της μυκηναϊκής οικονομίας, τα προβλήματα που παρουσιάζονται κατά τη μελέτη των αρχείων της Γραμμικής Β, ενώ γίνεται σύντομη αναφορά στην πρωτογενή παραγωγή και στα σημαντικότερα οικονομικά θεωρητικά μοντέλα, σε μια προσπάθεια να δοθούν συνοπτικά πληροφορίες για τις δυσκολίες που παρουσιάζει η ανασύσταση της μυκηναϊκής οικονομίας.

Το 4^ο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην εργαστηριακή παραγωγή όπως αυτή προκύπτει από τη μελέτη των αρχείων Γραμμικής Β καθώς και στη σχέση μεταξύ των ανακτόρων και της εργαστηριακής παραγωγής καθώς και το βαθμό εμπλοκής και επιρροής τους σ' αυτήν. Παράλληλα εξετάζεται η σχέση της παραγωγής με το θρησκευτικό τομέα.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους πραγματοποιείται μια σύντομη αναφορά στο καθεστώς των τεχνιτών κατά τη μυκηναϊκή περίοδο.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας πριν από την καταγραφή των δεδομένων παρουσιάζεται μία ανάλυση του όρου εργαστήριο και εξετάζονται τα κριτήρια για την ταυτοποίηση εργαστηριακών χώρων στο πεδίο.

Στο επόμενο κεφάλαιο η καταγραφή και αξιολόγηση των σωζόμενων εργαστηριακών εγκαταστάσεων γίνεται σε δύο μέρη, πρώτα στο ανακτορικό και ύστερα στο μη ανακτορικό επίπεδο, στα πλαίσια του ευρύτερου οικονομικού-κοινωνικού συστήματος.

Η εργασία ολοκληρώνεται με ένα συμπερασματικό κεφάλαιο όπου επιχειρείται μια ανασύσταση της εικόνας που προκύπτει από τα δεδομένα ανά επίπεδο (ανακτορικό, μη ανακτορικό) και κατά τέχνη, καθώς και η λειτουργία των εργαστηριακών χώρων στα πλαίσια της ευρύτερης οικονομίας.

Τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν κατά τη μελέτη των εργαστηρίων και των εργαστηριακών χώρων στην Ηπειρωτική Ελλάδα αφορούν κυρίως στην έλλειψη δεδομένων περισσότερο σ' αυτόν που συμβατικά ονομάζουμε μη ανακτορικό τομέα/επίπεδο. Μέχρι σήμερα έχουν πραγματοποιηθεί ελάχιστες δημοσιεύσεις εργαστηριακών χώρων, γι' αυτό οι πληροφορίες προέρχονται κυρίως από τις συχνά ελλιπείς και κάποτε ασαφείς προκαταρκτικές δημοσιεύσεις. Περισσότερα γνωρίζουμε για τα ανακτορικά κέντρα, ωστόσο ούτε στην περίπτωση αυτή οι πληροφορίες είναι επαρκείς για την ανασύσταση του ρόλου της δευτερογενούς παραγωγής στα πλαίσια της μνημονιακής οικονομίας.

Ένας ακόμη ανασταλτικός παράγοντας είναι οι δυσκολίες που παρουσιάζονται στην ταύτιση ενός εργαστηριακού χώρου στο πεδίο, κυρίως λόγω της έλλειψης υλικών καταλοίπων. Θα πρέπει αρχικά να διασαφηνιστεί ο όρος εργαστήριο, ενώ η ταύτιση ενός εργαστηριακού χώρου στο πεδίο προϋποθέτει ότι ο ερευνητής κατέχει την τεχνολογία και τις τεχνικές κατεργασίες των υλικών με τα οποία πιθανόν να έρθει αντιμέτωπος, έτσι ώστε να είναι σε θέση να αναγνωρίσει τα κριτήρια. Στη συνέχεια θα πρέπει να τεθεί ένα πλαίσιο ταύτισης και ερμηνείας των εργαστηριακών χώρων. Ωστόσο ο παράγοντας της υποκειμενικότητας του μελετητή και η τάση για γενικεύσεις δυσχεραίνουν ακόμη περισσότερο το εγχείρημα.

Η απουσία ενός συλλογικού κόρπους εργαστηριακών εγκαταστάσεων και υλικού για την Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την Εποχή του Χαλκού, υπογραμμίζει την ανάγκη καταγραφής, τη μελέτη και δημοσίευση των δεδομένων καθώς και το ενδιαφέρον που παρουσιάζει μία τέτοια εργασία έστω και με τα λιγοστά δεδομένα που διατίθενται.

Α' Μέρος

1. Θεωρητικό πλαίσιο

Η μυκηναϊκή οικονομία στα πλαίσια της οποίας εντάσσεται και η λειτουργία των επιμέρους εργαστηρίων / εργαστηριακών εγκαταστάσεων, αποτελεί μία από τις βασικές παραμέτρους αυτού που ονομάζουμε κοινωνική δομή / κοινωνικό σύστημα το οποίο περιλαμβάνει τρία βασικά υποσυστήματα, το πολιτικό, το οικονομικό, και το ιδεολογικό που συνιστούν το πολιτισμικό πλαίσιο της κοινωνίας.¹ Το οικονομικό υποσύστημα στο οποίο εντάσσεται στη συγκεκριμένη περίπτωση και η ευρύτερη μυκηναϊκή οικονομία αποτελείται από πλειάδα υποσυστημάτων, όπως η παραγωγή (πρωτογενής και δευτερογενής), η διακίνηση αγαθών (εμπόριο), η κατανάλωση / χρήση αγαθών και η απόρριψη τους.²

Είναι πλέον γενικά αποδεκτό ότι η πολιτική οικονομία και η ιδεολογία είναι όλες διαστάσεις της κοινωνίας, όχι μόνο σε επίπεδο θεσμών, αλλά και σε επίπεδο δραστηριοτήτων. Οι διάφορες οικονομικές δραστηριότητες είτε πρόκειται για παραγωγή είτε για διακίνηση αγαθών δεν κινούνται μόνο στα πλαίσια των οικονομικών θεσμών αλλά σχετίζονται άμεσα τόσο με πολιτικούς θεσμούς, εξ' ου και ο όρος πολιτική οικονομία, όσο και με τις ιδεολογικές παραμέτρους μιας κοινωνίας.³

Το βασικό ερώτημα σε τέτοιες περιπτώσεις και ιδίως όταν πρόκειται για προ-νομισματικές οικονομίες για τις οποίες γραπτές πηγές δεν υφίστανται ή είναι ελλιπείς – όπως στην περίπτωση της μυκηναϊκής περιόδου – είναι με ποιο τρόπο επιμέρους οικονομικές δραστηριότητες, όπως η παραγωγή παραδείγματος χάριν, στηρίζουν τους πολιτικούς / ιδεολογικούς θεσμούς και πως επηρεάζονται από αυτούς.⁴

Η παραγωγή - στην οποία εντάσσεται και η λειτουργία των εργαστηρίων, όπως και όλα τα άλλα υποσυστήματα της οικονομίας, είναι μια οικονομική

¹ Renfrew 1972, 22-23

² ο.π., 22-23

³ ο.π., 22-23

δραστηριότητα η οποία λειτουργεί όχι μόνο μέσα στα πλαίσια της συγκεκριμένης οικονομίας, αλλά και μέσα στα πλαίσια του κυρίαρχου πολιτικού και ιδεολογικού συστήματος.

Η παραγωγή διακρίνεται σε *πρωτογενή* (γεωργία / κτηνοτροφία) και *δευτερογενή* (βιομηχανία / βιοτεχνία) δηλαδή επεξεργασία πρώτων υλών. Οι εργαστηριακές δραστηριότητες εντάσσονται στη δευτερογενή παραγωγή.

Η μελέτη της παραγωγής στη μυκηναϊκή κοινωνία, περιλαμβάνει δύο βασικά σκέλη. Σε πρώτο επίπεδο αφορά στην καταγραφή και μελέτη των αρχαιολογικών καταλοίπων, δηλαδή των αρχιτεκτονικών καταλοίπων (εργαστηρίων ή εργαστηριακών εγκαταστάσεων) και των κινητών ευρημάτων (εργαλείων, πρώτων υλών, ημιτελών αντικειμένων, απορριμμάτων), παράμετρος που προϋποθέτει γνώση της αρχαίας τεχνολογίας (φυσικές ιδιότητες, πρώτες ύλες και προέλευση και τρόποι απόκτησης της πρώτης ύλης, μέθοδοι προετοιμασίας της πρώτης ύλης προς κατεργασία, τεχνικές κατεργασίας, τεχνικές διακόσμησης, εργαλεία και εγκαταστάσεις).⁵

Σε δεύτερο επίπεδο η μελέτη της παραγωγής αφορά τη μελέτη κατανομής, της χωροταξικής και διοικητικής οργάνωσης των εργαστηριακών χώρων, των συνθηκών εργασίας, του βαθμού της τεχνικής εξειδίκευσης και των θεμάτων που άπτονται της κοινωνικής θέσης του εργατικού δυναμικού.⁶

Τα παραπάνω στοιχεία βοηθούν στη δημιουργία ενός θεωρητικού πλαισίου ταύτισης εργαστηριακών χώρων βάσει των αρχαιολογικών δεδομένων.

Στόχος της εργασίας αυτής δεν είναι η ανασύσταση των τεχνολογικών επιλογών στα σωζόμενα μυκηναϊκά εργαστήρια αλλά η καταγραφή και η αξιολόγηση των εργαστηρίων / εργαστηριακών εγκαταστάσεων (αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, κινητά ευρήματα) στα πλαίσια της οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης της μυκηναϊκής κοινωνίας

Η καταγραφή και αξιολόγηση των δεδομένων προϋποθέτει την ασφαλή ταύτιση των σωζόμενων αρχιτεκτονικών – αρχαιολογικών καταλοίπων με συγκεκριμένες εργαστηριακές δραστηριότητες τόσο σε ανακτορικό όσο και σε μη ανακτορικό επίπεδο.

⁴ ο.π., 22-23

⁵ Renfrew and Bahn 2001, 390-392

⁶ ο.π., 390-392

Η σύγκριση / αντιπαράθεση μεταξύ των εργαστηριών/ εργαστηριακών εγκαταστάσεων σε μεγάλα ανακτορικά κέντρα και αυτών σε μη ανακτορικούς οικισμούς, στοχεύει στη δημιουργία μιας πιο σαφούς εικόνας όσον αφορά στη διάδοση, τον αριθμό και το είδος των εγκαταστάσεων ανά περιοχή και ανά περίοδο, στοιχεία που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια πιο ακριβή θεώρηση ή ακόμη και αναθεώρηση της οργάνωσης της μυκηναϊκής κοινωνίας και της έκτασης της ανακτορικής οικονομίας.

Όσον αφορά στην οργάνωση της παραγωγής, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και η εθνογραφία / εθνοαρχαιολογία δυστυχώς δεν παρέχουν πολλές πληροφορίες για θέματα που άπτονται του οργανωτικού πλαισίου (κοινωνικοοικονομικού πλαισίου) της παραγωγής. Οι μέχρι τώρα θεωρίες βασίζονταν κυρίως στην κληρονομιά της ευρωπαϊκής οικονομικής ιστορίας που παρέπεμπε σε μια γραμμική εξέλιξη της παραγωγής, (από οικιακή παραγωγή σε βιοτεχνία και σε βιομηχανία) και «δυστυχώς» τα μοντέλα και οι αντιλήψεις της σύγχρονης οικονομίας μεταφέρθηκαν αυτούσια σε προϊστορικές κοινωνίες.

Σύμφωνα με τη Rice⁷, η οποία βέβαια ασχολείται συγκεκριμένα με την κεραμική παραγωγή, οι παράμετροι που αφορούν την οργάνωση της παραγωγής περιλαμβάνουν:

- τον τόπο παραγωγής (θέση εργαστηρίου)
- τον τρόπο παραγωγής (μέθοδοι τεχνολογίας)
- την κλίμακα παραγωγής
- την ποικιλία η/και μεταβλητότητα των προϊόντων και τις αλλαγές στα ανωτέρω
 - το βαθμό εξειδίκευσης της παραγωγής
 - το θέμα των εργασιακών σχέσεων (εξαρτημένη και ανεξάρτητη εργασία μέσα στο πολιτικο-οικονομικό σύστημα / πλαίσιο).⁸

Όσον αφορά στον *τόπο παραγωγής* προτείνονται δύο τρόποι προσέγγισης: α) η γεωγραφική κατανομή των προϊόντων (κεραμικής) και β) οι μέθοδοι ανάλυσης προέλευσης των πρώτων υλών. Ενδεικτικά είναι τα στοιχεία από τις θέσεις των σύγχρονων εργαστηριακών μονάδων, συνήθως κοντά στις πρώτες

⁷ Rice 1987, 170 κ.εξ.

⁸ ο.π., 170-171

ύλες η/και σε αγορές. Όσον αφορά στις προϊστορικές κοινωνίες, τα μοναδικά διαθέσιμα κριτήρια είναι η ύπαρξη εργαστηριακών εγκαταστάσεων (κλιβάνων), εργαλείων, η συγκέντρωση μεγάλων ποσοτήτων πρώτων υλών και τελειωμένων προϊόντων, καθώς και η παρουσία εργαστηριακού υλικού (ημιτελή, απορριπτά, τελειωμένα αντικείμενα, απορρίμματα).⁹

Ο *τρόπος παραγωγής* αναφέρεται όχι μόνο στην τεχνολογία παραγωγής αλλά και στην οργάνωση του εργατικού δυναμικού και την οργάνωση της παραγωγής γενικά. Πιο συγκεκριμένα ερωτήματα, αφορούν στην ταυτότητα του εργατικού δυναμικού, στο πως κατασκευάζεται κάτι, από ποιους και για ποιους. Πρόκειται για συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού βάσει φυλετικών, ηλικιακών ή οικογενειακών (φατρίες) κριτηρίων ;¹⁰

Θέματα τεχνολογίας μπορούν ενίοτε να μελετηθούν μέσα από τα ίδια τα αντικείμενα, τις ειδικές εργαστηριακές εγκαταστάσεις (εργαλεία, κλίβανοι, κεραμικοί τροχοί) και με τη βοήθεια φυσικοχημικών αναλύσεων. Ο ρόλος των εργαστηρίων / εργαστηριακών εγκαταστάσεων έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί μπορούν να επηρεάσουν την κλίμακα, το βαθμό τυποποίησης της παραγωγής και να οδηγήσουν σε συμπεράσματα για την κλίμακα της παραγωγής (μαζική, εποχιακή, περιορισμένη).¹¹

Η κλίμακα της παραγωγής αφορά στην ποσότητα και τους τύπους των αντικειμένων που παράγονται: συνδέεται με την τεχνολογία της παραγωγής, τη διανομή, τη χρήση και τον τύπο του εργαστηρίου (αν πρόκειται για μόνιμο εργαστήριο κ.λ.π.). Σε μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες συνήθως παρατηρείται σύνθετη κοινωνική οργάνωση αυξημένη ζήτηση προϊόντων η οποία συνεπάγεται μαζική παραγωγή ορατή αρχαιολογικά, ενώ σε μικρές πληθυσμιακές ομάδες, εάν αυτές δε λειτουργούν σαν προμηθευτές μεγαλύτερων ομάδων, η παραγωγή είναι ατομικού χαρακτήρα, εποχιακής και περιορισμένης κλίμακας.¹²

Μεταξύ των δύο αυτών περιπτώσεων υπάρχουν φυσικά διάφορα επιμέρους επίπεδα. Όσον αφορά στην κεραμική, έχει υποστηριχθεί ότι η κλίμακα παραγωγής αλλά και άλλες παράμετροι της παραγωγής, συνδέονται

⁹ ο.π., 177-178

¹⁰ ο.π., 182

¹¹ ο.π., 182

¹² ο.π., 180-181

με τη ζήτηση και το ρόλο των αγγείων στο κοινωνικό πλαίσιο, στοιχεία που καθορίζουν τελικά το ρυθμό και την περιοδικότητα της παραγωγής.¹³

Η μέτρηση της *ποικιλίας της παραγωγής / μεταβλητότητας* στην παραγωγή μπορεί να γίνει σε συνδυασμό με την ερμηνεία την κλίμακας και των τρόπων παραγωγής. Οι διακυμάνσεις στην παραγωγή μελετώνται σε συνδυασμό με πολλές παραμέτρους, όπως την τοποθεσία της εργαστηριακής παραγωγής, την προέλευση των πρώτων υλών, την πιθανά σταδιακή εξειδίκευση της τοποθεσίας ή και προέλευσης των πρώτων υλών. Η μείωση της ποικιλίας συνδέεται με όλο τον οικονομικό κύκλο της παραγωγής, της διακίνησης και της χρήσης και με όλα τα στάδια παραγωγής. Προϋποθέτει βέβαια την περιορισμένη χρήση πρώτων υλών και την τυποποίηση των τεχνικών. Αποτέλεσμα είναι η μαζική παραγωγή (πανομοιότυπα προϊόντα)¹⁴

Ο βαθμός *τεχνικής εξειδίκευσης* συνδέεται παραδοσιακά με την εμφάνιση της κοινωνικής συνθετότητας και απηχεί την κοινωνική διαχείριση των φυσικών πόρων και τις προϋπάρχουσες συνθήκες διαφοροποίησης κατανομής των φυσικών πόρων και οδηγεί στην τυποποίηση του καταμερισμού εργασίας.

Η εξειδίκευση θεωρείται χαρακτηριστικό σύνθετων κοινωνιών. Στην προϊστορική περίοδο η εξειδίκευση παρατηρείται μόνο σε κρατικές κοινωνίες και σε μεγάλα αστικά κέντρα, με μεγάλη ζήτηση. Σε μικρότερες κοινωνίες η πλήρης απασχόληση ενέχει οικονομικούς κινδύνους και αποφεύγεται (απουσία αναδιανομητικών μηχανισμών σε δύσκολους καιρούς).¹⁵

Εθνογραφικά η εξειδίκευση ορίζεται από μία σειρά παραγόντων όπως το ποσοστό του χρόνου που καταναλώνεται στην άσκηση της τέχνης, και/ή από το ποσοστό εισοδήματος που παρέχει, από την ύπαρξη επαγγελματικού τίτλου και από την παραγωγή συγκεκριμένου τύπου προϊόντων, στοιχεία τα περισσότερα από τα οποία δεν προκύπτουν από την αρχαιολογική έρευνα σε προϊστορικές κοινωνίες. Στην αρχαιολογική έρευνα η εξειδίκευση καθορίζεται κυρίως μέσω των τελικών προϊόντων και κρίνεται από το βαθμό τυποποίησης των πρώτων υλών, των τεχνικών κατασκευής και του τελικού προϊόντος ή από την απλοποίηση των ανωτέρω. Άλλα κριτήρια αποτελούν ο περιορισμός

¹³ Reina and Hill 1978, 249

¹⁴ Rice 1987, 201-204

¹⁵ Renfrew and Bahn, 2001, 221-225, Rice 1987, 183-186

της παραγωγής σε μικρό αριθμό τεχνιτών, η αρτιότητα των προϊόντων (υψηλή ποιότητα), η μαζική παραγωγή και η συγκέντρωση εργαστηρίων σε συγκεκριμένες οικιστικές ζώνες. Για να κατανοήσουμε την οργάνωση της παραγωγής πρέπει να γνωρίζουμε την κλίμακα και τον τρόπο παραγωγής.

Σύμφωνα με τη Rice η εξειδίκευση, θεωρητικά, διακρίνεται σε τέσσερις διαφορετικές μορφές/τύπους. Ο πρώτος τύπος αφορά στην εξειδίκευση των φυσικών πόρων, επιλογή συγκεκριμένων πρώτων υλών για την παραγωγή συγκεκριμένων τύπων προϊόντων, για τον προσδιορισμό των οποίων χρησιμοποιούνται χημικές αναλύσεις.

Ο δεύτερος τύπος αφορά στην εξειδίκευση προϊόντων και της χρήσης τους και αναφέρεται στη συγκεντρωτική παραγωγή συγκεκριμένων τύπων.

Ο τρίτος τύπος αφορά στην εξειδίκευση της θέσης, δηλαδή στο βαθμό κατά τον οποίο μία συγκεκριμένη κοινότητα αφιερώνει το δυναμικό της στην παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων.

Τέλος, ο τέταρτος τύπος εξειδίκευσης αφορά στην εξειδίκευση του παραγωγού και αναφέρεται σε εξειδικευμένους τεχνίτες οι οποίοι έχουν έσοδα μόνο από τη συγκεκριμένη δραστηριότητα. Αυτή η ιδιότητα προϋποθέτει μεγαλύτερη τεχνική δεξιότητα και επένδυση σε εργαλεία / εγκαταστάσεις, στοιχεία που συνήθως συνεπάγονται υψηλής ποιότητας προϊόντα και φυσικά πιο σύνθετη τεχνολογία.¹⁶

Ο Costin προτείνει τέσσερα διαφορετικά κριτήρια για την κατηγοριοποίηση της εξειδίκευσης σύμφωνα: με το context (εξαρτημένη ή ανεξάρτητη), με τις γεωγραφικές συγκεντρώσεις εργαστηρίων, την κλίμακα του εργαστηρίου (τον αριθμό του εργατικού δυναμικού) και το βαθμό εντατικοποίησης της παραγωγής, τα οποία όμως και πάλι είναι μόνο μερικώς χρησιμοποιήσιμα στην αρχαιολογική πραγματικότητα.¹⁷

Για την περιγραφή της *οργάνωσης της παραγωγής* έχουν δημιουργηθεί πολλά μοντέλα αυξανόμενης συνθετότητας που βασίζονται σε εθνογραφικά παράλληλα. Οι μεταβλητές που καθορίζουν τις διάφορες επιμέρους κατηγορίες είναι: η συχνότητα και η εποχικότητα της παραγωγής, ο αριθμός των εργατών, η ηλικία, το φύλο και η κοινωνική τους θέση, ο βαθμός καταμερισμού της εργασίας, το είδος και ο βαθμός επένδυσης σε χώρο και

¹⁶ ο.π., 189-191

¹⁷ Costin 1991

υλικοτεχνική υποδομή, καθώς επίσης και η ποικιλία σε προϊόντα και πρώτες ύλες, το μέγεθος και η πρόσβαση σε μία καταναλωτική ομάδα.¹⁸

Τέσσερις τρόποι παραγωγής αναφέρονται στη σχετική βιβλιογραφία, οι οποίοι βασίζονται σε σύγχρονα εθνογραφικά και ιστορικά παραδείγματα:

1. Οικιακή παραγωγή. Η περίπτωση αυτή αναφέρεται σε σποραδική, περιορισμένη παραγωγή για ίδια χρήση, εκτελείται συνήθως από γυναίκες και η τεχνολογία είναι απλή.

2. Οικιακή βιομηχανία. Στην περίπτωση αυτή η παραγωγή είναι πιο τακτική αλλά η τεχνολογία εξακολουθεί να είναι απλή. Απαντάται μικρή επένδυση κεφαλαίων σε εργαλεία και συνήθως ασκείται από γυναίκες. Συναντάται κυρίως σε φτωχές γεωργικά περιοχές και τα προϊόντα προορίζονται για εμπορική εκμετάλλευση.

3. Ατομική εργαστηριακή βιομηχανία. Ασκείται κυρίως από άνδρες ενώ γίνεται σημαντική επένδυση κεφαλαίου σε υλικοτεχνική υποδομή. Πρόκειται για επάγγελμα πλήρους απασχόλησης. Τα εργαστήρια είναι απομονωμένα και τα συστήματα διανομής απλά.

4. Πυρηνικά εργαστήρια. Πρόκειται για ενοποιημένα βιομηχανικά συγκροτήματα. Η εργασία εκτελείται από άνδρες και παρατηρείται μεγάλη επένδυση κεφαλαίου. Η παραγωγή είναι ενίοτε εποχιακή αλλά λόγω ανταγωνισμού συνήθως συνεχής. Τα παραγόμενα προϊόντα είναι τυποποιημένα (υψηλής ποιότητας) και λειτουργούν μηχανισμοί διανομής. Το μοντέλο παρατηρείται συνήθως σε αστικά κέντρα, ενώ συχνή είναι η χρήση μεσαζόντων. Οι εργαστηριακοί χώροι είναι συνήθως χωρισμένοι.¹⁹

Η ερμηνεία των προϊστορικών συστημάτων παραγωγής βάσει αυτών των μοντέλων είναι ιδιαίτερα προβληματική και μάλλον είναι περιορισμένης εφαρμογής. Τα μοντέλα 1, 2 και 3, αφήνουν λίγα αρχαιολογικά κατάλοιπα γιατί αποτελούν μικρή τεχνολογική επένδυση, σποραδική παραγωγή και διανομή.

20

Στην αρχαιολογική έρευνα, όσον αφορά το διαχωρισμό μεταξύ ελεύθερης και εξαρτώμενης εργασίας αυτός είναι ακόμη πιο ασαφής, ιδίως σε κοινωνίες

¹⁸ Rice 1987, 183

¹⁹ Arnold, 225-227, van der Leeuw 1984, Peacock 1981, Peacock 1982, 8-10

²⁰ Rice 1987, 186

με περιορισμένη χρήση της γραφής. Τα μοντέλα που μας προσφέρει η εθνογραφία δεν είναι απόλυτα και τα κριτήρια που χρησιμοποιεί δεν είναι πάντα αρχαιολογικά εφαρμόσιμα. Οι βασικές παράμετροι είναι ο χρόνος που αφιερώνεται στην εργασία, η αμοιβή και η ύπαρξη τίτλου, στοιχεία μη αναγνωρίσιμα ή σπάνια αναγνωρίσιμα αρχαιολογικά, που προκύπτουν κυρίως από τις γραπτές πηγές (Γραμμική Β, αρχεία στην Εγγύς Ανατολή).²¹

Στην εξαρτώμενη και στην ανεξάρτητη / ελεύθερη εργασία στη δευτερογενή παραγωγή, οι επιλογές γίνονται συνήθως με οικονομικά κριτήρια και προέρχονται από τα πολιτικά και κοινωνικά κέντρα εξουσίας.

²¹ ο.π., 183-186

2. Η Μυκηναϊκή οικονομία. Γενικά στοιχεία.

Η μελέτη της οικονομίας μιας προϊστορικής ή έστω πρωτο-ιστορικής κοινωνίας και πιο συγκεκριμένα της μυκηναϊκής, βασίζεται σε δύο κατηγορίες δεδομένων: α. στα υλικά κατάλοιπα κυρίως στα μεγάλα ανακτορικά κέντρα με τους αποθηκευτικούς χώρους) και β. στις γραπτές πηγές.

Τα αρχεία της γραμμικής Β δυστυχώς δεν προσφέρουν σαφή εικόνα της μυκηναϊκής οικονομίας. Κατά πρώτον αποτελούν μέρος των κρατικών αρχείων του λογιστικού/διοικητικού συστήματος της κεντρικής/ανακτορικής εξουσίας στοιχείο που συνεπάγεται ότι σχετίζονται άμεσα με τα ενδιαφέροντα του ανακτόρου και την ανακτορική οικονομία εν γένει. Προσφέρουν συνεπώς λίγες ή καθόλου πληροφορίες για τις οικονομικές δραστηριότητες εκτός των ανακτόρων.²²

Κατά δεύτερον οι πινακίδες αναφέρονται κυρίως στον τελευταίο χρόνο ζωής του ανακτόρου και γι' αυτό πιθανότατα αντιπροσωπεύουν συγκεκριμένες δραστηριότητες της κεντρικής διοίκησης και συνεπώς δε μας επιτρέπουν να διακρίνουμε γενικές τάσεις της οικονομίας.²³

Τρίτον, δεν αποτελούν πλήρες αρχείο της μυκηναϊκής οικονομίας αλλά πρόκειται για γενικά, προσωρινά και εξαιρετικά λακωνικά αρχεία. Ο Halstead υποστηρίζει ότι πολλά προϊόντα πρωτογενούς και δευτερογενούς παραγωγής παράγονταν εκτός του ανακτόρου και εισέρχονταν ή εξέρχονταν από αυτό χωρίς να καταγράφονται από το γραφειοκρατικό σύστημα.²⁴

Τέταρτον, οι πινακίδες Γραμμικής Β προσφέρουν λίγες ή καθόλου πληροφορίες για το καθεστώς εργασίας των τεχνιτών και όταν αυτό συμβαίνει είναι για περιορισμένες τάξεις τεχνιτών.²⁵ Η πληρωμή σε είδος σπάνια (ή και ποτέ) είναι ενδεικτική του τύπου της σχέσης ανάμεσα στην κεντρική διοίκηση και τους εργαζόμενους, επομένως δεν μπορεί να δημιουργηθεί μία σαφής εικόνα της σχέσης.²⁶

²² Finley 1957, Killen 1985, Tournavitou 1997α, 36, Ventris and Chadwick 1973

²³ ο.π.

²⁴ Halstead 1992b, 65

²⁵ Tournavitou 1997α, 36

²⁶ ο.π., 36

Έτσι ενώ η Γραμμική Β καλύπτει αρκετά αρχαιολογικά κενά, η μη κριτική θεώρηση των δεδομένων της μπορεί να συσκοτίσει περισσότερο τη γενική εικόνα.

Αν και έχει επικρατήσει η άποψη να δίνεται έμφαση στον έλεγχο που ασκούσαν τα ανάκτορα στην οικονομία της περιφέρειας σαν κέντρα αναδιανομής, στην πραγματικότητα δε διαθέτουμε σαφείς πληροφορίες από τις πινακίδες για το βαθμό εμπλοκής του ανακτόρου στην παραγωγή.

Όσον αφορά στην *πρωτογενή παραγωγή*, δεν είναι σαφές από που τα ανάκτορα προμηθεύονταν τα αγροτικά ή ζωικά τους προϊόντα. Τα μόνα αγροτικά ή ζωικά προϊόντα που καταγράφονται ως εισερχόμενα στο ανάκτορο η διαχείριση των οποίων γίνεται από την κεντρική διοίκηση, είναι το μαλλί στις Μυκήνες και τη Θήβα, τα αιγοπρόβατα και οι χοίροι, το λινάρι και το σιτάρι στην Πύλο, βότανα και αρωματικά φυτά στις Μυκήνες και διάφορα αγροτικά προϊόντα στη Θήβα.²⁷ Ο Killen υποστηρίζει ότι σύμφωνα με τις πινακίδες Eγ και Es, κάποιες περιφέρειες κοντά στο ανάκτορο της Πύλου πλήρωναν φόρο σε σιτάρι ή άλλα ανάλογα αγροτικά προϊόντα.²⁸

Η ανασύνθεση του ανακτορικού ελέγχου στην παραγωγή των δημητριακών δεν είναι ακριβής, γιατί τα διαθέσιμα στοιχεία δεν το επιτρέπουν. Το ιδεόγραμμα του σιταριού, όταν δε χρησιμοποιείται για να υπολογιστούν οι εκτάσεις της γης, απαντάται όπως και το κριθάρι μαζί με τη λέξη *si-to* στους καταλόγους των σιτηρεσιών που διανέμονται από το ανάκτορο στους υπηκόους του. Στην Πύλο, η ετήσια συγκομιδή σιταριού υπολογίζεται σε 220.000 λίτρα, ενώ στην Κνωσό σε 982.608 λίτρα.²⁹

Όσον αφορά στο καθεστώς της ιδιοκτησίας, ένας μεγάλος αριθμός από τις πινακίδες της σειράς E της Πύλου και δύο αποσπάσματα από την Τίρυνθα, με καταγραφή ποσοτήτων σίτου, αντιπροσωπεύουν την έκταση των αγροτεμαχίων μεμονωμένων ιδιοκτητών, αφού δεν υπήρχε άλλος τρόπος να περιγραφεί η έκταση της γης. Το σωζόμενο υλικό διαιρείται σε δύο κατηγορίες: σε απλές ιδιοκτησίες γης, (Πύλος) και σε πιο σύνθετο καθεστώς ιδιοκτησίας

²⁷ Piteros et.al. 1990, Hooker 1996, 155

²⁸ Killen 1985, 244

²⁹ Cremova 1982, 73-82

γης, το οποίο σχετίζεται με καταγραφές που αφορούν τμήματα γης (Πύλος, Τίρυνθα).³⁰

Τα διαθέσιμα από την Πύλο αρχεία, αναφέρονται κυρίως σε έναν από τους εννέα νομούς της «κοντινής επαρχίας», την ra-ki-ja καθώς και σε άλλη μία περιοχή την sa-ra-pe-da. Η σειρά πινακίδων E αφορά στην ra-ki-ja, όπου καταγράφονται δύο τύποι γαιών, που εκφράζονται με τους όρους ki-ti-me-na και ke-ke-me-na (επιπλέον ο δεύτερος όρος αναφέρεται στις πινακίδες της Τίρυνθας αλλά και της Κνωσού). Οι δύο όροι ερμηνεύτηκαν ως «ιδιωτικές» και «δημόσιες» γαίες αντίστοιχα, επειδή ο όρος ke-ke-me-na συνοδεύεται συνήθως από τη διατύπωση ra-ro da-mo που σημαίνει ότι η γη ανήκε σε τοπικές κοινότητες, όμως η ερμηνεία δέχτηκε αμφισβήτηση.³¹

Σύμφωνα με τον Killen, οι κάτοχοι γαιών ke-ke-me-na είναι μισθωτές του κράτους, που κατέχουν γη με αντάλλαγμα τις υπηρεσίες τους. Ωστόσο ο ίδιος μελετητής αναγνωρίζει ότι αυτή είναι μία υποθετική ερμηνεία και ότι οι μισθωτές μπορεί να είναι ιδιοκτήτες ιδιωτικών γαιών οι οποίοι έπρεπε να πληρώνουν φόρο σιταριού.³² Οι te-re-ta που κατέχουν κτήματα ki-ti-me-na μπορούν να παραχωρούν αγροτεμάχια σε δικαιούχους με ειδικό καθεστώς, που ονομάζεται ο-na-to.³³

Ό, τι και αν ισχύει, η μέτρηση της έκτασης της γης γίνεται βάσει της μέτρησης του σπόρου του σιταριού. Εάν υπολογιστεί το σύνολο των γαιών της ra-ki-ja, δεν ξεπερνά τις 9.600 λίτρα σπόρου. Το μέσο μέγεθος ενός κτήματος ki-ti-me-na είναι 220 λίτρα περίπου και ενός μικρού κτήματος που παραχωρείται σε ο-na-to είναι 9.6 λίτρα. Ωστόσο, η αντιστοιχία μεταξύ της ποσότητας του σιταριού και της επιφάνειας μιας έκτασης γης, δεν είναι δυνατό να καθοριστεί εύκολα.

Δεδομένου ότι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που έχουμε στη διάθεση μας μέχρι σήμερα είναι αποσπασματικά ή προβληματικά στην καλύτερη περίπτωση και οι πληροφορίες από τη Γραμμική Β είναι επίσης προβληματικές, η ανασύσταση της ενός ή περισσοτέρων οικονομικών μοντέλων για τη μυκηναϊκή οικονομία είναι εξαιρετικά επισφαλής – ιδιαίτερα

³⁰ Hooker 1996, 218-222

³¹ Carpenter 1983, 81-88, όπου υποστηρίζει ότι η σύνδεση ke-ke-me-na / ra-ro da-mo δεν είναι μόνιμη γιατί υπάρχουν ke-ke-me-na ko-to-na που ανήκουν σε ιδιώτες. Προτείνει ότι ο όρος ki-ti-me-na αναφέρεται στην καλύτερη γη, ενώ τα ke-ke-me-na χαρακτηρίζουν αγροτεμάχια κατώτερης ποιότητας.

³² Killen 1985, 245

όσον αφορά το ρόλο της κεντρικής εξουσίας στη μυκηναϊκή οικονομία - γεγονός που υποχρέωσε τους ερευνητές στην επίκληση οικονομικών μοντέλων από άλλες καλύτερα τεκμηριωμένες σύγχρονες οικονομίες.

Στα μέσα περίπου του 20^{ου} αι. οι Ventris και Chadwick με βάση τις πληροφορίες που αποκόμισαν από τις πινακίδες της Γραμμικής Β, διατύπωσαν την άποψη ότι ο μυκηναϊκός κόσμος είχε πολλές ομοιότητες με τη φεουδαλική Ευρώπη.³⁴

Μία άλλη από τις θεωρίες που επικρατεί μέχρι σήμερα είναι βασισμένη στις αναλογίες της μυκηναϊκής κοινωνίας με την Εγγύς Ανατολή. Σύμφωνα με αυτή, οι μελετητές αναγνώρισαν στα μυκηναϊκά ανάκτορα, μεγάλης κλίμακας κέντρα συσσώρευσης και αναδιανομής αγαθών.³⁵ Αυτά τα μοντέλα σκιαγραφούν μία ισχυρή κεντρική εξουσία που ασκεί έλεγχο στην τοπική οικονομία μέσα από ένα οργανωμένο γραφειοκρατικό σύστημα.

Ο Polanyi ανέπτυξε τις θεωρίες του φορμαλισμού και του υλισμού³⁶ και αποτέλεσμα αυτών των θεωρητικών αναζητήσεων ήταν, η συζήτηση για το Μυκηναϊκό οικονομικό σύστημα να περιστρέφεται γύρω από της έννοια της «αναδιανομής» και της «ανταλλαγής», ενώ άλλες «αποκεντρωμένες» εκφάνσεις της ζωής και της κοινωνίας της Εποχής του Χαλκού, να μένουν στο περιθώριο.³⁷

Η θέση του Polanyi ήταν ότι οι προϊστορικές κοινωνίες δεν μπορεί και δε θα έπρεπε να γίνουν κατανοητές μέσω σύγκρισης με σύγχρονες κοινωνίες. Στην πραγματικότητα, είναι εξαιρετικά δύσκολο να «μιλήσουμε» για μία προϊστορική κοινωνία με όρους της σύγχρονης οικονομίας. Και αφού δεν μπορούμε να μιλάμε για το ρόλο της «αγοράς» με τη σημερινή έννοια του όρου, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η διακίνηση αγαθών, η διαχείριση της γης και ο καταμερισμός της εργασίας, ελέγχονταν από δύο οικονομικο-κοινωνικές αρχές: την ανταλλαγή και την αναδιανομή / κατανομή των προϊόντων. Η αναδιανομή είναι χαρακτηριστικό σε συγκεντρωτικά και συχνά μεγάλης κλίμακας γραφειοκρατικά συστήματα, διακρινόμενα για την εκτεταμένη αποθήκευση -συσσώρευση αγαθών και για ένα πολύπλοκο

³³ Carpenter 1983, 81-88, Hooker 1996, 216-234

³⁴ Ventris and Chadwick 1973

³⁵ Finley 1957, 128-141

³⁶ Polanyi 1957b, 243

³⁷ Sjoberg 1995, 19

μηχανισμό που ρυθμίζει την παραγωγή και κατανομή των προϊόντων υπό τον έλεγχο μιας κεντρικής πολιτικής εξουσίας.³⁸

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, πολλοί μελετητές της προϊστορίας του Αιγαίου, προσπάθησαν να ασχοληθούν πιο εντατικά με τις θεωρίες του φεραμαλισμού και του υλισμού προκειμένου να ερμηνεύσουν την οικονομία των προϊστορικών κοινωνιών. Ανάμεσα στις προσπάθειες συγκαταλέγονται θεωρητικά μοντέλα που αφορούν στην παραγωγή και τις ανταλλαγές αγαθών³⁹ και μία σειρά από άρθρα που πραγματεύονται την εφαρμογή αυτών των οικονομικών θεωριών και μοντέλων στο αρχαιολογικό υλικό.

Η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β γραφής, μας έδωσε πληροφορίες που συνηγορούν στην ύπαρξη ενός συγκεντρωτικού συστήματος αναδιανομής – κυρίαρχου στη μυκηναϊκή οικονομία. Εξάλλου στην ίδια κατεύθυνση οδηγούν και τα ίδια τα αρχαιολογικά δεδομένα και αυτή είναι η κυρίαρχη ιδέα στις μελέτες των ερευνητών. Για παράδειγμα η ανασκαφή μνημειακών ανακτορικών κτιρίων, με τεράστιους αποθηκευτικούς χώρους, αποτελούν δεδομένα που ταυτίζονται με τις βασικές αρχές του οικονομικού συγκεντρωτισμού. Τα δεδομένα από τις πινακίδες Γραμμικής Β προβάλλουν την οργάνωση της εργασίας και της παραγωγής υπό την εποπτεία των ανακτόρων.⁴⁰ Ο Killen για παράδειγμα καταλήγει σ' αυτό το συμπέρασμα με βάση τα δεδομένα από τις πινακίδες Γραμμικής Β από την Πύλο και την Κνωσό. Υποστηρίζει ότι η ικανότητα του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος να οργανώνει εξειδικευμένη παραγωγή, να αποθηκεύει και να ανακατανέμει τα προϊόντα, έχει πολλές ομοιότητες με τα συστήματα των κεντρικών ανακτόρων και την ναών στην Εγγύς Ανατολή⁴¹

Όμως, ακόμη και μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι η οικονομική δραστηριότητα του ανακτόρου δεν πρέπει και δε μπορεί να ταυτίζεται με αυτή του συνόλου της μυκηναϊκής κοινωνίας. Τα τελευταία χρόνια έγινε μία προσπάθεια από μελετητές της οικονομίας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, να εγκαινιαστεί ένα νέος κύκλος συζητήσεων βασισμένος σε εναλλακτικά μοντέλα τα οποία θα περιλαμβάνουν και τις μη ανακτορικές / τοπικές οικονομικές δραστηριότητες λαμβάνοντας υπόψη ότι τα

³⁸ Polanyi 1957, 47-52, 1968, 3-19

³⁹ Knapp and Stech 1985, Earle 1985, 106-111

⁴⁰ Sjoberg 1995, 22-23

μυκηναϊκά κράτη θα μπορούσαν να λειτουργούν σε κάποιο βαθμό αυτόνομα.⁴²

Έτσι διατυπώθηκε η άποψη της ύπαρξης «αγορών» που δεν ελέγχονται από το ανάκτορο και υπογραμμίστηκε ότι το σύστημα της «αγοράς» και της «ανταλλαγής» (πρόσωπο με πρόσωπο) μπορεί ή να λειτουργεί ως ένας δευτερεύων τρόπος ανταλλαγής⁴³ ή να συνυπάρχει με το σύστημα της ανακατανομής.⁴⁴

Η μυκηναϊκή οικονομία παρουσιάζεται μέσα από εναλλακτικές θεωρίες, όπως για παράδειγμα το λεγόμενο social storage model όπου πραγματεύεται η περίπτωση της ύπαρξης ενός κοινωνικού μοντέλου βασισμένου στην αποθήκευση.⁴⁵ Επιπλέον σε άλλες περιπτώσεις τα συστήματα ανταλλαγών εξετάζονται σε ένα μη ανακτορικό πλαίσιο. Ο Halstead υποστηρίζει ότι η ανακτορική οικονομία είναι σύνθετη και ότι η ελεγχόμενη από την κεντρική εξουσία οικονομική δραστηριότητα, συνυπάρχει με τον μη ανακτορικό παράγοντα.⁴⁶

Σύμφωνα με το μοντέλο του Halstead το οποίο βασίζεται σε γραπτές πηγές, αρχαιολογικό και εθνογραφικό υλικό, κάποια από τα προϊόντα που παράγονται, καταγράφονται στις πινακίδες, ενώ άλλα όχι. Το πλεόνασμα της παραγωγής σιταριού, μαλλιού και ελαιόλαδου από το ανάκτορο, διατίθεται στους τεχνίτες οι οποίοι παρήγαγαν προϊόντα προς όφελος του ανακτόρου. Θα μπορούσε επιπλέον να δίνεται ελεύθερος γεωργός ως αντάλλαγμα για προϊόντα που το ανάκτορο δεν παρήγε ή για τη γεωργική εργασία. Οι ανεξάρτητοι γεωργοί έδιναν κάποια από τα προϊόντα τους στο ανάκτορο ως φόρους, ως «αντάλλαγμα» για την ασφάλεια που τους παρείχε το ανάκτορο σε περιόδους κρίσης. Τέλος, το πλεόνασμα που απομένει στο ανάκτορο διατίθεται για εξωτερικό εμπόριο.⁴⁷

Επομένως η έννοια της αναδιανομής θα πρέπει να επανεξεταστεί και να επαναπροσδιοριστεί, ενώ η ιδέα της «ανταλλαγής» μέσα στα πλαίσια της τοπικής οικονομίας χρήζει σοβαρής αρχαιολογικής έρευνας.

⁴¹ Killen 1985, 252

⁴² Galaty and Parkinson 1999, 7

⁴³ Morris 1986, 1987, 295-296

⁴⁴ Sherratt and Sherratt 1991, 376

⁴⁵ Halstead 1988, 528, 1992a, 105,116

⁴⁶ Halstead 1992b, 74

⁴⁷ Halstead 1992a, 105-117

3. Εργαστηριακή παραγωγή και ανακτορική οικονομία.

3.1. Η εργαστηριακή παραγωγή στη Γραμμική Β.

Οι πινακίδες της Γραμμικής Β από τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα της Πύλου, των Μυκηνών, της Τίρυνθας και της Θήβας αλλά και από την Κνωσό, σκιαγραφούν το ενδιαφέρον της κεντρικής διοίκησης σε σημαντικό αριθμό παραγωγικών τομέων, όπως η υφαντουργία, η μεταλλοτεχνία, η παραγωγή όπλων και αρμάτων και αρωμάτων⁴⁸, καθώς και για την ύπαρξη σημαντικού αριθμού εξειδικευμένων τεχνιτών.

Στις πινακίδες Γραμμικής Β (από την Πύλο, τις Μυκήνες, την Τίρυνθα και τη Θήβα), οι οποίες αναφέρονται βέβαια στην ανακτορική οικονομία, μνημονεύονται 38 διαφορετικές επαγγελματικές ειδικότητες σύμφωνα με τη μελέτη της Beck-Gregersen.⁴⁹

Οι περισσότεροι από τους παραγωγικούς τομείς είναι πιθανό ότι ήταν οργανωμένοι υπό τους όρους του συστήματος *ta-ra-si-ja* σύμφωνα με το οποίο η κεντρική εξουσία διένειμε τις πρώτες ύλες σε εξαρτώμενους ή ημι – εξαρτώμενους τεχνίτες, οι οποίοι αναλαμβάνουν την υποχρέωση να επιστρέψουν στο ανάκτορο το τελικό προϊόν. Ο όρος *ta-ra-si-ja* απαντάται στις πινακίδες Jη της Πύλου που αναφέρονται στη μεταλλοτεχνία, τις σειρές Lc, Le της Κνωσού που αναφέρονται στην υφαντουργία, και So που αναφέρονται στην κατασκευή αρμάτων). Είναι ωστόσο βέβαιο ότι κάποιοι τομείς της παραγωγής ήταν οργανωμένοι σε άλλα συστήματα.⁵⁰ Για παράδειγμα, ο Duhaux πρότεινε ότι οι όροι *o-no* και *qe-te-o* χρησιμοποιούνται σε ορισμένες πινακίδες για να δηλώσουν την πληρωμή σε τεχνίτες για τις υπηρεσίες που προσφέρουν και οι οποίοι εργάζονται υπό ένα πιο ανεξάρτητο καθεστώς από αυτό που υπαγόρευε το σύστημα *ta-ra-si-ja*. Είναι πάντως πιθανό ότι οι τομείς

⁴⁸ Killen 1985, 13, Parkinson 1991, 82

⁴⁹ Beck-Gregersen 1997, 44

⁵⁰ Killen 1985, 272-273

της παραγωγής που ήταν οργανωμένοι σε σύστημα εκτός ta-ra-si-ja, εφαρμόστηκαν σε μικρότερη κλίμακα.⁵¹

Η *υφαντουργία* υπήρξε μία από τις πιο σημαντικές δραστηριότητες των μυκηναϊκών ανακτόρων. Η σειρά Cn της Πύλου αποτελείται από 41 πινακίδες, οι οποίες συγκροτούν μία απογραφή προβάτων αλλά και χοίρων, αιγών καθώς και των ανθρώπων που τα κατέχουν και τα βοσκούν και μερικές φορές και των τοποθεσιών που βρίσκονται.⁵² Στη σειρά καταγράφονται 10.572 πρόβατα, όμως η απογραφή δεν αφορά όλη την επικράτεια της Πύλου.

Για την κατασκευή υφασμάτων χρησιμοποιούνταν επίσης φυτικές ίνες, όπως το λινάρι (ri-no). Οι πινακίδες της σειράς N της Πύλου σχετίζονται με την απογραφή της πρώτης ύλης του λιναριού και αναφέρουν τις ποσότητες λιναριού σε κατονομαζόμενες τοποθεσίες. Ορισμένα από τα κείμενα περιέχουν και πληροφορίες σχετικές με την παράδοση ή μη των προϊόντων στο ανάκτορο από συγκεκριμένα πρόσωπα.⁵³

Το ανάκτορο ενώ ήλεγχε άμεσα την πρωτογενή παραγωγή του μαλλιού, προμηθευόταν το λινάρι μέσω συνεισφορών. Η επεξεργασία των φυτικών ινών λάμβαναν χώρα στο τέλος του χειμώνα και την αρχή της άνοιξης. Η παραγωγή υπολογίζεται από τους μελετητές σε 50 τόνους περίπου.⁵⁴

Αλλά και στην Κνωσό υπάρχουν σχετικές αναφορές για εντατική παραγωγή πρώτων υλών υφαντουργίας. Σε 1100 περίπου πινακίδες από την Ανατολική Πτέρυγα του ανακτόρου της Κνωσού, καταγράφονται αιγοπρόβατα (σειρές Dh, Dc), ο αριθμός των οποίων υπολογίζεται σε 100.000 περίπου σε κατονομαζόμενους τόπους, ενώ συνήθως αναφέρεται και το όνομα του ποιμένα. Ίσως ο ίδιος ο ποιμένας είναι και ο ιδιοκτήτης. Επομένως, οι δραστηριότητες αυτών των ατόμων βρίσκονται υπό την εποπτεία της κεντρικής διοίκησης. Στις σειρές Dk και Dl καταγράφονται ποσότητες μαλλιού, οι οποίες υπολογίζονται σε 50 τόνους ανά έτος.⁵⁵

⁵¹ ο.π., 273

⁵² Hooker 1996, 155

⁵³ ο.π., 275

⁵⁴ Robkin 1979, 469-474

⁵⁵ Hooker 1996, 154-165

Η σειρά L της Κνωσού, περιέχει απογραφές υφασμάτων, ονόματα τόπων στους οποίους παρήχθη το μαλλί, αλλά και φορτία μαλλιού που πρέπει να μεταποιηθεί σε τεμάχια υφάσματος (σειρά Lc).⁵⁶

Στην Κνωσό η παραγωγή είναι σχετικά αποκεντρωμένη σε αντίθεση με την Πύλο, όπου συγκεντρώνεται στα δύο μεγάλα κέντρα, της Πύλου και των Λεύκτρων. Οι πινακίδες της συλλογής A της Πύλου αλλά και της Κνωσού και των Μυκηνών καταγράφουν ονόματα γυναικών που εξαρτώνται από το ανάκτορο και εργάζονται αποκλειστικά γι' αυτό κυρίως στην υφαντουργία. Βέβαιος θεωρείται ο καταμερισμός της εργασίας αφού στις πινακίδες σημειώνονται 15 ειδικότητες.⁵⁷ Οι γυναίκες που εργάζονται στην υφαντουργία, λαμβάνουν κάθε μήνα συσσίτια και είναι καταγεγραμμένες κατά ομάδες.⁵⁸

Η οργάνωση της *μεταλλουργίας* μαρτυρείται από τις πινακίδες της σειράς Jn της Πύλου, οι οποίες αναφέρονται στη διανομή ποσοτήτων χαλκού σε χαλκουργούς για επεξεργασία, με εξαίρεση μία (Jn 829) η οποία αναφέρει τη συγκέντρωση χαλκού από δεκαέξι κατονομαζόμενους τόπους. Στις πινακίδες κατονομάζονται οι χαλκουργοί - τουλάχιστον 400 – κατανεμημένοι σε περισσότερες από 25 κοινότητες και η ποσότητα χαλκού που τους διανέμεται. Η μέση παροχή στον καθένα υπολογίζεται σε 3.5 κ.⁵⁹ Η Gillis υποστηρίζει ότι η μεταλλουργία σαν κλάδος παραγωγής αν και μοιάζει να είναι πλήρως εξαρτημένη από το ανάκτορο, όσον αφορά τις πρώτες ύλες, ο έλεγχος καθαυτό της παραγωγής ασκείται από τοπικούς αξιωματούχους. Παρά το γεγονός ότι οι πρώτες ύλες πιθανόν δεν συγκεντρώνονταν στο ανάκτορο, ελέγχονταν από αυτό τουλάχιστον όσον αφορά τις ανάγκες του για όπλα, εργαλεία και κοσμήματα. Οι περαιτέρω πιθανόν περιορισμένες συναλλαγές σε μη ανακτορικό επίπεδο μάλλον δεν αφορούσαν την κεντρική διοίκηση. Συνοψίζοντας, ενώ μεγάλο μέρος της παραγωγής ελέγχεται άμεσα από το ανάκτορο, ιδίως συναλλαγές σε επίπεδο πρώτων υλών και προϊόντων σε μη ανακτορικό επίπεδο πιθανότατα λειτουργούσε ανεξάρτητα.⁶⁰

Οι τεχνίτες στις πινακίδες Γραμμικής B διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: μια ομάδα που εργάζεται υπό τους όρους του συστήματος ta-ra-si-ja, μία

⁵⁶ Hooker 1996, 166-172, Killen 1964, 1-15

⁵⁷ Hooker 1996, 173-174, Killen 1984, 47-63, Killen 1985, 287

⁵⁸ Beck-Gregersen 1997, 46

⁵⁹ Hooker 1996, 190-191

⁶⁰ Gillis 1997, 511-512

ομάδα που χαρακτηρίζεται ως *a-ta-ra-si-jo* και μια ομάδα που έχει σχέση με την Πόντια.⁶¹ Οι μεταλλοτεχνίτες οι οποίοι εργάζονταν για το ανάκτορο, ασκούσαν πιθανότατα και άλλα επαγγέλματα (π.χ. καλλιέργεια γης που τους παρέχεται ως αντάλλαγμα).⁶² Επιπλέον φαίνεται να κατείχαν αρκετά ισχυρή θέση στην κοινωνία.⁶³

Πρώτη θέση στην παραγωγή *αρωματικών ελαίων* κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, κατέχει το ελαιόδενδρο ενώ παράλληλα, αξιοποιούνταν για την παραγωγή μία σειρά από ελαιώδη φυτά, όπως το λινάρι, το σουσάμι και η ζαφορά. Σύμφωνα με τα αρχεία της Πύλου και της Κνωσού οι μεγαλύτερες ποσότητες λαδιού δεν προορίζονταν για οικιακή χρήση, αλλά κυρίως για βιομηχανική.⁶⁴

Σύμφωνα με τη Shelmerdine, η παραγωγή *αρωματικών ελαίων* (είναι γνωστά τα ονόματα *αρωματικών λαδιών* όπως, το ροδέλαιο, το λάδι με άρωμα φασκομηλιάς, το κυπερέλαιο κ.α.) επιβεβαιώνεται από πινακίδες που βρέθηκαν στην Πύλο, στην Κνωσό και μία πινακίδα στις Μυκήνες (Fo 101). Τα αρχεία αναφέρονται σε διάφορα στάδια της παραγωγής: τη συλλογή πρώτων υλών (KN), τη διανομή τους στους εργάτες (KN, PY), την αποθήκευση (PY) και τη διανομή του τελικού προϊόντος (KN, MY, PY). Το ενδιαφέρον του ανακτόρου για καταγραφή της όλης διαδικασίας υποδηλώνει ότι η παραγωγή *αρωματικού λαδιού* όχι μόνο υπάγεται στη γραφειοκρατία του ανακτόρου αλλά φαίνεται να αποτελεί και μονοπώλιο του ανακτόρου.⁶⁵

Τέλος, η *κεραμική παραγωγή* αν και αποτελεί έναν από τους βασικότερους παραγωγικούς τομείς στη μυκηναϊκή κοινωνία αναφέρεται ελάχιστα στις πινακίδες Γραμμικής Β. Η εξέταση της παραγωγής της *κεραμικής* στην Πύλο δείχνει μίαν αντίφαση: ενώ έχουν ανακαλυφθεί περίπου 8540 *κεραμικά αγγεία* στο ανάκτορο της, οι πινακίδες σιωπούν σχετικά με την παραγωγή της *κεραμικής*. Μόνο 4 *κεραμείς* αναφέρονται σε όλες τις πινακίδες της Πύλου, ενώ σε μία περίπτωση ο *κεραμέας* καταγράφεται ως «*ανακτορικός κεραμέας*».⁶⁶ Αυτός θα μπορούσε να εποπτεύει τους υπόλοιπους *κεραμείς* αν και με βάση τις ανάγκες του ανακτόρου θεωρείται ότι

⁶¹ Hooker 1996, 190-191

⁶² Tournavitou 1997, 37

⁶³ Gillis 1997, 512-513

⁶⁴ Melena 1983, 79-123

⁶⁵ Shelmerdine 1984, 81-95, 1985

θα απαιτούνταν τουλάχιστον τέσσερις επόπτες.⁶⁷ Πιθανότατα, υποχρέωση του «ανακτορικού κεραμέα» και των υπόλοιπων κεραμέων που αναφέρονται στις πινακίδες είναι να παράγουν κύλικες για χρήση σε τελετουργίες.⁶⁸

Ο Knappett προσπαθώντας να δώσει μία εξήγηση για τους διαφορετικούς όρους που διέπουν την παραγωγή της κεραμικής υποστήριξε ότι οι πρώτες ύλες για την κεραμική, ο πηλός, είναι διαθέσιμος σχεδόν σε κάθε περιοχή. Η κεραμική δεν αποτελεί αντικείμενο κύρους και η παραγωγή των αγγείων απαιτεί λιγότερο εξειδικευμένα εργαλεία και σχετικά μικρότερη επένδυση ενέργειας σε σύγκριση με την παραγωγή χάλκινων αντικειμένων ή από ελεφαντόδοντο. Μόνο το ανάκτορο μπορεί να εισάγει σπάνιες πρώτες ύλες. Έτσι για την κεραμική απαιτούνται άλλες στρατηγικές ελέγχου από το ανάκτορο.⁶⁹

Η Morris αναφέρει ότι περίπου 1100 κύλικες ανακαλύφθηκαν στο δάπεδο των δωματίων 64 και 65⁷⁰ και περίπου 90.6μ2 του ανακτόρου χρησιμοποιήθηκαν για την αποθήκευση κεραμικής.⁷¹ Από το σύνολο των 8000 αγγείων που βρέθηκαν κατά τη Morris, περίπου το 50% είναι κύλικες.⁷²

Τα προϊόντα ήταν αποθηκευμένα σε ράφια και οργανωμένα ανάλογα με το είδος τους.⁷³ Ωστόσο δεν μπορούμε να διευκρινίσουμε αν η κεραμική προοριζόταν για ανακτορική χρήση ή αν ήταν προσωρινά αποθηκευμένη με σκοπό τη διανομή ή ακόμη και τη πώλησή της.

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Whitelaw, ο τρόπος αποθήκευσης φαίνεται να ικανοποιεί διαφορετικές απαιτήσεις (εικ.3) Στη μία περίπτωση εξυπηρετεί τις εσωτερικές ανάγκες για κατανάλωση, προφανώς τις ανάγκες του ανακτορικού προσωπικού (αποθήκες 60 και 67-68) και στην άλλη τις «εξωτερικές» ανάγκες, όπως η φιλοξενία επισκεπτών του ανακτόρου (αποθήκες 9 και 18-22).⁷⁴

⁶⁶ Palaima 1997, 410-411

⁶⁷ Knappett 2001, 85, Whitelaw 2001, 71.

⁶⁸ Knappett 2001, 86

⁶⁹ ο.π., 86-87

⁷⁰ Morris 1986, 130

⁷¹ ο.π., 138

⁷² ο.π., 141

⁷³ Whitelaw 2001, 52

⁷⁴ ο.π., 60

Είναι πιθανό, όπως υποστηρίζουν πολλοί μελετητές, ότι οι κύλικες συνδέονται με την πόση του κρασιού σε θρησκευτικές γιορτές και σε συμπόσια.⁷⁵

Ο Whitelaw συμπεραίνει ότι ο διαχωρισμός της κεραμικής κατά την αποθήκευσή της σε ομάδες αγγείων ανάλογα με το είδος τους, που πιθανόν κατασκευάστηκαν από διαφορετικούς κεραμείς και χρησιμοποιήθηκαν σε διαφορετικές περιστάσεις, υποδηλώνει ότι η χρήση τους έγινε από διαφορετικά άτομα και ότι το πλεόνασμα των προϊόντων αποθηκεύτηκε ανεξάρτητα. Επιπλέον οι παραγγελίες προϊόντων οργανώνονται ανεξάρτητα και δίνονται σε διαφορετικούς κεραμείς ανάλογα με το είδος του αγγείου. Τα προϊόντα καταλήγουν τελικά στο ανάκτορο μέσα από διαφορετικές διοικητικές διαδικασίες.⁷⁶

Παρόλο που το ανάκτορο απαιτεί σημαντικές ποσότητες κεραμικής κάθε χρόνο, η παραγωγή τους δεν εξαρτάται από το ανάκτορο. Τα προϊόντα παράγονται μάλλον σε ένα μικρό αριθμό τοπικών εργαστηρίων. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη εργαστηρίων εξαρτώμενων από το ανάκτορο και η κεραμική παραγωγή δεν ανήκει στα πολύτιμα προϊόντα που παράγονται από τα ανάκτορα. Ωστόσο δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την ύπαρξη λίγων κεραμέων που θα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του ανακτόρου σε ένα μικρής κλίμακας εργαστήριο.⁷⁷

Η Galaty υποστηρίζει ότι η ανακτορική οικονομία εμπλέκεται μόνο με τα πολύτιμα προϊόντα, τα οποία ελέγχει. Και τέτοια προϊόντα είναι οι κύλικες, που σχετίζονται με τελετουργίες και συμπόσια σε αντίθεση με την καθημερινή χρηστική κεραμική. Οι κύλικες λοιπόν θα μπορούσαν να παράγονται σε ένα περιορισμένο και διαφορετικό context. Γενικά η ανώτερης ποιότητας κεραμική θα μπορούσε να παράγεται σε ένα μοναδικό, τοπικό εργαστήριο και να ήταν διαθέσιμη σε μία ανοικτή αγορά. Η χρηστική κεραμική ίσως παράγεται σε μικρότερη κλίμακα σε μικρά εργαστήρια.⁷⁸

Ανακεφαλαιώνοντας, δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι η ανακτορική εξουσία έλεγχε την κεραμική παραγωγή. Αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι

⁷⁵ Wright 1995, Saflund 1980

⁷⁶ Whitelaw 2001, 75

⁷⁷ ο.π., 75

⁷⁸ Galaty 1999, 77-80

απορρίπτεται η πιθανότητα αυτή. Ίσως ήταν διαφορετικός ο τρόπος και ο βαθμός της εμπλοκής του ανακτόρου στην παραγωγή κεραμικής.⁷⁹

Αν το ανάκτορο δεν οργάνωνε την παραγωγή σε δικά του εργαστήρια το σίγουρο είναι ότι για να καλύψει τις ανάγκες του θα προμηθευόταν την κεραμική με άλλους τρόπους, όπως από τοπικά εργαστήρια της περιοχής, ίσως με τη μορφή φόρων ή «υποχρεώσεων»⁸⁰

3.2. Εργαστηριακή παραγωγή και θρησκεία.

Είναι γεγονός ότι υπάρχουν ενδείξεις μιας ασαφούς σχέσης ανάμεσα στη θρησκεία και στην παραγωγή προϊόντων. Παραδείγματα της «αταίριαστης» αυτής συνύπαρξης μας είναι γνωστά από το χώρο του Αιγαίου, τόσο από τη Μινωική Κρήτη κατά την Παλαιοανακτορική και Νεοανακτορική περίοδο, όσο και από την Ηπειρωτική Ελλάδα κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο και την Κύπρο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Εδώ θα ασχοληθούμε κυρίως με τα παραδείγματα που αφορούν στη Μυκηναϊκή Ελλάδα. Τα δεδομένα μας προέρχονται τόσο από τις πινακίδες Γραμμικής Β γραφής, όσο και από τα αρχαιολογικά λείψανα.

3.2.1. Παραγωγή και θρησκεία. Τα δεδομένα από τη Γραμμική Β.

Σημαντικές αναφορές για τη σχέση θρησκείας και βιοτεχνικής παραγωγής στις πινακίδες της Γραμμικής Β, προκύπτουν από τη Θήβα, την Πύλο και την Κνωσό. Σύμφωνα με τον Hiller η λέξη *wo-ko*, που πιθανότατα μεταφράζεται «ιερό», ταυτίζεται με τη λέξη της αρχαίας ελληνικής, «οίκος» (=οικία). Υπάρχουν αρκετά παραδείγματα στις πινακίδες, όπου μία θεότητα παρουσιάζεται ως «κάτοχος» ενός «οίκου». Ο ίδιος μελετητής υποστηρίζει ότι η βασική σημασία της λέξης «οίκος» δεν ανήκει στη θρησκευτική σφαίρα αλλά στην κοσμική και συγκεκριμένα την οικονομική.⁸¹

⁷⁹ Knappett 2001, 87

⁸⁰ Whitelaw 2001, 77-78

⁸¹ Hiller 1981, 99-103

Ο «οίκος» είχε στην ιδιοκτησία του ανθρώπινο δυναμικό και παρήγαγε κάποια προϊόντα. Ο Hiller βρίσκει αναλογίες με την Εγγύς Ανατολή και τη λεγόμενη 'temple economy' ενώ διευκρινίζει ότι το σύστημα αυτό αποτελούσε μία από τις όψεις της μυκηναϊκής οικονομίας και μάλιστα ίσως αρκετά περιορισμένης.⁸²

Οι πινακίδες κατοχής γης από την Πύλο αναφέρονται σε διάφορα πρόσωπα (υπηρέτες της θεότητας) που κατέχουν αγροτεμάχια τα οποία ελέγχονται από το ανάκτορο. Άλλα θρησκευτικά αξιώματα που αναφέρονται στις πινακίδες είναι η «ιέρεια της *Pakijane*» η οποία κατέχει σημαντικά τεμάχια γης. Αυτή ανήκουν στην περιοχή με το τοπωνύμιο *Pakijana*, όπου βρισκόταν σημαντικό ιερό, κύρια θεότητα του οποίου ήταν η Πότνια. Το όνομα της ιέρειας αναφέρεται και σε άλλες πινακίδες σε μια φιλονικία με τον *damos* (κοινότητα) σχετικά με το καθεστώς που διέπει τη γη που κατέχει. Σύμφωνα με τον Deger-Jalkotzy αιτία της διαμάχης ήταν η απαίτηση της ιέρειας να απαλλαγεί από τους φόρους λόγω της θρησκευτικής υπόστασής της.⁸³ Φαίνεται λοιπόν ότι το ανάκτορο ή και η κοινότητα περίμενε κάποια οφέλη από τα αγροτεμάχια αυτά, όπως βέβαια και το προσωπικό του ιερού.

Είναι πιθανό ότι τα περισσότερα αγροτεμάχια που καταγράφονται ότι ανήκουν στο ιερό της *Pakijana* προοριζόνταν προφανώς για την ενίσχυση του ιερού. Αυτό πρέπει να ίσχυε ειδικά για τη γη που κατείχαν οι αναφερόμενοι ως «υπηρέτες / δούλοι του θεού». Η Lupack υποστηρίζει ότι όπως το ανάκτορο, έτσι και το ιερό της *Pakijana* (καθώς και άλλα ίσως ιερά), είχε τον πρώτο λόγο στη συγκέντρωση και αναδιανομή των προϊόντων που παρήγαγε, με ένα σύστημα παρόμοιο με αυτό των ανακτόρων, αν και μικρότερης κλίμακας. Προχωρά μάλιστα ακόμη περισσότερο λέγοντας ότι, πιθανόν τα ιερά, από τη στιγμή που αποκτούσαν κάποιο πλούτο, είχαν κάποιο γόητρο και ασκούσαν επιρροή στην κοινότητα. Αναγνωρίζει, με λίγα λόγια, μια μορφή οικονομικής ανεξαρτησίας, στη θρησκευτική σφαίρα.⁸⁴

Στις πινακίδες της σειράς D, DI και Dp από την Κνωσό, υπάρχουν παραδείγματα όπου ο θρησκευτικός παράγοντας εμπλέκεται με τον οικονομικό. Σε μία πινακίδα ο Ερμής μνημονεύεται ως «συλλέκτης» και το

⁸² ο.π., 103

⁸³ Deger-Jalkotzy 1983, 89-111

⁸⁴ Lupack 1999, 26

προσωπικό που εργαζόταν στο όνομά του, είχε στην κατοχή του ή τουλάχιστον διαχειριζόταν το κοπάδι προβάτων που καταγράφεται στο όνομά του.⁸⁵

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναφορές στις πινακίδες σε τεχνίτες οι οποίοι καταγράφονται ως Πότνιοι, αλλά προφανώς εργάζονται σε ανακτορικά εργαστήρια. Για παράδειγμα στη συλλογή πινακίδων της Πύλου ΡΥ *Jn*, 19 από τους χαλκουργούς αναφέρονται ως Πότνιοι. Σίγουρα οι εργάτες αυτοί σχετίζονται με το ανάκτορο αφού καταγράφονται στις πινακίδες αλλά έχουν σχέση και με το θρησκευτικό τομέα από τη στιγμή που χαρακτηρίζονται ως Πότνιοι.⁸⁶

Τρεις πιθανότητες διαγράφονται σύμφωνα με τη Lurack σχετικά με την ονομασία των τεχνιτών: η πρώτη είναι ότι ονομάζονταν έτσι γιατί παρήγαν προϊόντα που το ανάκτορο προόριζε για το ιερό της Πότνιας. Στην περίπτωση αυτή το ανάκτορο θα είχε διοικητικό ρόλο και το δικαίωμα να αποφασίζει την ποσότητα των αγαθών που θα στέλνονταν στο ιερό.

Από την άλλη πλευρά, είναι πιθανό ότι οι τεχνίτες που χαρακτηρίζονται ως Πότνιοι, ανήκαν στο προσωπικό των διάφορων ιερών αλλά εργάζονταν σε κοσμικά εργαστήρια, επειδή τα ιερά δε διέθεταν τις κατάλληλες υποδομές. Στην περίπτωση αυτή το ιερό θα είχε τη δικαιοδοσία των προϊόντων που παρήγαν οι τεχνίτες. Στην τρίτη περίπτωση οι τεχνίτες αυτοί και τα αγαθά που παρήγαγαν θα μπορούσαν να προσφέρονται στο ανάκτορο ως αντάλλαγμα για κάτι που το ανάκτορο παρείχε στο ιερό.⁸⁷

Οι πινακίδες μας δίνουν άλλη μία ενδιαφέρουσα πληροφορία. Στην πινακίδα από την Πύλο ΡΥ *An 1281*, η Πότνια αναφέρεται δύο φορές αλλά με διαφορετικό τρόπο. Την πρώτη φορά ως Πότνια Ιππία και τη δεύτερη ως Πότνια της Ροτιjakee. Δεδομένου ότι η πινακίδα αυτή βρέθηκε στο Βορειοανατολικό κτίριο και ότι ο δεύτερος στίχος της πινακίδας αναφέρει ότι θεότητα βρίσκεται «στη θέση της ή στο ιερό της», διατυπώθηκε η άποψη ότι ίσως ο αναφερόμενος στην πινακίδα χώρος είναι το ίδιο το Βορειοανατολικό κτίριο. Οι Blegen και Lang υποστήριξαν ότι η Πότνια Ιππία (κυρία των αλόγων)

⁸⁵ ο.π., 26

⁸⁶ ο.π., 27

⁸⁷ ο.π., 27

θα μπορούσε να είναι η προστάτιδα θεά του εργαστηρίου που σκοπό είχε την επισκευή και κατασκευή αρμάτων.⁸⁸

Κατά τον Palmer κάθε Πότνια πιθανόν θα διένειμε τους τεχνίτες στον επικεφαλής αρχιτεχνίτη.⁸⁹ Κατά μία άλλη άποψη, το ανάκτορο παρείχε τεχνίτες στη θεότητα η οποία τους κατένειμε στο εργαστήριο.⁹⁰ Ό,τι κι να ίσχυε, το σίγουρο είναι ότι το θρησκευτικό προσωπικό που εργαζόταν για λογαριασμό της Πότνιας, είχε το διοικητικό έλεγχο των εργαστηριακών δραστηριοτήτων.⁹¹

Από τα δεδομένα της Γραμμικής Β γραφής προκύπτει ότι το θρησκευτικό προσωπικό εμπλεκόταν σε μία σειρά από δραστηριότητες, όπως στη μεταλλοτεχνία, την παραγωγή αρωματικών ελαίων και τη γεωργοκτηνοτροφία. Το θρησκευτικό προσωπικό επέβλεπε τα εργαστήρια του αλλά είχε επιπλέον τεχνίτες οι οποίοι εργάζονταν μέσα στα ανάκτορα εν ονόματι της Πότνιας. Τα παραγόμενα αγαθά προορίζονταν για τη συντήρηση των ιερών και του προσωπικού τους. Όμως η οργάνωση των ιερών και ο ρόλος τους στην παραγωγή, ενίσχυε την κοινωνική τους θέση και την οικονομική επιρροή τους μέσα στην κοινότητα.⁹²

3.2.2. Αρχαιολογικά δεδομένα.

Όσον αφορά τα υλικά κατάλοιπα, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η συνύπαρξη εργαστηριακών χώρων και ιερών / θρησκευτικών χώρων στην Ηπειρωτική Ελλάδα παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις και ελάχιστη ομοιογένεια.

Σύμφωνα με το Hagg⁹³, απαντώνται τρεις διαφορετικοί συνδυασμοί αυτών των δύο στοιχείων: α. η γεινίαση λατρευτικών οικοδομημάτων και εργαστηριακών χώρων, β. η παρουσία εργαστηριακού υλικού μέσα σε

⁸⁸ Blegen and Lang 1958, 171

⁸⁹ Palmer 1963, 226

⁹⁰ Ventris and Chadwick 1973, 483

⁹¹ Lupack 1999, 27

⁹² οπ., 28

⁹³ Hagg 1992, 28

χώρους λατρείας και γ. η παρουσία λατρευτικών αντικειμένων σε εργαστηριακούς χώρους.

Ένα παράδειγμα της σχέσης της λατρείας με την εργαστηριακή παραγωγή αποτελεί το λεγόμενο Θρησκευτικό κέντρο των Μυκηνών. Το οικοδομικό αυτό σύνολο χρονολογείται όπως ήδη αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο στην ΥΕ IIIB περίοδο και σύμφωνα με το Γ. Μυλωνά είναι η κυρίως λατρευτική περιοχή των Μυκηνών. Πολλά ευρήματα που σχετίζονται με την εργαστηριακή παραγωγή βρέθηκαν σε τρεις χώρους / περιοχές: στο υπόγειο του λεγόμενου «Μεγάρου», στην μη στεγασμένη περιοχή Ν. του δωματίου με την τοιχογραφία και στο «ιερό», δηλαδή το δωμάτιο 32.

Σύμφωνα με τη French το υπόγειο του «μεγάρου» και το δωμάτιο 32, ήταν χώροι μικροί και με ανεπαρκή φωτισμό, επομένως μάλλον λειτουργούσαν ως αποθήκες των εργαστηρίων.⁹⁴

Μάλιστα όσον αφορά το δωμάτιο 32, η συνύπαρξη λατρευτικών και εργαστηριακών αντικειμένων, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Κατά τη French, στο χώρο αυτό είχε αποθηκευτεί ελεφαντόδοντο, ώστε να βρίσκεται υπό την επίβλεψη και την προστασία της λατρευόμενης θεότητας. Από την άλλη πλευρά στο δωμάτιο 36 βρέθηκαν αρκετά ευρήματα που σχετίζονται με εργαστηριακές δραστηριότητες,⁹⁵ ωστόσο ο χώρος είναι μάλλον αποθηκευτικός αφού δεν υπάρχουν ενδείξεις πραγματικής παραγωγής προϊόντων.⁹⁶

Η Lupack προτείνει δύο πιθανούς χώρους στο Θρησκευτικό κέντρο που θα μπορούσαν να θεωρηθούν εργαστηριακοί. Η πρώτη είναι η περιοχή ανάμεσα στο δωμάτιο με την Τοιχογραφία και την Οικία του Τσουντα. Ο χώρος αυτός είναι ευρύχωρος, έχει επαρκή φωτισμό (είναι ανοιχτός στον ουρανό) και βρίσκεται σε κεντρικό σημείο και κοντά στους αποθηκευτικούς χώρους. Η άλλη περίπτωση αφορά στην τράτσα αμέσως επάνω από το Θρησκευτικό κέντρο. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στην ύπαρξη ορισμένων πινακίδων Γραμμικής Β της συλλογής *Oi* στις οποίες αναφέρεται η διανομή ενός υγρού - που δεν έχει ακόμη ταυτιστεί - σε διάφορους τύπους εργατών. Οι πινακίδες

⁹⁴ French 1981, 45

⁹⁵ Krzyszkowska 1992, 25-37, 1997, 145-150, Taylour et.al. 1981

⁹⁶ Krzyszkowska 1992, 25-37, 1997, 145-150, Lupack 1999, 30

αυτές εικάζεται ότι έπεσαν στο δωμάτιο 4, από ένα ανώτερο επίπεδο που δεν έχει όμως ακόμη ανασκαφεί.⁹⁷

Είναι πιθανότερο ότι το ανάκτορο δένει σε τεχνίτες πρώτες ύλες τις οποίες επεξεργάζονταν σε άλλους χώρους και επέστρεφαν το τελικό προϊόν στο ιερό.⁹⁸

Στην περίπτωση της Πύλου ενδιαφέρον παρουσιάζει το λεγόμενο Βορειοανατολικό κτίριο. Αν δεχτεί κανείς ότι το κτίριο αυτό είχε εργαστηριακούς χώρους και ότι το δωμάτιο 93 ήταν ένα ιερό του οποίου το προσωπικό είχε άμεση σχέση με τις εργαστηριακές δραστηριότητες που λάβαιναν χώρα, τότε το κτίριο αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως ένα παράδειγμα συνύπαρξης του θρησκευτικού στοιχείου με την παραγωγή.⁹⁹ Ωστόσο η υπόθεση αυτή φαίνεται παρακινδυνευμένη για τους λόγους που εξηγήθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο. Επιπλέον εικάζεται ότι το συγκεκριμένο κτίριο και οι δραστηριότητες που λάβαιναν χώρα σ' αυτό ίσως συνδέεται με κάποιο από τα ιερά που αναφέρονται στις πινακίδες, (όπως το ιερό της *Pakijane*), αν και δεν υπάρχουν αρχαιολογικά δεδομένα που να στηρίζουν μια τέτοια άποψη.¹⁰⁰

Στο Μπερμπάτι¹⁰¹ καταγράφεται η περίπτωση ενός εργαστηρίου με ενδείξεις λατρευτικού χαρακτήρα. Είναι πιθανό οι κεραμείς του οικισμού να λάτρευαν μία θεότητα η οποία προστάτευε την παραγωγή των προϊόντων τους. Η προστασία της θεότητας πιθανόν έδινε δύναμη και γόητρο στα πρόσωπα του τελούσαν τις τελετουργίες προς τιμή της.¹⁰² Αξιοσημείωτο είναι ότι το εργαστήριο λειτουργεί από την ΥΕ II περίοδο, έτσι αποδεικνύεται ότι η σχέση θρησκείας και παραγωγής έχει μακρά παράδοση και υπήρχε πριν την ανάπτυξη των ανακτόρων.¹⁰³

Στα Μέθανα το ιερό βρίσκεται στο χώρο Α και αμέσως Α. το δωμάτιο Δ. είναι ένας εργαστηριακός χώρος που δεν επικοινωνεί με το ιερό. Πρόκειται δηλαδή για την περίπτωση στην οποία δύο ξεχωριστά κτίρια, ένα ιερό και ένα εργαστήριο συνυπάρχουν πολύ κοντά στον ίδιο χώρο. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι τα Μέθανα είναι μία μη ανακτορική θέση, όπου ένα ιερό

⁹⁷ Lupack 1999, 30-31

⁹⁸ French 1981, 45

⁹⁹ Lupack 1999., 29

¹⁰⁰ ο.π., 30

¹⁰¹ Για τα δεδομένα βλ. το προηγούμενο κεφάλαιο

¹⁰² Lupack 1999, 34

¹⁰³ οπ., 34

εμπλέκεται στην εργαστηριακή παραγωγή. Επιπλέον, η θέση χρονολογείται στην ΥΕ III και μπορούμε να υποθέσουμε ότι η σχέση θρησκείας και παραγωγής εμφανίστηκε σε κοινωνίες χρονικά προγενέστερες των ανακτορικών ενώ στη συνέχεια απέκτησε μεγαλύτερες διαστάσεις και ενσωματώθηκε στο ανακτορικό σύστημα.¹⁰⁴

Πιο σαφείς ενδείξεις για την συνύπαρξη των θρησκευτικών και εργαστηριακών στοιχείων, απαντώνται στη μινωική Κρήτη και στην Κύπρο. Σε τρεις θέσεις στην Μινωική Κρήτη έχουμε ανάλογες ενδείξεις: στο σπήλαιο του Αρκαλοχωρίου, στο Quartier Mu στα Μάλια (κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, και στη Δυτική πτέρυγα του ανακτόρου της Ζάκρου. Σύμφωνα με τον Hagg, στις τρεις περιπτώσεις από τη Μινωική Κρήτη προκύπτει ότι τα εργαστήρια αυτά παράγουν προϊόντα για λατρευτική χρήση. Πάντως δεν είναι σαφές, αν τα εργαστήρια αυτά, παράγουν αποκλειστικά για τα ιερά, ή εάν παράγουν πλεόνασμα αγαθών με σκοπό να χρησιμοποιηθεί για άλλους, «κοσμικούς» σκοπούς.¹⁰⁵

Στην Κύπρο ήρθαν στο φως αρκετές περιπτώσεις οικισμών στους οποίους είναι φανερή η σχέση θρησκευτικού παράγοντα και παραγωγής και συγκεκριμένα της μεταλλοτεχνίας. Στο Κίτιο ανασκάφηκε από τον Καραγεώργη ένα οικοδομικό σύνολο που αποτελείται από εργαστήρια και αποθηκευτικούς χώρους που σχετίζονται με τη μεταλλοτεχνία και βρίσκονται ανάμεσα από το Ναό1 στα Ν., τα τείχη του οικισμού στα Β. και το «Τέμενος Α» στα Α. στα ευρήματα από την περιοχή περιλαμβάνονται σκωρίες χαλκού, λεπτά στρώματα στάχτης, λάκκοι που περιείχαν σκωρίες, τμήματα από λέβητες τήξης και φούρνοι. Επιπλέον, βρέθηκαν τριπτήρες για τη θραύση των ορυκτών.¹⁰⁶ Μεταλλουργικές εγκαταστάσεις και λατρευτικά κτίρια βρέθηκαν και σε άλλους οικισμούς στην Κύπρο, όπως στην Εγκωμή, στην Αθιένου και ίσως στον οικισμό Καλοψίδα.¹⁰⁷

Ο Knapp μελέτησε τα παραπάνω δεδομένα και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η ανερχόμενη elite χρησιμοποίησε θρησκευτικά σύμβολα για να νομιμοποιήσει την εξουσία της και τον έλεγχο στη μεταλλοτεχνία. Έτσι τα λατρευτικά αντικείμενα (ειδώλια), εκτός φυσικά από την θρησκευτική τους

¹⁰⁴ Lupack 1999, 32

¹⁰⁵ Hagg 1992, 30

¹⁰⁶ Karageorgis 1976

σημασία, συμβολίζουν την πολιτική εξουσία και τις οικονομικές φιλοδοξίες της άρχουσας τάξης.¹⁰⁸

3.3. Συμπεράσματα

Ποιος είναι όμως πραγματικά ο βαθμός ελέγχου της εργαστηριακής παραγωγής από την κεντρική εξουσία και για ποιο λόγο η τελευταία ασχολείται με συγκεκριμένες και όχι με περισσότερες κατηγορίες εργαστηριακής παραγωγής;

Κάποια από τα προϊόντα που παρήγαγαν τα ανάκτορα λειτουργούσαν ως προϊόντα «κύρους» για την ανώτερες τάξεις που τα χρησιμοποιούσαν ίσως για να εξασφαλίσουν και να νομιμοποιήσουν τη θέση τους στην εξουσία.

Ορισμένα από τα είδη πολυτελείας που κατασκευάζονταν στα ανακτορικά εργαστήρια, είναι πιθανό κατά τον Halstead, ότι χρησιμοποιούνταν ως δώρα κατά τις επισκέψεις υψηλών προσώπων και αξιωματούχων. Επιπλέον τα ανακτορικά προϊόντα διανέμονταν και σε χαμηλότερες τάξεις, είτε κατευθείαν από το ανάκτορο είτε διαμέσου των τοπικών αρχόντων. Από την άλλη το ανάκτορο φαίνεται ότι αποκτούσε προϊόντα που δεν αναφέρονται στις πινακίδες με τη μορφή φόρων ή με απευθείας παραγωγή.¹⁰⁹

Ο ίδιος μελετητής καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η βάση της μυκηναϊκής οικονομίας ήταν η αναδιανομή όχι απλώς πολύτιμων προϊόντων αλλά προϊόντων κύρους που έπαιζαν πρωτεύοντα ρόλο στη επικύρωση της εξουσίας της ανώτερης τάξης.¹¹⁰

Η μελέτη των πινακίδων οδήγησε τους περισσότερους μελετητές στο συμπέρασμα ότι οι περισσότερες οικονομικές δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στο περιβάλλον που έλεγχε το ανάκτορο, απουσιάζουν από το γραφειοκρατικό έλεγχο των πινακίδων. Το ίδιο ίσως ισχύει για συναλλαγές που αφορούν και το ίδιο το ανάκτορο.¹¹¹

¹⁰⁷ Knapp 1986, Astrom 1987, 177-179

¹⁰⁸ Knapp 1986, 116-117

¹⁰⁹ Halstead 1999, 40, βλ. επίσης Morris 1986

¹¹⁰ ο.π., 40

¹¹¹ ο.π., 41

Αυτό το οικονομικό μοντέλο παραγωγής προϊόντων κύρους ταιριάζει απόλυτα σε ένα πολιτικό σύστημα όπου πολλά μικρής κλίμακας κράτη βρίσκονται σε ανταγωνισμό με άλλα όμοιά τους. Μια τέτοια οικονομία είναι εξαρτημένη από αυτόνομα συστήματα παραγωγής και ανταλλαγών που λειτουργούν ανεξάρτητα από το ανάκτορο.¹¹²

Φαίνεται λοιπόν ότι η οικονομία τουλάχιστον στην περιοχή της Μεσσηνίας, από όπου προέρχονται τα περισσότερα δεδομένα, εξαρτιόταν από δύο ανεξάρτητα υποσυστήματα σε συνδυασμό. Από τη μία διαπιστώνεται ο ανακτορικός έλεγχος της παραγωγής προϊόντων κύρους, ενώ από την άλλη τα αυτόνομα συστήματα τοπικής παραγωγής, που δεν ελέγχονταν από την ανακτορική εξουσία και αποτελούσαν το μη ανακτορικό τομέα της οικονομίας.¹¹³

Πάντως, για να κατανοήσουμε το βαθμό ελέγχου της ανακτορικής εξουσίας επί της τοπικής οικονομίας, πρέπει να αναπαραστήσουμε την οικονομία ερευνώντας κάθε πεδίο της παραγωγής χωριστά. Αναγνωρίζοντας τα προϊόντα, τον τρόπο παραγωγής τους και την κατανομή τους μπορούμε να σκιαγραφήσουμε την οικονομία μιας περιοχής.¹¹⁴

Όσον αφορά τη σχέση θρησκείας- οικονομίας, η οποία παραπέμπει στο πρότυπο της Εγγύς Ανατολής, είναι φανερό – κατά τη γνώμη μου - πως στις μυκηναϊκές κοινωνίες αναπτύσσεται σε άλλη, μικρότερη κλίμακα και στην πραγματικότητα αποτελεί μόνο έναν από τους δευτερεύοντες παράγοντες που «συνθέτουν» τη μυκηναϊκή οικονομία.

Ίσως τα μυκηναϊκά ανάκτορα καθώς αναπτύσσονταν και επέκτειναν τις οικονομικές τους δραστηριότητες, αποφάσισαν να ενσωματώσουν τα ιερά, τα οποία ήταν ήδη οργανωμένα προς αυτή την κατεύθυνση και να δημιουργήσουν ένα οικονομικό σύστημα με οφέλη και για τις δύο πλευρές. Από τη μία πλευρά τα ανάκτορα μπορούσαν να ωφελούνται από το θρησκευτικό στοιχείο, χρησιμοποιώντας την εύνοια των θεοτήτων για να ενισχύσουν τις αξιώσεις τους στην εξουσία. Από την άλλη τα ιερά πετύχαιναν

¹¹² Parkinson 1999, 84

¹¹³ ο.π., 84

¹¹⁴ Parkinson 1999, 75

να εξυπηρετούν τις ανάγκες τους αλλά και να αποκτήσουν κάποια οικονομική ισχύ μέσα στην κοινότητα.¹¹⁵

4. Το καθεστώς των τεχνιτών στη μυκηναϊκή οικονομία

Πριν αναφερθούμε στο καθεστώς των τεχνιτών στη μυκηναϊκή οικονομία, είναι απαραίτητο να δώσουμε έναν ορισμό της λέξης τεχνίτης.

Αρχικά κρίνεται απαραίτητο να γίνει ένας βασικός διαχωρισμός ανάμεσα στους όρους τεχνίτης και καλλιτέχνης.

Σήμερα, ο όρος καλλιτέχνης σημαίνει το άτομο που ασκεί μία από τις καλές τέχνες (αρχιτέκτονας, γλύπτης, ηθοποιός, χορευτής, ζωγράφος). Ο καλλιτέχνης είναι το άτομο που δημιουργεί ακολουθώντας την έμπνευσή του, ψάχνει την ταυτότητά του και η δουλειά του προσπαθεί να είναι ιδιότυπη.

Ο όρος τεχνίτης σημαίνει αυτός που έχει σαν επάγγελμα κάποια τέχνη, αυτός που κατασκευάζει κάτι με επιτηδειότητα. Εντάσσεται στο χώρο της Λαϊκής τέχνης.

Σύμφωνα με το Oxford English Dictionary η λέξη τέχνη/art, καλλιτέχνης/artist σημαίνει βιομηχανική απασχόληση που απαιτεί επιδεξιότητα, μία τέχνη επιχείρηση ή επάγγελμα, μία συντεχνία ή εταιρεία τεχνιτών¹¹⁶

Ο όρος craft/τέχνη craftsman/τεχνίτης σημαίνει τέχνη, εμπόριο, ή επάγγελμα που απαιτεί επιδεξιότητα και γνώση. Ειδικά μία χειρωνακτική τέχνη¹¹⁷

Το βασικό ερώτημα που προκύπτει από τη συζήτηση για τους τεχνίτες στη μυκηναϊκή περίοδο, είναι ότι ίσως είναι αναχρονιστικό να μιλάμε για μια εννιαία ομάδα τεχνιτών σε μία κοινωνία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.¹¹⁸ Ωστόσο θα γίνει προσπάθεια να σκιαγραφηθεί η θέση τους στη μυκηναϊκή κοινωνία στο μέτρο του δυνατού.

Για να διερευνήσουμε πως οι τεχνίτες εξασφάλιζαν τα απαραίτητα για την επιβίωση και ποιο ήταν ακριβώς το καθεστώς της εργασίας τους, είναι απαραίτητο να δοθούν πρώτα οι σημασίες των όρων «ανεξάρτητη εργασία»,

¹¹⁵ Lupack 1999, 34

¹¹⁶ OED, 1393, 1832

¹¹⁷ OED, 1897

«εξαρτημένη εργασία» και «δουλεία» μέσα στο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο του μυκηναϊκού κόσμου. Σημαντικό θέμα είναι ο διαχωρισμός μεταξύ σύγχρονου και αρχαίου και ο εντοπισμός των ομοιοτήτων και διαφορών στις εφαρμογές ή μάλλον στην εφαρμογή σύγχρονων εννοιών στις αρχαίες κοινωνίες.¹¹⁹

Στη σύγχρονη κοινωνία ανεξάρτητος τεχνίτης είναι αυτός που έχει τον αποκλειστικό έλεγχο όλου του κύκλου της εργασίας του συμπεριλαμβανομένων της προμήθειας των πρώτων υλών, του χώρου εργασίας και του ωραρίου, των τιμών πώλησης των προϊόντων και της επιλογής των αγοραστών.¹²⁰

Κατά τη μυκηναϊκή περίοδο σημαίνει τον τεχνίτη που δε λαμβάνει τακτικά (κάθε μήνα ή κάθε χρόνο) μερίδες από την κεντρική εξουσία. Ο τεχνίτης στην περίπτωση αυτή δε στηρίζεται οικονομικά αποκλειστικά από το ανάκτορο. Το άτομο αυτό θα μπορούσε να επιλέξει να πουλήσει στο ανάκτορο τα προϊόντα του με αντάλλαγμα άλλα προϊόντα.¹²¹

Η σύγχρονη έννοια του εξαρτημένου τεχνίτη είναι το άτομο που λαμβάνει μισθό για τις υπηρεσίες του είτε πρόκειται για μερική είτε για ολική απασχόληση. Ο χώρος εργασίας υποδεικνύεται από τον εργοδότη, όπως και το ωράριο και οι πρώτες ύλες. Η ρύθμιση της παραγωγής, η συγκέντρωση και η διάθεση των προϊόντων ρυθμίζεται επίσης από τον εργοδότη.¹²²

Στην μυκηναϊκή περίοδο οι συνθήκες εργασίας ενός εξαρτημένου τεχνίτη θα ήταν παρόμοια αν όχι ίδια με του σύγχρονου. Ο όρος εξαρτημένος χρησιμοποιήθηκε στις προϊστορικές κοινωνίες για τους εποχιακούς εργαζόμενους, όμως στην περίπτωσή μας μιλάμε για μη μετακινούμενους τεχνίτες που έχουν εργοδότη το ανάκτορο σε μια μόνιμη ή λιγότερο μόνιμη βάση.¹²³

Η σύγχρονη έννοια της «δουλείας» σημαίνει ότι τόσο το έργο που παράγει το άτομο όσο και η ίδια του η ζωή ανήκουν σε έναν «εργοδότη» που μπορεί να είναι ιδιώτης ή μια κρατική μηχανή.¹²⁴

¹¹⁸ Beck Gregersen 1997, 49

¹¹⁹ Tournaviou 1997, 30

¹²⁰ ο.π., 30

¹²¹ ο.π., 30

¹²² ο.π., 31

¹²³ ο.π., 31, 32

¹²⁴ ο.π., 32

Στη μυκηναϊκή περίοδο πρόκειται για πλήρη εξάρτηση του τεχνίτη από την κεντρική εξουσία.¹²⁵

Σύμφωνα με την Τουρναβίτου, τα κριτήρια για την κατηγοριοποίηση των τεχνιτών (ως προς το καθεστώς εργασίας τους) είναι τα εξής:

Η απαιτούμενη ποσότητα ή σπανιότητα της πρώτης ύλης που χρησιμοποιείται, η σπουδαιότητα του προϊόντος σε συνάρτηση με τη λειτουργία της κρατικής μηχανής, η ύπαρξη ή όχι μαζικής παραγωγής/βιομηχανικών συνθηκών και η θέση των εγκαταστάσεων σε σχέση με το ανακτορικό σύστημα.¹²⁶

Οι πινακίδες γραμμικής Β μας δίνουν πληροφορίες για την ύπαρξη εξειδικευμένων τεχνιτών. Αυτοί αναφέρονται σε πινακίδες από την Κνωσό, την Πύλο και τις Μυκήνες. Σύμφωνα με τη Beck Gregersen στα αρχεία αναγράφονται 38 επαγγελματικοί όροι.¹²⁷

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πινακίδες της συλλογής Α της Πύλου, αλλά και της Κνωσού και των Μυκηνών που καταγράφουν ονόματα γυναικών που απασχολούνται σε διάφορες δραστηριότητες και φαίνεται να είναι πλήρως εξαρτημένα άτομα που εργάζονται αποκλειστικά για το ανάκτορο.¹²⁸ Οι γυναίκες που εργάζονται στην υφαντουργία, λαμβάνουν κάθε μήνα συσσίτια και είναι καταγεγραμμένες ανά ομάδες.¹²⁹

Εκτός από τους χαλκουργούς και τις ομάδες γυναικών στις πινακίδες αναφέρονται ράφτες, κεραμείς και χρυσοχόοι και άλλοι τεχνίτες, τα προϊόντα των οποίων δεν απασχολούν άμεσα το ανάκτορο.¹³⁰

Από όλους τους τεχνίτες με το σύστημα ta-ra-si-ja σχετίζονται όσοι ασχολούνται με τη μεταλλουργία (PY), την υφαντουργία (PY, MY, KN) και την κατασκευή τροχών και αμαξών (KN).¹³¹

Σε πινακίδες της Πύλου σε μερικές ομάδες τεχνιτών, μπροστά από τα ονόματά τους υπάρχει ένας τίτλος. Είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι ο

¹²⁵ ο.π., 32

¹²⁶ Tournavitou 1997, 37

¹²⁷ Beck Gregersen 1997, 44

¹²⁸ Killen 1985, 287, Hooker 1996, 173-174

¹²⁹ Beck Gregersen 1997, 46

¹³⁰ Ventris and Chadwick 1973, 134

¹³¹ Beck Gregersen 1997, 47

τίτλος φανερώνει ένα προσωπικό προνόμιο, ή ξεχωριστές ικανότητες ή την παραγωγή προϊόντων υψηλής ποιότητας.¹³²

Πρόκειται για τρεις τίτλους wa-na-ka-te-ro, (από τη λέξη wa-na-ka= άναξ), ra-wa-ke-si-jo (από τη λέξη ra-wa-ke-ta, το δεύτερο πρόσωπο μετά τον άνακτα) και ro-ti-ni-ja-we-jo (από την Πότνια θεά), οι οποίοι δεν ορίζουν ένα κοινό status ή προνόμιο για όλους τους τεχνίτες που τους φέρουν. Επιπλέον οι τίτλοι μπορεί να έχουν διαφορετική αξία σε κάθε περιοχή.¹³³

Τα κείμενα της Γραμμικής Β δείχνουν ότι οι πιο εξειδικευμένοι τεχνίτες είναι τοποθετημένοι κοντά στο κέντρα και συχνά πληρώνονται σε είδος για τις υπηρεσίες τους. Η εξάρτηση των τεχνιτών από το ανάκτορο (της Πύλου) θεωρητικά θα μπορούσε να είναι ένα μεταγενέστερο φαινόμενο που οφειλόταν σε νέες πολιτικές πρακτικές¹³⁴ και στην ύπαρξη εξειδικευμένων τεχνιτών που η σχέση τους με το ανάκτορο προώθησε μια νέα μορφή ανακτορικής οικονομίας και ίσως την επιθυμία να προστατεύσει και να ελέγξει την εξειδικευμένη τεχνολογία/παραγωγή.¹³⁵

Όποια και αν είναι η αλήθεια, φαίνεται ότι οι τεχνίτες στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού είναι μία ποικιλόμορφη ομάδα από εξειδικευμένους εργάτες, εξαρτώμενους σε πολλά επίπεδα από το ανάκτορο, η οποία επηρεάζει σε πολλά επίπεδα τη μυκηναϊκή οικονομία και καθένας από αυτούς έχει διαφορετικό κοινωνικό και επαγγελματικό κύρος.¹³⁶

¹³² ο.π., 45

¹³³ ο.π., 46

¹³⁴ το φαινόμενο θα μπορούσε να εξηγηθεί βάσει των θεωριών για περιόδους κρίσης βλ. Baumbach 1983, 28-40 and Hooker 1982, 209-217

¹³⁵ Wright 1984, 19-29

Β' Μέρος

1. Τι εννοούμε με τον όρο εργαστήριο; Η ταύτιση ενός εργαστηριακού χώρου.

Η καταγραφή και αξιολόγηση των αρχαιολογικών δεδομένων όσον αφορά τα εργαστήρια στον ηπειρωτικό μυκηναϊκό χώρο, προϋποθέτει κατ' αρχάς τη διευκρίνιση της σχετικής ορολογίας και κατόπιν τη θέσπιση αυστηρών κριτηρίων για την ταύτιση των αρχαιολογικών καταλοίπων, αρχιτεκτονικών και μη ως εργαστηριακών.

Όσον αφορά τη σχετική ορολογία, ένας πρώτος προβληματισμός αφορά στο βαθμό στον οποίο οι όροι που χρησιμοποιούνται ευρέως στην επιστημονική βιβλιογραφία όπως, εργαστήριο (workshop), εργαστηριακοί χώροι (workshop area), ατελιέ (atelier), βιοτεχνία κ.τ.λ. ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα της εξεταζόμενης περιόδου, καθώς και εάν αποτελούν συνώνυμα ή ενέχουν κάποιες ουσιαστικές διαφοροποιήσεις.

Σήμερα εργαστήριο σημαίνει ο χώρος όπου εργάζεται ένας τεχνίτης, το μέρος όπου γίνεται χειρονακτική εργασία με απλά εργαλεία.¹³⁷

Ατελιέ σημαίνει το εργαστήριο του καλλιτέχνη.¹³⁸ Τέλος, ο όρος βιοτεχνία σημαίνει την κατεργασία πρώτων υλών με το χέρι ή με στοιχειώδη εργαλεία και μηχανήματα, με σκοπό την κατασκευή αντικειμένων.¹³⁹ Η βιοτεχνία είναι κλάδος της δευτερογενούς παραγωγής. Συνίσταται στη μετατροπή της πρώτης ύλης με τη βοήθεια ορισμένου τεχνικού εξοπλισμού και μιας εξειδικευμένης απασχόλησης.

Σύμφωνα με το Oxford English Dictionary (OED 1562), η λέξη workshop/εργαστήριο σημαίνει το δωμάτιο ή το κτίριο μέσα στο οποίο

¹³⁶ Beck Gregersen 1997, 49

¹³⁷ Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής 2003, 524

¹³⁸ ο.π., 228

¹³⁹ ο.π., 274

κατασκευάζονται αντικείμενα, ή γίνεται χειρονακτική ή βιομηχανική εργασία. (1562)¹⁴⁰

Ο όρος atelier/ατελιέ σημαίνει το εργαστήριο/στούντιο του καλλιτέχνη/ γλύπτη κ.λ.π.¹⁴¹ Ο όρος εργοστάσιο/factory τόπος κατασκευής/παραγωγής, κτίριο ή συγκρότημα με χώρο για παραγωγή αγαθών.¹⁴² Τέλος σύμφωνα πάντα με το ίδιο λεξικό ο όρος work area αποδίδεται ως περιοχή εργασίας.

Το θέμα είναι πολύπλοκο, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι μελετάμε κοινωνίες των οποίων οι αρχές και οι πρακτικές της παραγωγής και της διακίνησης των προϊόντων δεν είναι σαφείς. Από τους παραπάνω ορισμούς δεν γίνονται εμφανείς μία σειρά παραγόντων που αφορούν στα εργαστήρια όπως το σε ποιον ανήκει το εργαστήριο, ποιος το διαχειρίζεται, το «καθεστώς» της εργασίας και το αν η λειτουργία του είναι περιοδική ή μόνιμη.¹⁴³

Η ταύτιση ενός χώρου ως εργαστήριο είναι μία δύσκολη υπόθεση. Δύο σημαντικές μελέτες για το θέμα πραγματοποιήθηκαν από τους Τουρναβίτου και Evely και αφορούν σε κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού που είναι και το αντικείμενο της παρούσας μελέτης.

Πως αναγνωρίζεται λοιπόν αρχαιολογικά ένα εργαστήριο; Πρόκειται για υπαίθριους ή στεγασμένους χώρους; Εγκαταστάσεις με μόνιμες ή μη κατασκευές όπου η μόνη χρήση τους είναι η παραγωγή ορισμένων προϊόντων; Και πως αυτοί ταυτίζονται αρχαιολογικά; Τέλος, ένας χώρος σε μία ιδιωτική κατοικία, όπου πραγματοποιούνται εργασίες πολλών τύπων, από την προετοιμασία και την παρασκευή της τροφής μέχρι την κατασκευή για παράδειγμα λίθινων αντικειμένων ή την παραγωγή υφαντών, δικαιούται να χαρακτηριστεί εργαστηριακός;

Θα πρέπει λοιπόν να διευκρινιστεί από την αρχή ότι η εύρεση πινακίδων Γραμμικής Β σε ένα χώρο ή ένα κτιριακό σύνολο δεν αποτελεί κριτήριο για την ταύτιση του χώρου με εργαστήριο.¹⁴⁴ Επίσης εργαστήρια δε θεωρούνται χώροι για δραστηριότητες τροφοπαρασκευαστικές, όπου εκτελούνται εργασίες προετοιμασίας και παρασκευής της τροφής.

¹⁴⁰ OED, 1562

¹⁴¹ OED, 1840

¹⁴² OED, 1618

¹⁴³ Evely 1988, 399

¹⁴⁴ Shelmerdine 1997, 387-395, κυρίως 394-395

Τα αρχαιολογικά δεδομένα από τη μυκηναϊκή Ελλάδα προκρίνουν έναν πρώτο διαχωρισμό μεταξύ Μόνιμων και Οικιακών εργαστηριακών χώρων¹⁴⁵. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για χώρους που λειτουργούσαν αποκλειστικά σαν εργαστήρια καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου, αν και δεν είναι απαραίτητο να σχεδιάστηκαν εξ αρχής γι' αυτό το σκοπό. Οι τεχνίτες εξαρτώνται ολοκληρωτικά ή σε πολύ μεγάλο βαθμό για τη διαβίωσή τους από τη συγκεκριμένη εργασία.¹⁴⁶

Τα Οικιακά εργαστήρια είναι χώροι μέσα σε ιδιωτικές κατοικίες, που λειτουργούν ως εργαστηριακοί χώροι σε ορισμένες περιόδους του χρόνου, ή όποτε κρίνεται από τους κατοίκους ότι υπάρχει ανάγκη, ανάλογα με τις απαιτήσεις του νοικοκυριού, ενώ η διαβίωση των ατόμων δεν εξαρτάται ολοκληρωτικά από αυτήν την εργασία, αλλά λειτουργεί συμπληρωματικά.¹⁴⁷

Τα Μόνιμα εργαστήρια, τα οποία θα μας απασχολήσουν σ' αυτή τη μελέτη, διαχωρίζονται περαιτέρω σε Ανακτορικά και Μη Ανακτορικά. Τα Ανακτορικά εργαστήρια σχετίζονται άμεσα με την ανακτορική διοίκηση. Αυτό προκύπτει τόσο από τη θέση του εργαστηρίου σε σχέση με το ανάκτορο, όσο και από το περιεχόμενό του, δηλαδή τα επίσημα έγγραφα όπως οι πινακίδες Γραμμικής Β γραφής ή οι σφραγίδες. Ωστόσο ανακτορικά εργαστήρια δεν θεωρούνται απαραίτητα μόνο όσα βρίσκονται σε κοντινή απόσταση από το κυρίως ανάκτορο, αλλά και όσα είναι πιο απομακρυσμένα από αυτό για πρακτικούς λόγους, (για να βρίσκονται κοντά στις πηγές πρώτων υλών), όμως πάντα σε άμεση εξάρτηση και έλεγχο από αυτό.¹⁴⁸

Τα Μη Ανακτορικά εργαστήρια μπορεί να είναι επίσης Μόνιμα εργαστήρια και βρίσκονται συνήθως σε μικρότερους ανεξάρτητους ή ημί-ανεξάρτητους οικισμούς που ενίοτε σχετίζονται με τις ανακτορικές θέσεις αλλά δεν ελέγχονται και δεν εφοδιάζονται με πρώτες ύλες από αυτές.¹⁴⁹

Επιπλέον, τα ανακτορικά εργαστήρια διαχωρίζονται σε:

1. Εργαστήρια που αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του κυρίως ανακτορικού συγκροτήματος, δηλαδή χώροι που βρίσκονται εντός του ανακτόρου.

¹⁴⁵ Tournavitou 1988, 447

¹⁴⁶ ο.π., 447

¹⁴⁷ ο.π., 447

¹⁴⁸ ο.π., 447

¹⁴⁹ ο.π., 447

2. Εργαστήρια που βρίσκονται εκτός του κυρίως ανακτόρου, συνήθως σε ξεχωριστό κτίριο που σχετίζεται οργανικά με το ανάκτορο.

3. Εργαστήρια που βρίσκονται εκτός της ανακτορικής ζώνης, και πρόκειται για κτίρια σε κοντινή ή μακρινή απόσταση από το ανάκτορο.¹⁵⁰

Τα κριτήρια που θα χρησιμοποιηθούν στην παρούσα εργασία για την ταύτιση ενός χώρου ως εργαστήριο είναι τα εξής: Η αρχιτεκτονική, η κεραμική, οι κτιστές εγκαταστάσεις, τα εργαλεία, το λοιπό εργαστηριακό υλικό (ακατέργαστες πρώτες ύλες, ημι - κατεργασμένο υλικό, απορρίμματα, απορριπτέα προϊόντα, τα ίδια τα προϊόντα στην τελική τους μορφή) και τέλος, η σχέση του χώρου με την κεντρική διοίκηση (στις περιπτώσεις που αυτή υφίσταται), δηλαδή η σχέση με το εκάστοτε διοικητικό κέντρο (πινακίδες Γραμμικής Β γραφής και σφραγίδες).

Όσον αφορά στην αρχιτεκτονική, τα σωζόμενα εργαστήρια στη μυκηναϊκή Ελλάδα συνήθως δε διαθέτουν τυποποιημένη κάτοψη και διαρρύθμιση χώρου, εκτός και αν αυτή απαιτείται από το είδος της εργασίας που εκτελείται. Κατά κανόνα, η κάτοψη ενός μυκηναϊκού εργαστηρίου δεν είναι συγκεκριμένη. Ένα εργαστήριο μπορεί να αποτελείται από ένα δωμάτιο ή μία σειρά δωματίων ενταγμένων ή όχι σε ένα ευρύτερο οικοδόμημα. Η προτίμηση των ισόγειων χώρων είναι η πιο συνηθισμένη περίπτωση, καθώς διαθέτουν επαρκή φωτισμό ενώ παράλληλα είναι εύκολη η πρόσβαση και η μεταφορά πρώτων υλών με μεγάλο βάρος. Ωστόσο, η αρχιτεκτονική παράμετρος δεν αποτελεί μοναδικό κριτήριο για την ταύτιση ενός χώρου ως εργαστήριο.¹⁵¹

Όσον αφορά την κατασκευή, τα μυκηναϊκά εργαστήρια κτίζονται σύμφωνα με τις συνήθεις μυκηναϊκές τεχνικές, δηλαδή λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή, με ξύλινο πλαίσιο. Το δάπεδο είναι από πατημένη γη ή από πηλό, ενώ οι τοίχοι επιχρισμένοι με κονίαμα και σπάνια καλύπτονται από τοιχογραφίες.¹⁵²

¹⁵⁰ ο.π., 448

¹⁵¹ Tournavitou 1988, 449

¹⁵² ο.π., 450

Η Τουρναβίτου διακρίνει δύο κατηγορίες ανακτορικών εργαστηρίων με βάση τα σύνολα κεραμικής που έχουν βρεθεί σ'αυτά, τα εργαστήρια της Ομάδας Α και της Ομάδας Β. Στην Α Ομάδα περιλαμβάνονται εργαστήρια των οποίων η κεραμική δεν συνδέεται άμεσα με τη ακριβή διαδικασία παραγωγής. Ο αριθμός των αγγείων στην περίπτωση αυτή δεν είναι μεγάλος και η κατασκευή τους είναι απλή. Στη Β Ομάδα περιλαμβάνονται εργαστήρια των οποίων η κεραμική συνήθως συνδέεται άμεσα με την ακριβή διαδικασία παραγωγής. Ο αριθμός των αγγείων είναι μεγαλύτερος και παρουσιάζουν μεγαλύτερη συνοχή ως σύνολο.¹⁵³

Σχετικά με τις κτιστές κατασκευές πρέπει να σημειωθεί ότι αυτές εξαρτώνται αποκλειστικά από τη δραστηριότητα που πραγματοποιείται σε κάθε εργαστήριο. Στα εργαστήρια της Α Ομάδας δεν απαιτούνται μόνιμες κατασκευές, ενώ στη Β Ομάδα παρατηρούνται κλίβανοι, καμίνια, εστίες, λάκκοι. Σε ορισμένες περιπτώσεις υπαίθριοι χώροι χρησιμοποιούνται για δραστηριότητες όπως η μεταλλουργία και η κεραμική.¹⁵⁴

Το είδος των εργαλείων που βρίσκουμε σε ένα εργαστηριακό χώρο εξαρτάται από δύο παράγοντες. Αφενός από το είδος της εργασίας που πραγματοποιείται και κατά πόσο αυτή απαιτεί τη χρήση ή μη συγκεκριμένων εργαλείων και αφετέρου από την κατάσταση διατήρησης των ευρημάτων (η οποία εξαρτάται από τη μεταγενέστερη ιστορία του χώρου).

Η εύρεση πρώτων υλών εξαρτάται από τρεις παράγοντες: το είδος τους (δηλαδή αν πρόκειται για σπάνια και πολύτιμη ύλη μπορεί να έχει αφαιρεθεί από το χώρο πριν την καταστροφή ή εγκατάλειψη της θέσης), την κατάσταση που επικρατεί σε μία θέση πριν την καταστροφή της και τέλος το πόσο φθαρτή είναι η πρώτη ύλη.

Αυτό που πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη, είναι ότι μόνη η παρουσία πρώτων υλών σε ένα χώρο δεν υποδηλώνει την ύπαρξη εργαστηρίου, αλλά συνήθως ενός αποθηκευτικού χώρου. Ωστόσο είναι πιθανό ο εργαστηριακός χώρος να βρίσκεται πολύ κοντά ή στο ίδιο σύνολο κτιρίων με τον αποθηκευτικό χώρο.¹⁵⁵

¹⁵³ ο.π., 450

¹⁵⁴ ο.π., 451

¹⁵⁵ Evely 1988, 408, Tournavitou 1988, 452

Πολύ σημαντικό ρόλο στην αναγνώριση ενός εργαστηριακού χώρου παίζει η εύρεση αυτού που ονομάζουμε εργαστηριακό υλικό (δηλαδή ημιτελή αντικείμενα, αποτυχημένες προσπάθειες και απορρίμματα) και αποτελεί μία αξιόλογη ένδειξη εργαστηριακής παραγωγής, με την προϋπόθεση ότι συνυπάρχει με άλλες ενδείξεις. Ωστόσο, η διατήρηση αυτών των καταλοίπων, εξαρτάται από τους παράγοντες που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο, ενώ ακόμη και η αναγνώρισή τους στο αρχαιολογικό context εξαρτάται και από την ικανότητα του ανασκαφέα να τις αναγνωρίσει ως τέτοιες.¹⁵⁶

Βέβαια εξαρτάται από τη φύση της εργασίας, το αν παράγονταν κατάλοιπα αναγνωρίσιμα στο ανασκαφικό πεδίο, ενώ το που αυτά κατέληγαν μετά την επεξεργασία των υλών είναι ένα άλλο ζήτημα. Τα κατάλοιπα θα μπορούσαν να συλλέγονται για να απορριφθούν σε ένα συγκεκριμένο χώρο ή θα μπορούσαν να επαναχρησιμοποιηθούν. Και σ' αυτήν την περίπτωση η ικανότητα του αρχαιολόγου να τα αναγνωρίσει στο ανασκαφικό πεδίο, είναι ύψιστης σημασίας.¹⁵⁷

Η εύρεση σε ένα χώρο ολοκληρωμένων από άποψη κατασκευής προϊόντων δεν αποτελεί κριτήριο για την αναγνώριση ενός εργαστηριακού χώρου. Κατά κανόνα, μετά την ολοκλήρωση της παραγωγής τα προϊόντα μεταφέρονται από το εργαστήριο σε αποθηκευτικό χώρο. Επομένως η παρουσία τους σε ένα χώρο μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είναι αποθηκευτικός. Θα μπορούσε ωστόσο να βρεθούν προϊόντα στο χώρο της παραγωγής τους και πριν αυτά μεταφερθούν. Αυτό εξαρτάται από την κατάσταση που επικράτησε στο χώρο πριν την εγκατάλειψή του, τη φύση του υλικού από το οποίο είναι κατασκευασμένο το προϊόν (πολύτιμη ύλη) ή τον τρόπο που είναι οργανωμένη μια συγκεκριμένη θέση. Πάντως η παρουσία προϊόντων σε ένα χώρο, υποδεικνύει πιθανότατα ότι ο εργαστηριακός χώρος βρίσκεται κοντά του ή στο ίδιο κτίριο.¹⁵⁸

Όπως έγινε αντιληπτό η ταύτιση ενός εργαστηριακού χώρου εξαρτάται από τη συνύπαρξη πολλών διαφορετικών κριτηρίων, ενώ η συνύπαρξη των

¹⁵⁶ Tournavitou 1988, 453

¹⁵⁷ ο.π., 454

¹⁵⁸ ο.π., 454

περισσότερων από τα κριτήρια που αναφέρθηκαν, είναι η προϋπόθεση για την ύπαρξη ενός εργαστηριακού χώρου.

2. Εργαστήρια και εργαστηριακοί χώροι στην Ηπειρωτική Ελλάδα

2.1. Ανακτορικές θέσεις

ΒΟΙΩΤΙΑ

Θήβα

Παρά το γεγονός ότι τα μυκηναϊκά λείψανα της Θήβας βρίσκονται κάτω από τη σύγχρονη πόλη των Θηβών, οι σωστικές ανασκαφές σε διάφορες περιοχές της σύγχρονης πόλης έδειξαν ότι πρόκειται για ένα από τα πλέον σημαντικά ανακτορικά κέντρα της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου.¹⁵⁹ Τα μυκηναϊκά ευρήματα από τη Θήβα ήρθαν στο φως από ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στις αρχές του 20^{ου} αι. και από σωστικές ανασκαφές της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, οι οποίες συνεχίζονται μέχρι σήμερα.

Η συζήτηση σχετικά με την ύπαρξη δύο ξεχωριστών ανακτορικών συγκροτημάτων στην κορυφή της Καδμείας ή ενός συγκροτήματος με πολλές οικοδομικές φάσεις, ουσιαστικά κλίνει προς την πρώτη εκδοχή, ότι υπήρξαν δηλαδή, δύο διαδοχικά ανακτορικά συγκροτήματα στην ακρόπολη και ότι η θέση είχε οχυρωθεί τουλάχιστον από την ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο.¹⁶⁰

Στο ανακτορικό κέντρο των Θηβών αντιπροσωπεύεται με σχετική επάρκεια ο βιοτεχνικός τομέας. Παλαιότερες αλλά και νέες ανασκαφές επιβεβαιώνουν την ύπαρξη εργαστηριακών χώρων διαφόρων τύπων που σχετίζονται με την παραγωγή κεραμικής και με την κατασκευή κοσμημάτων από μέταλλα ή ημι-πολύτιμους λίθους, την επεξεργασία ελεφαντόδοντου και μαλλιού.

Οι εργαστηριακοί χώροι ανασκάφηκαν σε οικόπεδα που βρίσκονται στο κέντρο της θηβαϊκής Καδμείας, σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, στα οικοδομικά τετράγωνα που ορίζουν οι οδοί Πινδάρου, Πελοπίδου, Αντιγόνης, Οιδίποδος, Μεταξά και Επαμεινώνδα καθώς και Δυτικά του ανακτορικού συγκροτήματος των Θηβών.

¹⁵⁹ Symeonoglou 1985, 26-63, για μία σύντομη αλλά περιεκτική αναφορά στα μυκηναϊκά λείψανα βλ. Demakopoulou 1990, 307-317

¹⁶⁰ Shelmerdine 1997, 340

1. α. Δυτικά του ανακτορικού συγκροτήματος των Θηβών, γνωστού ως Παλαιό Καδμείο, σε υπαίθριο χώρο ανακαλύφθηκε ένας κεραμικός κλίβανος (εικ.1).¹⁶¹

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΒ

Χρήση: Κεραμικός κλίβανος

Κάτοψη: Απιόσχημος

Διαστάσεις: -

Περιγραφή: Ο κλίβανος βρέθηκε σε άμεση επαφή με το δυτικό τοίχο του ανακτόρου (εικ.1). Οι τοίχοι είναι κτισμένοι από λίθους και φέρουν επίχρισμα από λευκό πηλό. Χωρίζεται κατά μήκος – δηλαδή από Α προς Δ – σε δύο τμήματα με τοιχίο κτιστό από ωμές πλίνθους και το ίδιο λευκό επίχρισμα. Σε ύψος 0.60μ. από το έδαφος ανακαλύφθηκε μια διάτρητη εσχάρα από λευκό πηλό, η οποία στηριζόταν σε πλινθόκτιστο τοιχίο. Πάνω από την εσχάρα και ως συνέχεια του λίθινου εξωτερικού τοίχου του κτίσματος, υψώνεται πλίνθινος τοίχος (0.20μ.), με λευκό επίχρισμα το οποίο αποτελούσε το ανώτερο τμήμα του κλιβάνου.

Εντός του κλιβάνου βρέθηκαν πολλά λείψανα της εσχάρας και τεμάχια μυκηναϊκών αγγείων, ενώ βόρεια του κλιβάνου, ανακαλύφθηκε ελλειψοειδής κοιλότητα λαξευμένη στο φυσικό βράχο που περιείχε καθαρό λευκό πηλό που πιθανώς προοριζόταν για το πλάσιμο των αγγείων.¹⁶²

Κρίνοντας από τα ευρήματα, τον κλίβανο και το λάκκο με τον πηλό αλλά και τα αγγεία που βρέθηκαν στο εσωτερικό του κλιβάνου, συμπεραίνουμε ότι δίπλα στο Παλαιό Καδμείο των Θηβών λειτουργούσε ένα εργαστήριο αγγειοπλαστικής.

1. β. Στο νότιο τμήμα του διαδρόμου εντός του Παλαιού Καδμείου και σε χώρο περίπου ενός τετραγωνικού μέτρου (εικ.1), ανακαλύφθηκε μεγάλος αριθμός τμημάτων από όνυχα και αχάτη, κάποια από τα οποία προοριζόταν για την κατασκευή κοσμημάτων, άλλα ημιτελή κοσμήματα ή αποτυχίες. Τμήματα ορείας κρυστάλλου βρέθηκαν επίσης και στα δωμάτια ΟΞ, τα οποία έφεραν ίχνη από πριόνι και προορίζονταν σαφώς για την κατασκευή κοσμημάτων. Επιπλέον βρέθηκαν σκεύος από πράσινο σχιστόλιθο και ένα ανοικτό χειροποίητο αγγείο από λευκή υαλώδη μάζα καθώς και πολλές ψηφίδες από υαλόμαζα κυρίως στο χώρο Ν και κοντά σ' αυτόν, ενώ

¹⁶¹ Κεραμόπουλος 1911, 148-149, Κεραμόπουλος 1930, 33-34

¹⁶² ο.π., 149, 33-34

διάσπαρτα σε όλο το ανάκτορο ανακαλύφθηκαν φύλλα χρυσού τα οποία συνδέονταν με λεπτό χρυσό σύρμα.¹⁶³

Τα ευρήματα είχαν πέσει στους χώρους που ανακαλύφθηκαν από τον επάνω όροφο και σύμφωνα με τον ανασκαφέα εκεί πιθανόν λειτουργούσε εργαστήριο κοσμημάτων από ημιπολύτιμους λίθους και μέταλλο αλλά και άλλων αντικειμένων(όπως αγγεία από ημιπολύτιμους λίθους) αν και δε βρέθηκαν καθόλου εργαλεία που θα ενίσχυαν την υπόθεση.¹⁶⁴

2. Οδός Οιδίποδος 1 (οικ. Λιάγκα)

Το οικόπεδο του Δ. Λιάγκα βρίσκεται στην οδό Οιδίποδος 1 (εικ.2, 3) και στις ανατολικές παρυφές της Καδμείας, στην περιοχή όπου τοποθετούνται οι Ομολωίδες Πύλες. Η ανασκαφή άρχισε το Σεπτέμβριο του 1981 και τελείωσε τον Ιούνιο του 1983. Στο οικόπεδο ανακαλύφθηκαν τρία ορθογώνια κτίρια (I, II και III), τα οποία χωρίζονταν μεταξύ τους με στενά, πλακόστρωτα περάσματα.¹⁶⁵

Συγκεκριμένα, στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου ήρθαν στο φως οι τοίχοι των κτιρίων I και II με κατεύθυνση από Α. προς Δ. Το κτίριο I περιλαμβάνει τους χώρους Α1 και Α2 και το κτίριο II τους χώρους Γ και Δ.

Και τα δύο κτίρια σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση, οι τοίχοι διατηρούνται σε ύψος 0.50-0.60μ. και είναι κατασκευασμένοι από μικρές ασβεστολιθικές πέτρες, μετρίου και μεσαίου μεγέθους.¹⁶⁶

Στην ανατολική πλευρά του δωματίου Γ (κτίριο II) βρέθηκε ασάμινθος ενσωματωμένη στο δάπεδο και στο καμένο στρώμα καταστροφής, μία λίθινη μήτρα, μυλόπετρες, ακόνες, τριπτήρες. Στο δωμάτιο Δ εκτός από την κεραμική βρέθηκαν 18 κομβία από στεατίτη, ένα χάλκινο μαχαίρι και ένας χάλκινος διπλός πέλεκυς.¹⁶⁷

¹⁶³ Κεραμόπουλος 1930, 35-38

¹⁶⁴ ο.π., 35-38

¹⁶⁵ Πιτερός 1981, 191, 1983, 131-132

¹⁶⁶ ο.π., 132

¹⁶⁷ ο.π., 132

Μήτρα

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙ Β2

Υλικό κατασκευής: Λίθος

Χρήση: για την κατασκευή κοσμημάτων.

Διαστάσεις: 0.094μ.- 0.063μ - 0.01μ.

Περιγραφή: Ανοικτή μήτρα, σώζεται αποσπασματικά και έχει ορθογώνιο σχήμα. Στη μία πλευρά φέρει αποτύπωμα ρόδακα και πιθανότατα προοριζόταν για την κατασκευή χρυσών κοσμημάτων ή για κοσμήματα από γυαλί/υαλόμαζα.¹⁶⁸

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε το κτίριο ΙΙΙ, του οποίου διαπιστώθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις που έχουν καταστραφεί από ισχυρή φωτιά. Η κατώτερη φάση του κτιρίου χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ1 ως το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου.¹⁶⁹

Έχει μήκος 11.80μ., πλάτος 3.70μ. και αποτελείται από τρία δωμάτια: το Ζ2 με διαστάσεις 2.25μ.*3.70μ., το δωμάτιο Ζ1, διαστάσεων 2.80μ.*3.70μ. και τα δωμάτια Η1 και Η2 με διαστάσεις 3.70μ.*4.30μ.

Στην ανατολική πλευρά του δωματίου Ζ1 βρέθηκε ασάμινθος ενσωματωμένη στο δάπεδο. Στο δωμάτιο Ζ2 ανακαλύφθηκαν ακόσμητες κύλικες, λίθινο αγγείο και αρκετά κεραμικά αγγεία. Επίσης βρέθηκαν πολυάριθμα κουμπιά από στεατίτη, οστέινα εργαλεία, τεμάχια πλακιδίων ελεφαντοστού, ειδώλια τύπου Φ, Ψ και Τ, θαλασσινά όστρεα διάτρητα, όστρακα σαλιγκαριών, οψιανοί και κομμάτια λιωμένου μολύβδου, ενώ ιδιαίτερης σημασία είναι 60 σφραγίσματα από τη δυτική και νότια πλευρά του δωματίου. Τα 50 από αυτά φέρουν ιδεογράμματα με ονόματα ζώων, στις πλάγιες πλευρές φέρουν δακτυλικά αποτυπώματα, ενώ 35 φέρουν σύντομες επιγραφές σε Γραμμική Β, που αναφέρονται σε τοπωνύμια ή σε λογιστικούς όρους. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν τρία οστέινα εργαλεία κυκλικής διατομής με αιχμηρή απόληξη. Στο δωμάτιο Η1 και Η2 του κτιρίου ΙΙΙ, βρέθηκαν τριπτήρες, οψιανοί, θραύσματα τοιχογραφιών και ένας ψευδόστομος αμφορέας.¹⁷⁰

Τα κτίρια Ι, ΙΙ και ΙΙΙ χαρακτηρίστηκαν από τον ανασκαφέα τους εργαστήρια. Πράγματι οι χώροι αυτοί δε φαίνονται να έχουν οικιακό χαρακτήρα. Επιπλέον, παρόλο που ο χώρος που βρέθηκε η μήτρα στερείται των κριτηρίων που θέσαμε για την ύπαρξη ενός εργαστηρίου (κτιστές κατασκευές, απορρίμματα,

¹⁶⁸ Τουρνάβιτου 1997, 244-245

¹⁶⁹ Πιτερός 1983, 132

¹⁷⁰ ο.π., 132-134

τελειωμένα αντικείμενα), η ύπαρξη της ασάμινθου και των εργαλείων σε όλους τους χώρους δείχνουν ότι χρησίμευαν ίσως για κάποιες εργαστηριακές εργασίες.¹⁷¹

Ακόμη τα ευρήματα του χώρου III, σε συνδυασμό με τις σφραγίδες (που φέρουν ιδεογράμματα ζώων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα παραπάνω κτίρια χρησίμευαν και ως κέντρα αναδιανομής για ζώα από τις γύρω περιοχές. Επομένως πρόκειται για συγκρότημα κτιρίων πολλαπλών χρήσεων, που περιλαμβάνουν εργαστηριακές, εμπορικές και διοικητικές δραστηριότητες.¹⁷²

3. Οδός Πινδάρου 29 (Οικ. Κοροπούλη)

Το οικόπεδο Κοροπούλη βρίσκεται στην οδό Πινδάρου 29 (εικ.2, 4), πίσω από το δημαρχείο της πόλης. Στη δυτική πλευρά του οικοπέδου ανασκάφηκε μέρος ενός μεγάλου δωματίου με προσανατολισμό των τοίχων του από Β. προς Ν. και από Α. προς Δ. Σύμφωνα με τον προσανατολισμό του ανήκε στο δεύτερο ανάκτορο (Νέο Καδμείο).¹⁷³

Σχεδόν όλα τα όστρακα από το χώρο ανήκουν στην ΥΕ IIIB1. Όστρακα της ΥΕ IIIB2 περιόδου δε βρέθηκαν στο στρώμα της καταστροφής, επομένως η καταστροφή του κτιρίου αυτού τοποθετείται στο τέλος περίπου της ΥΕ IIIB1 φάσης, περί τα μέσα δηλαδή του 13^{ου} αι.π.Χ.¹⁷⁴

Το πρώτο στρώμα της επίχωσης δεν περιείχε οικοδομικά λείψανα. Κάτω από αυτό εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής από ισχυρή πυρκαϊά που κάλυπτε το δάπεδο του δωματίου. Στο στρώμα καταστροφής βρέθηκαν θραύσματα κεραμίδων στέγης, απανθρακωμένα ξύλα, χρωματιστά κονιάματα και παραμορφωμένα φύλλα μολύβδου. Από το δωμάτιο διατηρούνταν μόνο τα θεμέλια του δυτικού τοίχου καθώς και ένα μικρό τμήμα του βόρειου τοίχου.¹⁷⁵

Στο δάπεδο, στο καμένο στρώμα καταστροφής, βρέθηκαν αντικείμενα που αποδεικνύουν την ύπαρξη εργαστηρίου κοσμημάτων. Αυτά περιλαμβάνουν δύο μήτρες (η μια κλειστή), μία ακέραιη χάλκινη σμίλη, δύο οστέινα μαχαιρίδια, μία ακέραιη οστέινη βελόνα, μία ορθογώνια λίθινη πλάκα με λείες επιφάνειες,

¹⁷¹ ο.π., 132

¹⁷² Piteros and Olivier 1990, 183-184

¹⁷³ Δημακοπούλου 1973-4, 430, Δημακοπούλου 1974, 166

¹⁷⁴ ο.π., 433

¹⁷⁵ ο.π., 430-431

πιθανόν για την επεξεργασία κοσμημάτων, δύο ακόνες από κοκκινωπό λίθο, δύο χάλκινες αιχμές βελών, ακέραιες, είκοσι σφονδύλια ή κουμπιά από στεατίτη. Επιπλέον, πολλά ακατέργαστα ή ημικατεργασμένα κομμάτια από ορεία κρύσταλλο, μία χάντρα από όνυχα, μία κοχλιόσχημη μήτρα, χάντρα από οστό ψαριού και απροσδιόριστα αντικείμενα από μόλυβδο, χαλκό, φαγεντιανή ελεφαντόδοντο και οστό.¹⁷⁶

Μήτρα (κλειστή)

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδος.

Υλικό κατασκευής: το ένα τμήμα είναι κατασκευασμένο από σχιστόλιθο και το άλλο από μαλακό λευκό λίθο, ίσως στεατίτη.

Χρήση: για την κατασκευή χρυσών και χάλκινων κρίκων.

Διαστάσεις: 0.08μ.*0.03μ., με πάχος 0.10μ. το ένα κομμάτι και 0.02μ. το άλλο.

Περιγραφή: δύο ορθογώνια τμήματα κλειστής (;) μήτρας. Το τμήμα από λευκό λίθο είναι σε δεύτερη χρήση. Στη μία του όψη διατηρούνται τρεις μήτρες με εγχάρακτες παραστάσεις για αποτύπωση ίσως επάνω σε φύλλα χρυσού.

Κοχλιόσχημη μήτρα

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδος.

Υλικό κατασκευής: Φαγεντιανή

Χρήση: για την κατασκευή κομβίων από φύλλο χρυσού, ή αποτελούσε το εσωτερικό κομβίου.

Διαστάσεις: δεν υπάρχουν πληροφορίες για τις διαστάσεις της.

Περιγραφή: πρόκειται είτε για το εσωτερικό συμπαγές μέρος από χρυσό κομβίο αυτού του σχήματος, είτε για κοχλιόσχημη μήτρα για την κατασκευή κομβίων από φύλλο χρυσού.¹⁷⁷

Τα παραπάνω ευρήματα δείχνουν ότι το δωμάτιο ήταν εργαστήριο κατασκευής κοσμημάτων.¹⁷⁸

4. Οδός Πινδάρου 60. (Οικ. Τζώρτζη)

Στην οδό Πινδάρου 60, στο οικόπεδο των αδελφών Τζώρτζη (εικ.3) αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο δωματίων, που ανήκουν στο συγκρότημα του Παλιού Καδμείου. Οι τοίχοι των δωματίων έχουν το λοξό προσανατολισμό που ακολουθεί και η «Οικία του Κάδμου», η οποία βρίσκεται 30μ. βορειότερα.

¹⁷⁶ ο.π. , 432, 166-170

¹⁷⁷ Tournavitou 1997, 244

¹⁷⁸ Δημακοπούλου 1973-74, 431

Η κεραμική από τα δωμάτια αυτά χρονολογείται στην ΥΕ IIIA2 και ΥΕ IIIB1 εποχή. Οι τοίχοι ήταν επιμελημένοι, χτισμένοι με μικρούς και μεγάλους αργούς λίθους. Τα δάπεδα ήταν επιχρισμένα με πηλό. Σε πολλά σημεία υπήρχαν κοιλότητες όπου ήταν στερεωμένοι μεγάλοι πίθοι. Οι χώροι αυτοί καταστράφηκαν από πυρκαϊά, καθώς στην επίχωση της καταστροφής βρέθηκαν στάχτες, καμένες και λιωμένες πλίνθοι, κεραμίδες στέγης, πολλά κομμάτια αγγείων και όστρακα. Τα σημαντικότερα ευρήματα είναι χρυσά ελάσματα, τμήματα από την ελεφάντινη επένδυση μιας ξύλινης επιφάνειας, καθώς επίσης και ελεφάντινα τμήματα χωρίς επεξεργασία ή ημίεργα. Ακόμη βρέθηκαν λίθινα εργαλεία, ακόνια και τριπτήρες, χάντρες και σφονδύλια από στεατίτη, οστέινα και χάλκινα εργαλεία και τμήματα τοιχογραφίας.¹⁷⁹

Σύμφωνα με την ανασκαφέα πρόκειται για αποθηκευτικούς χώρους. Τα πολλά ελεφάντινα κομμάτια που εντοπίστηκαν στο στρώμα καταστροφής, δείχνουν ότι κοντά ή επάνω από το χώρο των αποθηκών υπήρχε πιθανώς εργαστήριο ελεφαντουργίας.¹⁸⁰

5. Οδός Οιδίποδος 14. (Οικ. Κόρδατση)

Στο οικόπεδο βρέθηκαν τα κτίρια Α, Β και Γ (εικ.3, 5). Το κτίριο Β φαίνεται να είναι συνέχεια του Γ, μάλιστα ο τοίχος VIII είναι κοινός και στα δύο. Το κτίριο Β είναι ανασκαμμένο σε έκταση 3.40*2.40μ. και χρονολογείται στην ΥΕ IIIB

Το στρώμα καταστροφής στο εσωτερικό του κτιρίου αυτού, ήταν πλούσιο σε ευρήματα, όπως κεραμική, πέτρες και ανάμικτα με τα οικοδομικά υλικά βρέθηκε μία μεγάλη ποσότητα κοσμημάτων ή πρώτων υλών σε επεξεργασία που επρόκειτο να γίνουν κοσμήματα. Επιπλέον βρέθηκαν και λίγα χάλκινα εργαλεία και ίσως ένα από σίδηρο.¹⁸¹

Τα ευρήματα από το εσωτερικό περιλαμβάνουν αντικείμενα που στην πλειονότητά τους είναι πολύ μικρά σε μέγεθος (τα μεγαλύτερα αντικείμενα θα είχαν απομακρυνθεί μετά την καταστροφή) και περίπου 300 στον αριθμό. Τα υλικά από τα οποία είναι κατασκευασμένα είναι χρυσός, λάπτις – λάζουλι,

¹⁷⁹ Δημακοπούλου 1979, 168

¹⁸⁰ ο.π., 168

¹⁸¹ Symeonoglou 1985, 15

αχάτης, αμέθυστος, ήλεκτρο, γυαλί, στεατίτης, όστρεο, χαλκός. Τα εργαλεία είναι κατασκευασμένα από σίδηρο, χαλκό, οστό και στεατίτη.¹⁸²

Από το σύνολο των κοσμημάτων μία ομάδα είναι στην τελική της μορφή, μία άλλη περιλαμβάνει ημιτελή αντικείμενα και μία τρίτη αντικείμενα στο αρχικό στάδιο της επεξεργασίας τους. Όσον αφορά στα τελειωμένα αντικείμενα πρόκειται κυρίως για μικρές ψήφους που χρησιμοποιούνται σε συνδυασμό με μεγαλύτερα κομμάτια και παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία σχημάτων, χρυσά ελάσματα, ενθέσεις και χρυσά καρφιά. Τα ημιτελή κοσμήματα αποτελούν 73 κομμάτια υλικών, όπως σύρματα, ελάσματα, απορρίμματα μετάλλων, λάπις-λάζουλι.¹⁸³

Κοντά στη ΝΑ. γωνία του δωματίου Β αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ενός κλιβάνου:

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΒ.

Χρήση: Κλίβανος για την τήξη και τη συγκόλληση μετάλλων

Κάτοψη: Ωοειδής με τις πλευρές να κλίνουν προς το εσωτερικό.

Διαστάσεις: 1.10μ.*0.65μ. και διατηρείται σε ύψος 0.70μ.

Περιγραφή: Είναι κατασκευασμένος από πατημένο πηλό. Το επάνω τμήμα του έχει καταστραφεί αλλά η μορφή του μπορεί να αποκατασταθεί.¹⁸⁴

Σημαντική ανακάλυψη αποτελεί ένας λάκκος που περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό αντικειμένων από ελεφαντοστό και κεραμική, ο οποίος βρέθηκε σε λάκκο στην περιοχή που διαμορφώνεται από τους τοίχους ΙΙΙ και ΙV και ανατολικά του ΙΧ, επάνω από το επίπεδο του τοίχου ΙΙΙ και του Δωματίου Α. Δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις που να συνδέουν το σωρό των ευρημάτων με κάποιο συγκεκριμένο κτίριο. Κανένα από τα αντικείμενα που βρέθηκαν δεν ήταν ακέραιο, ενώ όλα βρέθηκαν καμένα. Στην πλειονότητά τους αποτελούν επενδύσεις επίπλων από ελεφαντόδοντο, ενώ βρέθηκαν και θραύσματα από 60 περίπου αγγεία και 4 χρυσές χάντρες.¹⁸⁵

Μία υπόθεση που διατυπώθηκε είναι πως ίσως τα αντικείμενα σχετίζονται με το κτίριο C, το οποίο αποτελεί τμήμα του ανακτορικού συγκροτήματος και λειτουργούσε σαν εργαστήριο, αλλά το γεγονός ότι τα αντικείμενα ήταν

¹⁸² ο.π., 36

¹⁸³ ο.π., 36-37

¹⁸⁴ ο.π., 15

ολοκληρωμένα και το κτίριο C στερείται άλλων ευρημάτων, δεν ενισχύει μια τέτοια άποψη.¹⁸⁶

6. Οδός Πελοπίδου. (Οικ. Λούκου)

Στο οικόπεδο Λούκου (εικ.3) σώζεται κτίριο σε πολύ κατεστραμμένη κατάσταση το οποίο χρονολογείται στην ΥΕ IIIB. Από το χώρο αυτό περισυλλέχθηκε μία ομάδα λίθινων σταθμίων και σε άμεση συνάφεια με τα προηγούμενα βρέθηκε πλήθος τεμαχίων ελεφαντοστού. Πρόκειται για αποτυχημένα προϊόντα και για απορρίμματα κατεργασίας της πρώτης ύλης, δηλαδή στο χώρο λειτουργούσε εργαστήριο. Ανάμεσα σε άλλα αντικείμενα αναφέρονται ελεφάντινα χτένια, πυξίδες, ενθέματα και άλλα μικροτεχνήματα.¹⁸⁷ Οι ομάδες των σταθμίων και των ελεφαντουργημάτων του οικοπέδου Λούκου σχετίζονται λειτουργικά μεταξύ τους. Τα σταθμια αποτελούν εργαλεία βιοτεχνίας και χρησίμευαν για την ακριβέστατη ζύγιση πολύτιμων πρώτων υλών, στην περίπτωση μας του ελεφαντόδοντου. Η ζύγιση γινόταν πριν και μετά την κατεργασία των πρώτων υλών και υπήρχε πιθανότητα σταθμητικός έλεγχος των έτοιμων προϊόντων παραγωγής των ανακτορικών εργαστηρίων.¹⁸⁸

7. Οδός Πελοπίδου. (Οικ. Παυλογιαννόπουλου. «Οπλοθήκη»)

Στο οικόπεδο Παυλογιαννόπουλου που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το οικόπεδο Λούκου, αποκαλύφθηκαν τα πενιχρά λείψανα ενός κτιρίου που είναι γνωστό ως «Οπλοθήκη» (εικ.3, 6) και χρονολογείται στην ΥΕ IIIB περίοδο. Στο κτίριο είχαν βρεθεί, στη δεκαετία του 1960 και 1970, δύο συμπαγή ελεφαντουργήματα με διακόσμηση, δύο αποσπασματικές πινακίδες, βαριά μολύβδινα σταθμά, χάλκινα αγγεία, όπλα (χάλκινος θώρακας, διάφορα επιθετικά όπλα) και κατάλοιπα ιπποσκευών (χαλινοί, δακτύλιοι, βαλανόσχημες ψήφοι, διάτρητες και μη). Στις πρόσφατες

¹⁸⁵ ο.π., 16-17

¹⁸⁶ ο.π., 17 κ.εξ.

¹⁸⁷ Δημακοπούλου 1980, 217-218

ανασκαφές στην ίδια θέση ανακαλύφθηκαν δύο νέες και ακέραιες πινακίδες και μοναδικά ελεφαντουργήματα. Πρόκειται για πλακίδια κοσμημένα ή ακόσμητα, δίσκους, 12 σφηνοειδείς ή βαλανόσχημες ψήφους, 6 δακτύλιους ή κρίκους κ.α.¹⁸⁹

8. Οδός Επαμεινώνδα και Μεταξά

Στη γωνία των οδών Επαμεινώνδα και Μεταξά ανακαλύφθηκε ένα κτίριο που αποτελείται από τρία δωμάτια (εικ.7). Το κτίριο ήταν σε χρήση σε όλη τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου. Με βάση την κεραμική καταστράφηκε στο τέλος της ΥΕ ΙΙΒ αρχές ΥΕΙΙΙΓ περιόδου.¹⁹⁰

Τα δύο μεγαλύτερα δωμάτια είχαν ίδιο μέγεθος, περίπου 7*4.2μ..

Στο Ν άκρο του Δωματίου 1 βρέθηκε μία σειρά από 5 λάκκους (0.20-0.40μ.), που ήταν υδατοστεγείς καλυμμένοι με ένα λεπτό στρώμα ασβέστη. Οι λάκκοι 1 και 2 ενώνονταν με ένα στενό αυλάκι και πιθανότατα το ίδιο συνέβαινε και με τους λάκκους 4 και 5. Ένα άλλο αυλάκι 3.80*1.75μ., με βάθος 0.08μ. βρίσκεται κατά μήκος του άξονα του δωματίου, Β των λάκκων και έχει στο εσωτερικό του μικρές κοιλότητες. Μία κοιλότητα με διάμετρο 0.35μ. ανακαλύφθηκε στο Δ άκρο του δωματίου μπροστά από μία σειρά με λίθους. Στο Α άκρο του δωματίου βρέθηκαν σε δύο ομάδες οι πινακίδες της συλλογής Of οι οποίες καταγράφουν τις διανομές συγκεκριμένων ποσοτήτων μαλλιού σε ανθρώπους και περιοχές.¹⁹¹ Ο Σπυρόπουλος υποστηρίζει ότι το δωμάτιο 1 είναι εργαστήριο και προτείνει ότι εδώ το μαλλί πλενόταν, στέγνωσε ίσως ζυγίζονταν και αποθηκευόταν. Θεωρεί ότι οι λάκκοι εξυπηρετούσαν το πλύσιμο του μαλλιού βασιζόμενος στο περιεχόμενο των πινακίδων που βρέθηκαν στο χώρο ενώ οι μικρές κοιλότητες στο αυλάκι προοριζόταν για το στέγνωμα. Το νερό που πλεόναζε θα έφευγε από το κανάλι. Η μεγάλη κοιλότητα ερμηνεύτηκε ως η θέση για την ύπαρξη μιας κατασκευής σαν αδράχτι. Τέλος, το μαλλί αποθηκευόταν στην κατασκευή από λίθους στη ΝΔ γωνία.¹⁹²

¹⁸⁸ Αραβαντινός 2000, 36

¹⁸⁹ Αραβαντινός 2000, 52-73

¹⁹⁰ Spyropoulos and Chadwick 1975, 53-55

¹⁹¹ Melena and Olivier 1991

¹⁹² ο.π. 15-20, 22-23

Στο διπλανό δωμάτιο 2, ανακαλύφθηκε μία ασάμιθος κατά μήκος του Ν. τοίχου, η οποία απομονωνόταν από τον υπόλοιπο χώρο με ένα λεπτό τοίχο. Στο δωμάτιο αυτό δε βρέθηκαν άλλα ευρήματα, εκτός από ένα αμφισβητούμενο υφαντικό βάρος.¹⁹³

Κρίνοντας από τα ευρήματα στη Θήβα στο Παλαιό Καδμείο προκύπτει ότι σε άμεση γεινίαση μ' αυτό λειτουργούσε εργαστήριο κεραμικής ενώ στο εσωτερικό του, εργαστήριο κατασκευής κοσμημάτων και αγγείων από ημιπολύτιμους λίθους.

Τα ευρήματα στο οικόπεδο Λιάγκα και κυρίως τα σφραγίσματα, φανερώνουν ότι ο χώρος ήταν ένα, μάλλον διαμετακομιστικό κέντρο, ένα συγκρότημα κτιρίων πολλαπλών χρήσεων, τα οποία περιλαμβάνουν εργαστηριακές, εμπορικές και διοικητικές δραστηριότητες. Στο οικόπεδο Κοροπούλη είναι βέβαιη η παρουσία ενός εργαστηρίου κοσμημάτων και άλλων μετάλλινων αντικειμένων και λίθων. Το ίδιο συμβαίνει και στο οικόπεδο Κόρδατζη, όπου η παρουσία κλιβάνου και ημιτελών αντικειμένων είναι ενδεικτικά της παρουσίας εργαστηρίου. Στο οικόπεδο Τζώρτζη τα πολλά ελεφάντινα κομμάτια μαρτυρούν την παρουσία ενός εργαστηρίου ελεφαντουργίας. Τα λίγα τελειωμένα έργα και τα πολλά απορρίμματα στο οικόπεδο Λούκου επιβεβαιώνουν ότι στη θέση αυτή λειτουργούσε εργαστήριο ελεφαντουργίας. Τέλος, τα ολοκληρωμένα και ανόμοια ελεφαντουργήματα της «οπλοθήκης», όπως τα έπιπλα, οι πανοπλίες, οι ακατέργαστες πρώτες ύλες, οι ιπποσκευές, ενισχύουν την υπόθεση ότι στο χώρο αυτό γίνονταν μικρής κλίμακας εργασίες επισκευών, ανακαινίσεων, συναρμολογήσεων και αποθήκευσης επίπλων και αντικειμένων από ξύλο με διακόσμηση από ελεφαντόδοντο.¹⁹⁴

Στο κτίριο των οδών Επαμεινώνδα και Μεταξά η έλλειψη περισσότερων ευρημάτων για την επεξεργασία του μαλλιού, όπως τα υφαντικά βάρη, ίσως δείχνουν ότι στο χώρο αυτό συγκεντρώνονταν μόνο η πρώτη ύλη. Το γνέσιμο του μαλλιού και η ύφανση υφασμάτων γινόταν αλλού. Αυτό προκύπτει εξάλλου και από τις πινακίδες όπου αναφέρεται η συλλογή και η αποστολή της πρώτης ύλης σε εργάτες και τοποθεσίες. Άρα είναι πιθανό το

¹⁹³ ο.π., 9-14, 20-21

¹⁹⁴ ο.π., 49-50

κτίριο να λειτουργούσε ως χώρος προσωρινής αποθήκευσης, αλλά γινόταν πιθανόν η πρώτη επεξεργασία της πρώτης ύλης (πλύσιμο) και όχι ως εργαστήριο πλήρους επεξεργασίας του μαλλιού.¹⁹⁵

ΑΡΓΟΛΙΔΑ

Μυκήνες

Η λόφος όπου βρίσκεται ο οικισμός των Μυκηνών ήταν κατοικημένος από την αρχή της Εποχής του Χαλκού, δηλαδή από το 2500 π.Χ. περίπου. Η τελευταία ωστόσο περίοδος του Χαλκού ήταν η εποχή της ακμής των Μυκηνών.

1. Οι πρωιμότερες εργαστηριακές εγκαταστάσεις στο χώρο των Μυκηνών εντοπίστηκαν σε ένα συγκρότημα τεσσάρων κτιρίων (εικ.9, 10) (Δυτική Οικία, Οικία των Ασπίδων, Οικία του Λαδέμπορου, Οικία των Σφιγγών) εκτός των τειχών, η χρήση των οποίων τοποθετείται στο α' μισό του 13^{ου} αι.π.Χ. (ΥΕ III B1). Στη σχετικά πρόσφατη μελέτη και δημοσίευση των κτιρίων¹⁹⁶ εντοπίζονται δευτερογενή εργαστήρια σε δύο από τα κτίρια (Οικία των Ασπίδων και Οικία των Σφιγγών). Και στα δύο κτίρια βρέθηκε ένας τεράστιος αριθμός κατεργασμένου ελεφαντόδοντου, σημαντικός αριθμός τμημάτων από κατεργασμένο λίθο, λίθινα αγγεία και αντικείμενα από φαγεντιανή.

Οικία των Ασπίδων

Το 1950 ανακαλύφθηκε τμήμα του Ν. τοίχου του κτιρίου στα Β. της οικίας του Λαδέμπορου, γι' αυτό και αρχικά ονομάστηκε «Βόρεια Οικία». Η οικία των Ασπίδων ανασκάφηκε συστηματικά στην διάρκεια των ετών 1953-1955

¹⁹⁵ Shelmerdine 1997, 389

¹⁹⁶ Tournavitou 1995

από τον Wace.¹⁹⁷ Το όνομα της οικίας άλλαξε σε Οικία των Ασπίδων λόγω του μεγάλου αριθμού αντικειμένων από ελεφαντόδοντο σε σχήμα οκτώσχημης ασπίδας που βρέθηκαν στο εσωτερικό του κτιρίου.

Η οικία ήρθε στο φως κατεστραμμένη σε μεγάλο βαθμό καθώς όλη η έκταση του Δ. δωματίου ήταν καλυμμένη από μεταγενέστερες κατασκευές της Πρωτογεωμετρικής/Γεωμετρικής και Ελληνιστικής περιόδου.¹⁹⁸

Το κτίριο αποτελείται από δύο ισομεγέθη επιμήκη δωμάτια, τα οποία χωρίζονταν με μια μεσοτοιχία και ένα τρίτο δωμάτιο προς τα Β (εικ. 9, 10). Οι τοίχοι είχαν λίθινο θεμέλιο και πλίνθινη ανωδομή ενισχυμένη με ξύλινες δοκούς και δάπεδο από πηλό. Η οικία με βάση την κεραμική της χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο και καταστράφηκε από την ίδια πυρκαγιά που κατέστρεψε και τα άλλα γειτονικά κτίρια, δηλαδή στα μέσα της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου.

Το δυτικό δωμάτιο έχει ορθογώνια κάτοψη και η είσοδός του βρίσκεται πιθανόν στο ΒΑ άκρο του Β. τοίχου.¹⁹⁹

Το δάπεδο του δωματίου αποτελούνταν από ένα τραχύ στρώμα πηλού και μια λεπτή στρώση λευκού πηλού επάνω από την προηγούμενη. Σε πολλά σημεία καλύπτεται από στρώμα στάχτης. Η κυριότερη κτιστή κατασκευή που βρέθηκε μέσα στο δωμάτιο ήταν ένα θρανίο (εικ.11) κατά μήκος όλου του Δ. τοίχου, σε απόσταση 0.40μ. πάνω από την επιφάνεια του δαπέδου, πλάτους 0.64μ., το οποίο εδραζόταν σε «θεμέλιο» από μικρές πέτρες. Το θρανίο ήταν κτισμένο από πλίνθους και καλυμμένο με πηλό.²⁰⁰

Όσον αφορά τα περιεχόμενα του δωματίου κυριαρχούν αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, τα περισσότερα από τα οποία βρέθηκαν στο στρώμα στάχτης που κάλυπτε το δάπεδο.²⁰¹ Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις παρατηρούνται στο Δ. και κεντρικό τμήμα του δωματίου. Η θέση που βρέθηκαν υποδηλώνει ότι θα μπορούσαν να είχαν πέσει από τον επάνω όροφο ή από ξύλινα ράφια στον ισόγειο χώρο. Επίσης βρέθηκαν τμήματα ξύλινων αντικειμένων/επίπλων και αντικείμενα από λίθο, κυρίως τελειωμένα λίθινα αγγεία, ή τμήματα αγγείων

¹⁹⁷ Wace 1953, 233-243, 1954, 180-189, 1955, 107-122

¹⁹⁸ French 1979, 235

¹⁹⁹ Wace 1919-1921, 204, Tournavitou 1995, 18

²⁰⁰ Tournavitou 1995, 18

²⁰¹ French 1979, 235

(από σερπεντίνη, αλάβαστρο ορεία κρύσταλλο, ασβεστόλιθο) και ενθέσεις (34).²⁰²

Επιπλέον βρέθηκαν πάνω από 850 θραύσματα από φαγεντιανή και αντικείμενα από γυαλί κυρίως αγγεία, 676 χάντρες από φαγεντιανή, ενθέσεις που χρησίμευαν ως επένδυση άλλων αντικειμένων και κοσμήματα, όλα σε ολοκληρωμένη μορφή.²⁰³

Τέλος, στο Β. μισό τμήμα του Δ. δωματίου εντοπίστηκαν 13 χάλκινα αντικείμενα που δε σχετίζονται με εργαλεία (καρφιά, δακτυλίδι κ.α.), ενώ στη ΒΔ γωνία βρέθηκαν χάλκινα εργαλεία (δύο λεπίδες εγχειριδίων, δύο θραύσματα λεπίδων που πιθανότατα σχετίζονται με τη λειτουργία του χώρου ως εργαστήριο δευτερογενούς επεξεργασίας ή αποθηκευτικός χώρος).²⁰⁴

Το νότιο δωμάτιο είναι ορθογώνιο ως προς την κάτοψη ενώ η είσοδός του πιθανόν βρίσκεται στο Α. άκρο του Β. τοίχου. Το δάπεδο είναι εντελώς κατεστραμμένο και καλύπτεται από στρώμα στάχτης.²⁰⁵

Το βόρειο δωμάτιο είχε περίπου ορθογώνια ή τραπεζοειδή κάτοψη. Στο Β. και Ν. τοίχο κάποια ανοίγματα ερμηνεύτηκαν ως πιθανοί είσοδοι.²⁰⁶ Τα δύο ανοίγματα στο Ν. τοίχο οδηγούσαν στο Δ. και Β. δωμάτιο αντίστοιχα. Το δάπεδο στο δωμάτιο αποτελεί ο ίδιος ο βράχος επάνω στον οποίο είναι θεμελιωμένο. Στρώμα καμένης γης βρέθηκε και σ' αυτό το χώρο. Η μόνη κτιστή κατασκευή που ανακαλύφθηκε ήταν τα λείψανα ενός θρανίου κατά μήκος του Δ. τοίχου.²⁰⁷

Στο χώρο αυτό τα κινητά ευρήματα είναι 27 θραύσματα αντικειμένων από ελεφαντόδοντο, τα οποία φαίνεται να έχουν πέσει στο χώρο από τον επάνω όροφο και βρέθηκαν όλα στο Δ. τμήμα του δωματίου που είχε καεί. Στο ίδιο τμήμα του χώρου εντοπίστηκαν τέσσερα λίθινα αγγεία, κανένα όμως ακέραιο. Τέλος βρέθηκαν αντικείμενα από φαγεντιανή, επίσης στο Δ. τμήμα του δωματίου και φαίνεται ότι έπεσαν εκεί από τον επάνω όροφο.²⁰⁸

Κρίνοντας από την αρχιτεκτονική του κτιρίου, τα κινητά ευρήματα καθώς και την απουσία κεραμικής οικιακού χαρακτήρα, στην οικία των Ασπίδων

²⁰² Tournavitou 1995, 217-223

²⁰³ French 1979, 236-237, Tournavitou 1995, 22-23 και 241-244

²⁰⁴ Tournavitou 1995, 245-246

²⁰⁵ ο.π., 23

²⁰⁶ Wace 1954, 181-182, 1955, 108-109

²⁰⁷ Tournavitou 1995, 25-26

²⁰⁸ ο.π., 26-27

γινόταν δευτερογενής επεξεργασία αντικειμένων από ελεφαντόδοντοκαι διακοσμημένων ξύλινων αντικειμένων/επίπλων και ταυτόχρονα χρησίμευε ως διαμετακομιστικό κέντρο για αντικείμενα από λίθο και φαγεντιανή, που έφταναν στο χώρο σε ολοκληρωμένη μορφή και αποθηκεύονταν εκεί προσωρινά.²⁰⁹

Το Δ. και Α. δωμάτιο στον ισόγειο χώρο πιθανότατα χρησίμευαν για την αποθήκευση ή/και την κατεργασία ξύλου και ελεφαντόδοντου, ανάμεσα σε άλλα υλικά. Το Β. δωμάτιο ήταν μάλλον ένας χώρος εργασίας, εκτός αν τα ευρήματα πέσανε από τον επάνω χώρο.²¹⁰

Οικία των Σφιγγών

Πρόκειται για ένα υπόγειο κτίριο κτισμένο Ν. της Οικίας του Λαδέμπορου (εικ.9,10). Το όνομά του προήλθε από ένα πλακίδιο ελεφαντόδοντου που απεικόνιζε δύο σφίγγες σε εραλδική στάση.²¹¹ Τμήμα του κτιρίου ανασκάφηκε το 1952²¹² από τον Wace ενώ η ανασκαφή συνεχίστηκε από ίδιο ερευνητή τα έτη 1953- 1955²¹³, 1959 και 1961 από την French.

Η κάτοψη του υπόγειου χώρου, του μόνου που σώζεται ήταν απλή. Αποτελείται από έναν κεντρικό διάδρομο με προσανατολισμό Β.-Ν. ενώ εκατέρωθεν του ανοίγονται τέσσερα δωμάτια στα Δ. και ένα στα Α. στο Ν. άκρο του διαδρόμου βρισκόταν ένας τετράγωνος προθάλαμος. Υποστηρίχθηκε ότι Ν. αυτού βρισκόταν μία ξύλινη κλίμακα, που κατευθυνόταν επάνω από τα δωμάτια και οδηγούσε στον ισόγειο όροφο.²¹⁴

Το κτίριο εδραζόταν κατευθείαν στο φυσικό βράχο. Οι τοίχοι είχαν λίθινο θεμέλιο και πλίνθινη με ξύλινο πλέγμα ανωδομή. Τόσο οι τοίχοι όσο και τα δάπεδα όλων των δωματίων, εκτός από το δωμάτιο 1, δεν έφεραν επίχρισμα, τα δάπεδα ήταν διαμορφωμένα από πατημένο χώμα επάνω στο βράχο. Και

²⁰⁹ Tournavitou 1988, 449

²¹⁰ Tournavitou 1995, 287-288

²¹¹ Wace 1953, 240

²¹² Wace 1952, 14

²¹³ Wace 1953, 233-243, 1954, 180-189, 1955, 107-122

²¹⁴ French 1962, 33, French 1979, 23

αυτό το κτίριο καταστράφηκε από την ίδια πυρκαγιά που κατέστρεψε και τις άλλες οικίες της ομάδας.²¹⁵

Το δωμάτιο 1 είναι ένας ορθογώνιος χώρος, προσβάσιμος από το διάδρομο μέσω ενός ανοίγματος με διαστάσεις 1.10μ. Στο δωμάτιο βρέθηκαν ένα πήλινο θρανίο κατά μήκος του Β. τοίχου, ύψους 0.40μ. και ήταν επιχρισμένο με χονδροειδή πηλό. Επίσης στο δωμάτιο βρίσκεται μία χαμηλή ορθογώνια κατασκευή ενώ αρκετά πήλινα αντικείμενα μήκους 0.30μ. και τριγωνικά ως προς το σχήμα ανακαλύφθηκαν συσσωρευμένα στη ΒΔ. γωνία του θρανίου και επάνω στην κατασκευή. Επιπλέον τρεις κυκλικές πήλινες βάσεις-εξέδρες εντοπίστηκαν κατά μήκος του Δ. τοίχου η μία δίπλα στην άλλη και δύο μεγάλοι αμφορείς που πιθανόν στέκονταν στις δύο Β. βάσεις.²¹⁶

Όσον αφορά στα κινητά ευρήματα, στο δωμάτιο αυτό βρέθηκαν πάνω από 4.600 τμήματα ελεφαντόδοντου σε σχέση με ένα στρώμα στάχτης μαζί με τμήματα λίθινων αγγείων, 7 αντικείμενα από φαγεντιανή και γυαλί αλλά και οψιανό.²¹⁷

Το δωμάτιο 2 έχει ορθογώνια κάτοψη με μία είσοδο, πλάτους 1.70μ. στο Ν. άκρο του Α. τοίχου. Στο δωμάτιο αυτό δε βρέθηκαν κτιστές κατασκευές. Στο στρώμα στάχτης περιλαμβάνονταν κυρίως τμήματα από ελεφαντόδοντο (περίπου 2.256) σε δευτερογενές context, και αντικείμενα από χαλκό, οψιανό.²¹⁸

Το δωμάτιο 4 είναι και αυτό ορθογώνιο και μοιάζει ιδιαίτερα με το δωμάτιο 2. η πρόσβαση σ' αυτό γινόταν επίσης από το διάδρομο από μία είσοδο πλάτους 1.60-1.70μ στο Δ. άκρο του Α. τοίχου. Ούτε εδώ ανακαλύφθηκαν κτιστές κατασκευές. Τα κυριότερα ευρήματα είναι 187 κομμάτια ελεφαντόδοντου και η ανακάλυψη ακέραιων πίθων που βρέθηκαν in situ στο δάπεδο.²¹⁹

Το δωμάτιο 6 έχει επίσης ορθογώνια κάτοψη και η πρόσβαση γινόταν από το διάδρομο, από μια είσοδο πλάτους 1.45μ. στο Ν. άκρο του Α. τοίχου. Στο δωμάτιο βρέθηκαν καμένα θραύσματα πινακίδων Γραμμικής Β μαζί με ένα κομμάτι χαλκού, δύο ακέραια αγγεία, ένα πήλινο πώμα, ένα ακόμη κομμάτι

²¹⁵ French 1979, 239, Tournavitou 1995, 43

²¹⁶ ο.π., 44

²¹⁷ ο.π., 46-47

²¹⁸ ο.π., 47-49

²¹⁹ ο.π., 51-52

χαλκού, και κομμάτια από κονίαμα και ξύλο. Κρίνοντας από τη θέση που βρέθηκαν τα ευρήματα αυτά φαίνεται ότι έπεσαν στο χώρο από τον επάνω όροφο, μετά την κατάρρευσή του.²²⁰

Ο μακρύς διάδρομος του ισόγειου χώρου, είχε όπως είδαμε ανοίγματα που οδηγούσαν στα δωμάτια 2, 4, 6 και 8 στα Δ. και στο δωμάτιο 1 στα Α. Στο ν. άκρο του είχε κανείς πρόσβαση στο διάδρομο μέσω ενός ορθογώνιου προθάλαμου. Οι υπόλοιποι χώροι δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον για το θέμα που μελετούμε.²²¹

Η περιοχή του ισόγειου πάνω από το δωμάτιο 1 σχετιζόταν με την αποθήκευση ή την κατεργασία ελεφαντόδοντου, το οποίο είχε πέσει στον υπόγειο χώρο μετά την κατάρρευση του κτιρίου. Η απουσία απανθρακωμένου ξύλου και η τελική μορφή στην οποία βρέθηκαν τα αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, φανερώνουν ότι ο χώρος εξυπηρετούσε περισσότερο τις ανάγκες μιας προσωρινής αποθήκευσης και εργαστηριακές δραστηριότητες σε δευτερογενές επίπεδο.²²²

Ο υπόλοιπος ισόγειος χώρος της Οικίας είχε την ίδια λειτουργία (αποθήκευση ή κατεργασία ελεφαντόδοντου. Η χωρική εγγύτητα του ελεφαντόδοντου με κομμάτια απανθρακωμένου ξύλου και φύλλα χρυσού (για τη διακόσμηση των επίπλων) δείχνουν την ύπαρξη δευτερογενών εργαστηριακών δραστηριοτήτων.²²³

Κρίνοντας από τα ευρήματα του κτιρίου, οι δραστηριότητες σ' αυτό περιλαμβάνουν τη δευτερογενή επεξεργασία ξύλου και ελεφαντόδοντου. Επειδή οι ποσότητες τμημάτων ελεφαντόδοντου και ξύλου είναι εξαιρετικά μεγάλες μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτή η δραστηριότητα ήταν μία από τις βασικές λειτουργίες του χώρου. Άλλες χρήσεις του χώρου, όπως η αποθήκευση και η συναρμολόγηση λίθινων αγγείων καθώς και η αποθήκευση εισαγομένων (πιθανόν) αντικειμένων από φαγεντιανή και μαρτυρώνται σποραδικά. Το κτίριο είχε πολυσύνθετο χαρακτήρα και χρησίμευε τόσο για τη δευτερογενή επεξεργασία προϊόντων, όσο και ως διαμετακομιστικό κέντρο.²²⁴

²²⁰ ο.π., 54-55

²²¹ ο.π., 58-59

²²² ο.π., 291

²²³ ο.π., 291

²²⁴ ο.π., 292

Δυτική Οικία

Κρίνοντας από τα ευρήματα η Δυτική Οικία δεν χρησιμοποιήθηκε ως εργαστήριο αλλά η λειτουργία του συνδέεται με διοικητικές δραστηριότητες που σχετίζονται με το λάδι ή με τη διαχείριση του προσωπικού και τη διανομή συσσιτίων, όπως προκύπτει από τις πινακίδες Γραμμικής Β.²²⁵

Οικία του Λαδέμπορου

Το κτίριο αυτό βρέθηκε εντελώς κατεστραμμένο και είναι κτισμένο σε δύο ορθογώνια άνδρα με προσανατολισμό Β. προς Ν. Το υπόγειο της οικίας ήταν αποθηκευτικός χώρος ενώ το ισόγειο χώρος κατοίκησης.²²⁶

Μετά την καταστροφή της Οικίας του Λαδέμπορου στα μέσα της ΥΕ ΙΙΙΒ κάποιες από τις εργαστηριακές δραστηριότητες των κτιρίων μεταφέρθηκαν εντός των τειχών στην Α. κλιτύ της Ακρόπολης στο εργαστήριο των Καλλιτεχνών που λειτουργούσε στην ΥΕ ΙΙΙΒ2.

2. Οικία των Καλλιτεχνών

Η ανατολική πλαγιά του λόφου των Μυκηνών είναι περισσότερη ομαλή από τις υπόλοιπες, είχε διαμορφωθεί σε επάλληλα τεχνητά άνδρα και εκεί κτίστηκε το Ανατολικό τμήμα του ανακτόρου. Στο άνδρα Ι αποκαλύφθηκαν ελάχιστα ίχνη τοίχων. Το άνδρα ΙΙ, ανατολικά του Ι, έχει πλάτος από Δ προς Α. 7μ. και μήκος από Β. προς Ν. 30μ. και στα ανατολικά συγκρατούνταν από αναλημματικό τοίχο ο οποίος υπέρκειται ενός μυκηναϊκού διαδρόμου, του λεγόμενου ανατολικού διαδρόμου του ανακτόρου.²²⁷

²²⁵ Tournavitou 1995, 286

²²⁶ French 1962, 31, Tournavitou 1995, 30-31

²²⁷ Μυλωνάς 1965, 87-88

Το άνδρηο III έχει μεγαλύτερες διαστάσεις από τα δύο προηγούμενα. Στα Δυτικά αρχίζει από τον ανατολικό διάδρομο και τελειώνει στον αναλημματικό τοίχο ο οποίος αποτελεί τη δυτική πλευρά του διαδρόμου της λεγόμενης οικίας των Κιόνων. Στο άνδρηο αυτό κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους κτίστηκε σημαντικό οικοδόμημα, η Οικία των Καλλιτεχνών.²²⁸

Το κτίριο, γνωστό ως Οικία των Καλλιτεχνών (εικ.12), έχει συνολικές διαστάσεις 27μ. μήκος και 28μ. πλάτος και σύμφωνα με το Μυλωνά, ανήκει στην ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου. Από την ίδια την κάτοψη αλλά και από τα ευρήματα, προκύπτει ότι το κτίριο δεν ήταν οικία.²²⁹

Πριν από το Δυτικό τοίχο ήταν κτισμένη μία σειρά δωματίων (1-3), με προσανατολισμό από Δ. προς Α., από τα οποία τρία σώζονται ολόκληρα ή σε ικανοποιητικό βαθμό, ενώ ένα τέταρτο διατηρεί μόνο τη νοτιοδυτική γωνία του. Το δωμάτιο 7, βρίσκεται ανατολικά του δωματίου 6, έχει πλάτος 2.70μ. και το δάπεδό του είναι καλυμμένο από ασβεστοκονίαμα. Κατά τον ανασκαφέα, η όλη διάταξη του δωματίου, ο υπόνομος και το κονίαμά του, φανερώσουν ότι επρόκειτο για αυλή (μη στεγασμένος χώρος).²³⁰

Νότια της αυλής και του δωματίου 6, βρίσκεται το δωμάτιο 5. Στα ανατολικά της αυλής και του δωματίου 5 αποκαλύφθηκε διάδρομος (με τον αρ.8).²³¹ Ανατολικά του διαδρόμου 8 βρίσκονται τέσσερα δωμάτια με τους αριθμούς 11, 12, 13, 14 και άλλο ένα στενό δωμάτιο με τον αριθμό 10.²³²

Το γεγονός ότι τα δάπεδα των δωματίων 3 και 4 υπερέχουν στο ύψος κατά 3μ σε σχέση με την αυλή 7, η κλίμακα και η διάταξη των τοίχων γύρω από αυτή, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα θεμέλια των διαδρόμων 6 και 8 ανήκουν σε ισόγειο και ότι επάνω από αυτούς καθώς και επάνω από τα δωμάτια 11-14 υπήρχαν ανώγεια διαμερίσματα. Επιπλέον, οι ανώγειοι χώροι επάνω από τα διαμερίσματα 6 και 8 ήταν διάδρομοι ανοικτοί προς την αυλή, μέσω των οποίων εξάλλου φωτίζονταν οι ανώγειοι χώροι.²³³

Στην επίχωση του κτιρίου βρέθηκαν πολλά αντικείμενα που αποδεικνύουν τη χρήση του. Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται πολλά απολεπίσματα ελεφαντοστού, κατάλοιπα οπαλίων λίθων από τους οποίους είχαν αφαιρεθεί

²²⁸ ο.π., 88

²²⁹ ο.π., 93-94

²³⁰ ο.π., 91

²³¹ ο.π., 91, 92

²³² ο.π., 92

τμήματα για την κατασκευή διαφόρων αντικειμένων, μεγάλο κομμάτι από πράσινο στεατίτη, κομμάτια ακατέργαστου χαλαζία, τμήματα λίθινων δοχείων, το μισό από ένα φιαλίδιο από ορεία κρύσταλλο. Επιπλέον βρέθηκαν πολλά ψήγματα χρυσού, πολλά τεμάχια κυανού χρώματος, αποκαμινεύματα ορυκτών χαλκού, τμήματα τραπεζών προσφορών, οι οποίες έφεραν γραπτή διακόσμηση και τεμάχια υποκίτρινης ύλης (μείγμα κολοφωνίου και θείου, που χρησίμευε ως συγκολλητική ουσία)²³⁴

Κρίνοντας από την αρχιτεκτονική του κτιρίου και τα ευρήματα που βρέθηκαν στο εσωτερικό του, στο χώρο στεγάζονταν τα εργαστήρια των καλλιτεχνών του ανακτόρου.

3. Στην Ακρόπολη των Μυκηνών βρίσκεται το λεγόμενο θρησκευτικό κέντρο. Η περιοχή ανασκάφηκε από τους Τσουντα το 1886, τον Wace το 1950, τον Taylour τα έτη 1959-1969 και το Μυλωνά τα έτη 1966-1975.

Το οικοδομικό αυτό συγκρότημα χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Β1 περίοδο.²³⁵ Αποτελείται από πέντε κτίρια («Ιερό του Τσουντα», «Οικία του Τσουντα», (εικ.8), «Μέγαρο» ή Δωμάτιο 2, «Ναός» και τέλος «Δωμάτιο με την Τοιχογραφία».²³⁶

Σε τρεις περιοχές του θρησκευτικού κέντρου βρέθηκαν εργαλεία και πρώτες ύλες που παραπέμπουν σε λειτουργία εργαστηρίου. Στους υπόγειους χώρους του «Μεγάρου», στο Ιερό-Δωμάτιο 32 και στο χώρο36.²³⁷

Στο Δωμάτιο 32, εκτός των λατρευτικών αντικειμένων βρέθηκαν ένα κομμάτι πρώτης ύλης ελεφαντόδοντου και πολλά κομμάτια επεξεργασμένου ελεφαντόδοντου. Στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου ανακαλύφθηκε μία πλατφόρμα, επάνω στην οποία βρέθηκε ένα γυναικείο ειδώλιο με υψωμένα χέρια. Κατά τη French το ελεφαντόδοντο είχε αποθηκευτεί στο χώρο αυτό ώστε να βρίσκεται υπό την επίβλεψη και την προστασία της λατρευόμενης

²³³ ο.π., 92

²³⁴ ο.π., 93

²³⁵ Mylonas 1966, 22-28, 33

²³⁶ Taylour et.al. 1981

²³⁷ French 1981, 45

θεότητας. Η συνύπαρξη θρησκευτικών και εργαστηριακών χώρων απαντάται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού σε διάφορες θέσεις.²³⁸

Στο δωμάτιο 36 βρέθηκαν αρκετά ευρήματα που ενισχύουν την υπόθεση ότι πρόκειται για εργαστήριο όπως οστέινα και χάλκινα ευρήματα, τριπτήρες, εργαλεία από κέρατο ελαφιού και φύλλα από μόλυβδο. Επιπλέον βρέθηκαν ένα ημιτελές αντικείμενο από ελεφαντόδοντο καθώς και άλλα ημίεργα κομμάτια από ελεφαντόδοντο και μία μήτρα:

Μήτρα

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΒ1.

Υλικό κατασκευής: στεατίτης (κοκκινο-καστανο χρώμα).

Χρήση: για ελάσματα χρυσού και χάντρες από γυαλί.

Μέγεθος: 0.102μ. μήκος, 0.053μ. πλάτος και 0.038μ. ύψος.

Περιγραφή: ανοιχτή μήτρα ορθογώνιου σχήματος. Λαξευμένη και στις έξι όψεις: Όψη 1: θρησκευτικές παραστάσεις, 3 παπύρους, ημικυκλικό μοτίβο, μοτίβο με φύλλα κισσού, κωνικό μοτίβο. Όψη 2: χταπόδι/αργοναύτης, πάπυροι, κωνικό μοτίβο. Όψη 3: χταπόδι/αργοναύτης. Όψη 4: ημικυκλικό κόσμημα, στήλη. Όψη 5: δίσκοι, Όψη 6: στήλη.²³⁹

Ωστόσο και αυτός ο χώρος είναι μάλλον αποθηκευτικός αφού δεν υπάρχουν ενδείξεις πραγματικής παραγωγής προϊόντων.

Η French υποστηρίζει ότι ο φωτισμός τόσο στο λεγόμενο «ιερό» όσο και στους υπόγειους χώρους, θα ήταν ακατάλληλος για να λειτουργεί εκεί ένα εργαστήριο. Ωστόσο είναι πιθανό το ιερό να διένειμε τις πρώτες ύλες οι οποίες στη συνέχεια επεξεργάζονταν στον υπαίθριο χώρο και ίσως σε άλλους χώρους του οικισμού. Οι τεχνίτες πιθανότατα επέστρεφαν το τελικό προϊόν και το περίσσειμα της πρώτης ύλης για αποθήκευση στο ιερό.²⁴⁰

Λαμβάνοντας υπόψη τους χώρους και τα ευρήματα που προαναφέρθηκαν, οι πρώτοι δε φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν ως εργαστήρια. Ίσως το ιερό διένειμε πρώτες ύλες για επεξεργασία σε άλλους χώρους. Είναι λοιπόν πιο πιθανό να πρόκειται για αποθηκευτικούς χώρους

²³⁸ βλ. προηγούμενο κεφάλαιο για τη σχέση θρησκείας και εργαστηριακής παραγωγής.

²³⁹ Τουρναβίτου 1997, 248-249

Τίρυνθα

Ο οικισμός της Τίρυνθας είναι κυρίως γνωστός από τις εργασίες του Klaus Kilian. Η ακρόπολη γενικά κατοικείται συνεχώς από την ΠΕΧ ως την ΥΕΧ. Εντός των τειχών της ακρόπολης έχουν ανασκαφεί δύο κεραμικοί και δύο μεταλλευτικοί κλίβανοι.

Στη Μέση ακρόπολη της Τίρυνθας ανακαλύφθηκαν τα λείψανα ενός κλιβάνου (εικ.13) ο οποίος ήταν θεμελιωμένος σε δάπεδο ²⁴¹.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΓ

Χρήση: Κεραμικός

Κάτοψη: Απιόσχημος

Διαστάσεις: -

Περιγραφή: Διατηρείται δάπεδο (εικ.13) (ε) η επιφάνεια του οποίου καλυπτόταν από στρώση χαλικιού, είχε πλάτος 1,20μ. και ήταν ο χώρος από τον οποίο είχε κανείς πρόσβαση στο θάλαμο θέρμανσης. 80εκ. επάνω από το χώρο αυτό βρέθηκαν τα υπολείμματα ενός δαπέδου από πηλό (α), επάνω στο οποίο εδραζόταν πήλινος θόλος πολύ καμένος. Κάτω από το πηλώδες δάπεδο (α) και περίπου στο μέσο του βρισκόταν ο θάλαμος θέρμανσης (c). Στο δάπεδο του κλιβάνου δε βρέθηκαν σύριγγες. Στο θάλαμο θέρμανσης ανοιγόταν ένα τετράγωνο άνοιγμα (διαστ. 0.30*0.32), το οποίο βρισκόταν 45 εκ. επάνω από το έδαφος με το χαλίκι (ε). Εντός του κλιβάνου βρέθηκαν πολλά θραυσμένα αγγεία (κύλικες, κύπελλα κ.α.) Γύρω από τον κλίβανο εντοπίστηκαν επίσης πολλά αγγεία.

Στην Κάτω ακρόπολη της Τίρυνθας, ανακαλύφθηκε ένα μεγάλο κτίριο Ra με πλάτος 3μ. και μήκος 11μ. Μπροστά από το οχυρωματικό τείχος της ακρόπολης, στο χώρο R 10a 119, βρέθηκε μία κατασκευή που ταυτίστηκε με κλίβανο ²⁴².

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΒ-ΙΙΙΓ

Χρήση: Κεραμικός

Κάτοψη:

Διαστάσεις: 1.60*1.50μ.

Περιγραφή: ο κλίβανος βρέθηκε μέσα σε λάκκο και χωριζόταν σε δύο μέρη με μία κατασκευή. Σώζονται τα λίθινα θεμέλια από το τοίχωμα στα Ν και στα Β και τμήματα από το πήλινο κονίαμα μέσα στο λάκκο. Ο φούρνος περικλείεται από ένα ορθογώνιο τείχος. Στα Ν του κλιβάνου εντοπίστηκε λάκκος με στάχτη και δίπλα του κεραμική.

²⁴⁰ ο.π., 45

²⁴¹ Dragendorff 1913, 338-340

²⁴² Kilian 1981, 165-166

Στην αυλή Η1 της Κάτω ακρόπολης ανακαλύφθηκε ένα κτίριο το οποίο ταυτίστηκε με οικία R106.106a. Στο Α δωμάτιο του κτιρίου και συγκεκριμένα στη ΒΔ γωνία του χώρου 106 βρέθηκε κλίβανος²⁴³ με καμίνι από μόλυβδο, καθώς και μία εστία κοντά στην είσοδο.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΓ

Χρήση: Μεταλλευτικός

Κάτοψη:-

Διαστάσεις:-

Περιγραφή:-

Τέλος, επίσης στην Κάτω ακρόπολη ανακαλύφθηκε στο χώρο 210 μία κατασκευή που ερμηνεύτηκε από τον ανασκαφέα ως κλίβανος.²⁴⁴

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΓ

Χρήση: Μεταλλευτικός

Κάτοψη:-

Διαστάσεις: ύψος 0.40μ

Περιγραφή: Η κατασκευή είναι πηλόκτιστη, προσκτισμένη σε τοίχο και με θολωτή κάλυψη. Στην κατασκευή βρέθηκαν παχύ στρώμα στάχτης, σκουριά και παλιά μέταλλα.

²⁴³ Kilian 1978, 1979, 383

²⁴⁴ Kilian 1988, 126

ΜΕΣΣΗΝΙΑ

Πύλος. Άνω Εγκλιανός

Ο οικισμός της Πύλου βρίσκεται στο λόφο του Άνω Εγγλιανού. Σαφείς ενδείξεις για την ύπαρξη εργαστηριακών μονάδων στο ανακτορικό συγκρότημα της Πύλου δε σώζονται, ενώ οι ισχυρισμοί του ανασκαφέα και πολλών μετέπειτα μελετητών για την ύπαρξη εργαστηρίου λιθοτεχνίας στο δωμάτιο 55 της κεντρικής μονάδας και εργαστηρίου κατασκευής/επισκευής αρμάτων, επεξεργασίας δερμάτων, κατασκευής ιπποσκευής και όπλων, αιχμών βελών και λεπίδων σε κάποιους χώρους του ΒΑ κτιρίου έχουν έκτοτε αμφισβητηθεί.

Στο λεγόμενο κεντρικό κτίριο (κεντρική μονάδα) του ανακτόρου της Πύλου, στα ΒΑ της αυλής 3, βρίσκεται το δωμάτιο 55 (εικ. 15). Στο εσωτερικό του δωματίου, βρέθηκαν διασκορπισμένα στο δάπεδο οκτώ μικρά ημιτελή και τελειωμένα τμήματα πωρόλιθου (μικρό ορθογώνιο τμήμα, τμήμα πωρόλιθου κυλινδρικού σχήματος, ημιτελής βάση λυχναριού, μικρό τμήμα λίθου κ.α. καμένα από φωτιά). Άλλα ευρήματα, εκτός από την κεραμική, αποτελούν ένα τμήμα χαλκού, ένα τελειωμένο τμήμα ελεφαντόδοντου (ίσως ένθεση σε έπιπλο). Τα παραπάνω ευρήματα, δηλαδή τα ημιτελή λίθινα θραύσματα, οδήγησαν τους μελετητές Blegen και Rawson στο συμπέρασμα ότι στο χώρο λειτουργούσε εργαστήριο λιθοτεχνίας, όπου κατασκευάζονταν βάσεις λύχνων, αναθήματα, καθώς και αντικείμενα όπως διπλοί πελέκεις.²⁴⁵

Κρίνοντας από τα ευρήματα και σημειώνοντας κυρίως την εξαιρετική αποσπασματικότητά τους και την έλλειψη εργαλείων και λοιπών ενδείξεων, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι στο δωμάτιο 55 στεγαζόταν το εργαστήριο ενός λιθοξόου.

Όσον αφορά το ΒΑ κτίριο (εικ.15), είναι ορθογώνιο και βρίσκεται ΒΑ της κεντρικής μονάδας το οποίο αποτελείται από επτά δωμάτια (93, 95, 96, 97, 98, 99 και 100) και μια υπαίθρια αυλή με στοά (92.). Η υπόθεση του ανασκαφέα ότι πρόκειται για εργαστηριακό χώρο υποστηρίχθηκε και πολλά

²⁴⁵ Blegen and Rawson 1966, 223-224

χρόνια αργότερα, ο οποίος βασίστηκε όχι τόσο στα ευρήματα αλλά στις πινακίδες Γραμμικής Β που βρέθηκαν στο χώρο.

Το Βορειοανατολικό κτίριο δεν έχει τόσο επιμελημένη αρχιτεκτονική, όσο τα υπόλοιπα κτίρια. Οι τοίχοι έχουν πλίνθινη ανωδομή με λίθινα θεμέλια χωρίς επίχρισμα και τοιχογραφίες, ενώ τα δάπεδα είναι από πηλό.

Η αυλή 92 καταλαμβάνει το νότιο τμήμα του κτιρίου και συνορεύει με ένα σχεδόν τετράγωνο δωμάτιο (93) τη στοά. Νότια του δωματίου 93, και σε απόσταση 3μ από αυτό, περίπου στο κέντρο της υπαίθριας αυλής, βρέθηκε ένας τετράγωνος ασβεστολιθικός ογκόλιθος με επίχρισμα. Η κατασκευή αυτή ερμηνεύτηκε από τον ανασκαφέα και άλλους μελετητές ως βωμός και το δωμάτιο 93 ως ιερό. Ωστόσο δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν την άποψη αυτή. Η πρόσοψη του δωματίου 93 είναι ανοιχτή προς την αυλή ενώ το κατώφλι διαμορφώνεται με δύο ογκώδεις λίθινες παραστάδες. Τα ευρήματα που βρέθηκαν στο χώρο ήταν ιδιαίτερα φτωχά και περιλαμβάνουν ένα πολύ μικρό τμήμα από χάλκινο σύρμα, απολεπίσματα και φολίδες οψιανού και κεραμική.²⁴⁶

Το δωμάτιο 96 είναι μικρό (3.38*2.68μ.), βρίσκεται Β. του δωματίου 93, στο ΒΔ τμήμα του κτιρίου και δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στο εσωτερικό του βρέθηκε μόνο κεραμική.²⁴⁷

Το δωμάτιο 97 (6.25*6.70μ.) καταλαμβάνει τη ΒΔ γωνία του κτιρίου και είναι αρκετά ευρύχωρο. Η πρόσβαση γινόταν από το διάδρομο 95, από ένα άνοιγμα πλάτους 2.75μ. Στην είσοδο αυτή βρέθηκαν 13 σφραγίδες. Στο δωμάτιο αυτό βρέθηκαν τμήματα από δύο χάλκινες μικρές αιχμές δοράτων, η σφαιρική κεφαλή μιας περόνης, λεπίδες, φολίδες από οψιανό, ένα γυναικείο ειδώλιο από πηλό και ένα πήλινο κομβίο και πολλά θραύσματα χαλαζία.²⁴⁸

Το δωμάτιο 98 είναι ένα μεγάλο τετράγωνο δωμάτιο (7.12*6.25μ.), στο οποίο βρέθηκαν πολλά μικρά αγγεία, δύο μεγάλοι αμφορείς, πολλά κομμάτια χαλκού, μία πινακίδα και 21 πήλινα σφραγίσματα.²⁴⁹

Το δωμάτιο 99 είναι το μεγαλύτερο σε μέγεθος (15.725*6.45μ.), καλύπτει μία έκταση 100τ.μ. Τα ράφια στους τοίχους δείχνουν πιθανόν ότι πρόκειται για αποθηκευτικό χώρο. Εδώ βρέθηκε σχεδόν το σύνολο των πινακίδων που

²⁴⁶ Blegen 1958, 176, Blegen and Rawson 1966, 303-304

²⁴⁷ Blegen and Rawson 1966, 309-310

²⁴⁸ ο.π., 311-312

προέρχονται από το ΒΑ κτίριο. Επίσης ανακαλύφθηκαν και 17 σφραγίδες σκορπισμένες κατά ομάδες.

Από το δωμάτιο 100 - επίσης μεγάλο σε μέγεθος – (7*6.4μ.) σώζονται μόνο ο βορειοανατολικός και βορειοδυτικός τοίχος. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν ελάσματα χρυσού, ένας πυρήνας οφιανού, μεγάλα κομμάτια ελεφαντόδοντου, 501 αιχμές δοράτων, ένα μεγάλο καρφί και μία σφραγίδα.²⁵⁰ Οι ανασκαφείς θεώρησαν ότι εδώ ήταν ο χώρος παραγωγής αντικειμένων από χαλκό και ελεφαντόδοντο.²⁵¹

Η πρόσφατη λεπτομερής επανεξέταση του κτιρίου και του περιεχομένου του από τη Bendall²⁵² είχε ως αποτέλεσμα την αναθεώρηση της χρήσης του ΒΑ κτιρίου. Η Bendall υποστηρίζει ότι η βασική λειτουργία του κτιρίου είναι ως κέντρο αναδιανομής. Τα ευρήματα και η αρχιτεκτονική του μαρτυρούν ότι χρησίμευε για την αποθήκευση προϊόντων (κυρίως όπλων) ενώ ήταν και χώρος ασυνήθιστων διοικητικών δραστηριοτήτων.

Θεωρεί ότι πολλά από τα εργαλεία που θεωρήθηκαν ότι σχετίζονται με την παραγωγή ενός εργαστηρίου δεν έχουν τέτοια χρήση (όπως οι λεπίδες, οι φολίδες, οι οποίες είναι εργαλεία που θα χρησίμευαν σε ένα αποθηκευτικό χώρο και δεν έχουν άμεση σχέση με εργαστηριακές δραστηριότητες).²⁵³

Η ποικιλία και η φύση των προϊόντων συνιστούν ένα διαμετακομιστικό κέντρο παρά ένα εργαστήριο, ενώ και ο μεγάλος αριθμός των σφραγισμάτων ενισχύουν την υπόθεση (η κατανομή των σφραγίδων στο ΒΑ κτίριο αποδεικνύουν ότι το τελευταίο χρησίμευε ως χώρος προσωρινής αποθήκευσης αγαθών που εισέρχονταν στο ανάκτορο).²⁵⁴

Εξάλλου, η παρουσία πινακίδων σε ένα χώρο δεν είναι κριτήριο ότι πρόκειται για εργαστήριο.²⁵⁵ Οι πληροφορίες μάλιστα από τις πινακίδες δείχνουν ότι το ΒΑ κτίριο εμπλέκεται στη διαχείριση της μετακίνησης ενός μεγάλου αριθμού εργατών, τέτοιου μεγέθους που δεν είναι πιθανό να εργάζονταν στο χώρο αυτό. Επίσης καταγράφεται μία ποικιλία δραστηριοτήτων, όπως η κατεργασία δερμάτων, η κατασκευή αρμάτων,

²⁴⁹ ο.π., 316

²⁵⁰ ο.π., 323-325

²⁵¹ ο.π., 325

²⁵² Bendall 2003, 181-226

²⁵³ ο.π., 191-192

²⁵⁴ ο.π., 224

²⁵⁵ Shelmerdine 1997, 387-395, κυρίως, 394-395

όπλων, τροχών και μεταλλικών αντικειμένων. Όμως δεν υπάρχουν αποδείξεις της κατασκευής των αντικειμένων αυτών στο ΒΑ κτίριο. Τέλος, τα αρχεία φανερώνουν μια σχέση του κτιρίου με τη στρατιωτική σφαίρα και γι'αυτό ενισχύεται η χρήση του ως διοικητικό κέντρο²⁵⁶

Η παραγωγή αρωματικών ελαίων μαρτυρείται στο ανάκτορο της Πύλου από μία σειρά πινακίδων. Τέσσερις πινακίδες από την Πύλο καταγράφουν τη διανομή αρωματικών φυτών και άλλων πρώτων υλών σε αρωματοποιούς. Οι πινακίδες αυτές βρέθηκαν σε ποσοστό 89% στο Αρχαιοφυλακείο (δωμάτια 7-8) στα αριστερά της κυρίας εισόδου. Η σειρά Fγ περιλαμβάνει μία πινακίδα που αναφέρει τη μεταφορά ελαίων από τον ένα αρωματοποιό στον άλλο. Από το δωμάτιο 23 προέρχεται μία σειρά πινακίδων, περίπου 50 στον αριθμό, που καταγράφει όχι την παρασκευή ελαίων αλλά την καταγραφή των τελειωμένων προϊόντων. Τέλος, μερικές πινακίδες προέρχονται από τα δωμάτια 32 και 38 και καταγράφουν είτε τα τελειωμένα προϊόντα, είτε αποτελούν λίστες διανομών. Η παραγωγή αρωματικών ελαίων αποτελούσε σημαντικό οικονομικό παράγοντα για το ανάκτορο της Πύλου και αυτό το μαρτυρούν οι πολυάριθμοι ψευδόστομοι αμφορείς που χρησίμευαν για την αποθήκευση των ελαίων.²⁵⁷

Εκτός ανακτορικού συγκροτήματος, στο ΒΑ άκρο της ακρόπολης, ανασκάφηκε από το Blegen ένας κλίβανος ο οποίος - παρά την απουσία σαφών ενδείξεων (όπως κακοψημένα αγγεία) - έχει πλέον καταγραφεί σαν κεραμικός (εικ. 14).²⁵⁸

Χρονολόγηση: ΥΕ Ι

Χρήση: κεραμικός

Κάτοψη: σχεδόν κυκλικός

Διαστάσεις: διάμετρος: 1.50μ. και στόμιο 0.40μ.

Περιγραφή: Πρόκειται για κλίβανο ανοδικής καύσης. Το κατώτερο τμήμα του σώζεται και είναι κτισμένο από πλίνθους. Το εσωτερικό του θαλάμου θέρμανσης είναι κατασκευασμένο από πλίνθους.

Το δάπεδο έφερε εσχάρα, έτσι ώστε η θέρμανση μπορούσε να φτάνει το θάλαμο όπτησης. Εντοπίστηκαν πολλά πήλινα τμήματα του δαπέδου αλλά κανένα δε φέρει τέτοιες οπές. Ο θάλαμος θέρμανσης τροφοδοτούνταν με καύσιμη ύλη μέσω ενός

²⁵⁶ Bendall 2003, 181-231 και κυρίως 224-226

²⁵⁷ Shelmerdine 1984, 81-95, Shelmerdine 1985, Shelmerdine 1987, 333-342,

²⁵⁸ Blegen, 1959, 155

ανοίγματος. Το ανώτερο τμήμα δε σώζεται. Η όλη κατασκευή ήταν από πλίνθους και πηλό.

2.2. Μη ανακτορικές θέσεις

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Ο οικισμός βρίσκεται επάνω σε ένα επιβλητικό λόφο από αυτούς που περιβάλλουν τη μικρή παραθαλάσσια πεδινή έκταση στο εσωτερικό του Θερμαϊκού κόλπου. Σήμερα ο λόφος περικλείεται από ψηλά κτίρια. Οι ανασκαφές στη θέση ξεκίνησαν το 1984 από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και έφεραν στο φως ευρήματα που καλύπτουν χρονικά την περίοδο από τα τέλη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού ως τον 4^ο αι.π.Χ.

Στην κορυφή του λόφου έχουν ανασκαφεί πέντε οικοδομικές φάσεις. Οι φάσεις 3 –5 ανήκουν στα τέλη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Στον οικισμό της Τούμπας υπάρχουν ενδείξεις που μαρτυρούν την ύπαρξη μεταλλουργικών εγκαταστάσεων για την παραγωγή και επεξεργασία χαλκού αλλά και την παραγωγή πορφυρής βαφής κατά τη Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Η πλειονότητα των αντικειμένων μεταλλουργίας προέρχεται από την οικοδομική φάση 4 της Τούμπας (εικ.16), που χρονολογείται στο 1200π.Χ., ενώ ελάχιστα προέρχονται από την ΠΕΧ και ΜΕΧ.

Από τα 5 συνολικά χωνευτήρια (χοάνες) τα 3 προέρχονται από επιχώσεις της φάσης 4 και χρονολογούνται στο 12ο αι.π.Χ. Επίσης βρέθηκαν 14 μήτρες (μονές ή διπλές). Στις διπλές μήτρες διακρίνονται οι αυλακώσεις στη βάση ή στις πλευρές για τη στερέωση των σχοινίων, που κρατούσαν τα δύο τμήματα της μήτρας ενωμένα. Σε κάποιες διακρίνεται το αυλάκι ενώ σε άλλες ίχνη φωτιάς. Ορισμένες προορίζονταν για την κατασκευή απλών μεταλλικών ράβδων, ενώ άλλες για την κατασκευή διπλών πελέκεων και σμιλών, ενός μαχαιριού, μιας αιχμής βέλους.²⁵⁹

²⁵⁹ Μαυροειδή, Ανδρέου και Βαβελίδης 2004, 315

Από τα κτίρια που βρίσκονται στα ψηλότερα άνδρα της θέσης και ανήκουν στη φάση 4 προέρχονται χάλκινα αντικείμενα όπως, ένας διπλός πέλεκυς με οπή στειλέωσης, μία διακοσμημένη σμίλη με σωληνωτή υποδοχή (από το κτίριο Α) μία αιχμή βέλους, μία τοξοειδής πόρπη και τέσσερα χρυσά, δύο χάντρες και δύο ελάσματα.²⁶⁰

Επίσης από τον υπαίθριο χώρο στα άνδρα της πλαγιάς προέρχεται μάζα χαλκού, η οποία ίσως υποδεικνύει σημείο, όπου, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, σε κάποια χρονική στιγμή έλαβε χώρα επεισόδιο χύτευσης. Επιπλέον επειδή η μάζα δεν είχε υποστεί καμία επεξεργασία υποστηρίζεται ότι θα πρέπει να αποτελεί κατάλοιπο χύτευσης.²⁶¹

Αξίζει να σημειωθεί ότι η μικροσκοπική εξέταση έχει εντοπίσει σε ένα από τα χωνευτήρια υπολείμματα χρυσού, κάτι που υποδεικνύει την κατασκευή χρυσών αντικειμένων στην Τούμπα Θεσσαλονίκης στη φάση 4, δηλαδή στα 1200π.Χ.

Από την ανάλυση του οστρεολογικού υλικού καταγράφονται τμήματα της αλυσίδας παρασκευής πορφύρας που περιλαμβάνουν τη συλλογή και προετοιμασία της πρώτης ύλης (δηλαδή των οστρέων *mytex*) μέχρι τη μετατροπή της οργανικής ουσίας σε βαφή. 27.000 όστρεα περίπου, ανήκουν στις φάσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Αναγνωρίστηκαν τριάντα επτά είδη θαλάσσιων οστρέων που είναι αυτόχθονα στον κόλπο της Θεσσαλονίκης. Στην πλειονότητα τους χρησιμοποιήθηκαν ως κοσμήματα, εργαλεία ή διακοσμητικά αντικείμενα.²⁶²

Το 33% περίπου του συνόλου εντοπίστηκε σε περιοχές της θέσης που σχετίζονται με την παραγωγή και την κατανάλωση της τροφής. Η κατάσταση διατήρησης και ο τόπος εύρεσης οδήγησε τους μελετητές στο συμπέρασμα ότι αποτελούν διατροφικά κατάλοιπα.²⁶³ Αντίθετα, το 65% του υλικού αποτελείται από όστρεα *mytex* για τα οποία οι μελετητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι προορίζονταν για την παραγωγή πορφυρής βαφής, γιατί βρέθηκαν σπασμένα προσεκτικά και με τέτοιο τρόπο ώστε η εργασία αυτή δε θα μπορούσε να αποδοθεί στην προετοιμασία για την κατανάλωση τροφής.²⁶⁴

²⁶⁰ ο.π., 316

²⁶¹ ο.π., 316

²⁶² Βεροπουλίδου, Ανδρέου, Κωτσάκης 2005, 173, 177

²⁶³ ο.π., 177

²⁶⁴ ο.π., 179-180

Οι μεγαλύτερες ποσότητες των οστρέων *myxex* προέρχονται από επιχώσεις της Μέσης και της αρχής της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στα ανώτερα άνδηρα της πλαγιάς της Τούμπας. Οι χώροι βρίσκονται στις παρυφές του οικισμού, είναι ανοικτοί και πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν για δραστηριότητες με εργαστηριακό χαρακτήρα.²⁶⁵

Η μεγαλύτερη ποσότητα θραυσμάτων *myxex*, χρονολογείται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού που εντάσσεται οικοδομικές φάσεις 8-9 και προέρχεται από τα ανώτερα άνδηρα της πλαγιάς. Στα ανατολικά του χώρου αυτού (εικ.17) ήρθαν στο φως τρεις επιχρισμένοι λάκκοι και ένα χαντάκι για την απομάκρυνση του περισσευούμενου νερού, ένας μικρός κλίβανος, διάσπαρτα ίχνη καύσης, μεγάλα αγγεία, τριπτήρες και εργαλεία σχετικά με την υφαντική. Επιπλέον, η παρουσία πολλών δεκάδων μικρών πήλινων αρτόσχημων αντικειμένων, «κουμπιά», ίσως κατά τους μελετητές σημαίνει ότι χρησιμοποιούνταν σε κάποιο στάδιο συλλογής των οστρέων, είτε της παραγωγής βαφής είτε της χρήσης της.²⁶⁶

Κατά την προχωρημένη Εποχή του Χαλκού τα όστρεα δεν εντοπίζονται επιπλέον σε υπαίθριους χώρους, αλλά στο εσωτερικό των οικοδομημάτων. Από το συγκρότημα Α στην κορυφή της Τούμπας, σε επιχώσεις της οικοδομικής φάσης 4 που χρονολογούνται στο 1200π.Χ. περίπου προέρχεται ένας μεγάλος αριθμός οστρέων (εικ.18). Είναι σαφές ότι τμήματα της διαδικασίας πραγματοποιούνταν σε διαφορετικούς χώρους. Στο δωμάτιο Α4 στη δυτική πτέρυγα του κτιρίου εντοπίστηκε μεγάλη συσσώρευση οστρέων, ενώ απουσιάζουν εντελών κατασκευές και κινητά ευρήματα, οπότε πρόκειται μάλλον για χώρο απόρριψης. Η παρασκευή της βαφής πιθανότατα γίνονταν στους χώρους Α6, Α11, όπου αποκαλύφθηκαν μεγάλες συγκεντρώσεις οστρέων σε συνδυασμό με πλατφόρμες, πήλινους πάγκους και εστίες, όπου είναι φανερά τα ίχνη εργαστηριακής δραστηριότητας.²⁶⁷

²⁶⁵ ο.π., 181

²⁶⁶ ο.π.181

²⁶⁷ ο.π., 181-182

Καστανάς

Στον οικισμό του Καστανά βρέθηκαν οκτώ χρυσά αντικείμενα, τα οποία προέρχονται από διαφορετικά στρώματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και περιλαμβάνουν τρία ελάσματα, ένα επίμηκες κομμάτι (σύρμα) και τρία *tutuli*.

Επιπλέον βρέθηκαν τέσσερα τμήματα από μήτρες οι οποίες χρονολογούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Η πρώτη φέρει πτερύγια και έντονη νεύρωση. Χρονολογείται μάλλον στην ΥΕ IIIB Μία άλλη μήτρα προέρχεται από το στρώμα 9, έχει σχήμα τροχού, οι 4 ακτίνες του οποίου διχάζονται στην περιφέρεια. Θα μπορούσε να είναι επίσης σφραγίδα πίθων ή ακόμη και τροχού για ομοίωμα άμαξας. Η μήτρα χρονολογείται στην ΥΕ περίοδο. Μία τρίτη μήτρα πιθανόν χρονολογείται στην ΥΕΧ αν και δεν είναι βέβαιο. Είναι ίσως μήτρα για ράβδους. Άλλη μία μήτρα δεν είναι βέβαιο αν χρονολογείται στην Εποχή του Χαλκού ή την Εποχή του Σιδήρου.²⁶⁸

Άσσηρος

Στην Άσσηρο βρέθηκαν περίπου τριάντα τροχοί, οι οποίοι χρονολογούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Οι περισσότεροι ήταν μικρού μεγέθους και μπορούσαν να κρεμαστούν με σχοινί στη μέση ή γύρω από το λαιμό, ενώ άλλοι ήταν μεγαλύτερου μεγέθους.

Οι επτά λίθινες μήτρες που βρέθηκαν στον οικισμό και αποτελούν την ένδειξη για την τοπική παραγωγή μεταλλικών αντικειμένων, χρονολογούνται μετά το 1200π.χ. ενώ το αρχαιολογικό τους πλαίσιο δεν είναι γνωστό. Οι δύο μήτρες προορίζονταν για την κατασκευή ράβδων, οι άλλες δύο για κατασκευή σμίλης (πιθανό), μία ίσως για τσεκούρι και μία για χρυσό διάδημα ή χάλκινη ακόνη.²⁶⁹

²⁶⁸ Hochstetter 1987, 41-44, Wardle 1999, 35-37

²⁶⁹ Wardle 1999, 35-36

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Παλιά Βόλου (λόφος Ιωλκού)

Η θέση της Ιωλκού βρίσκεται στο μυχό του Παγασητικού κόλπου, σε ένα χαμηλό λόφο (με υψόμετρο 12μ.) ο οποίος βρίσκεται στη δυτική πλευρά της πόλης του Βόλου. Η πρώτη ανασκαφική έρευνα έγινε το 1901 από το Χρήστο Τσούντα, ο οποίος ανέσκαψε και την ακρόπολη του Σέσκλου.²⁷⁰ Ο Τσούντας επεσήμανε τη σπουδαιότητα της ανακάλυψης και διαπίστωσε την επίχωση της εποχής του Χαλκού. Είκοσι χρόνια μετά, ο Αρβανιτόπουλος πραγματοποίησε δοκιμαστική ανασκαφή, αλλά τα αποτελέσματα των ερευνών του δε δημοσιεύτηκαν επαρκώς.²⁷¹

Την ανασκαφή στη θέση αυτή συνέχισε ο Θεοχάρης από το 1956 ως το 1961. Κατά τη διάρκεια της πραγματοποιήθηκε η στρωματογραφική έρευνα των επιχώσεων της επάνω επιφάνειας του γηλόφου μέχρι της στάθμης των υπογείων υδάτων, συνολικού πάχους 11.50μ. Ανασκάφηκαν συνολικά τέσσερις τάφροι, η τάφρος I στη βόρεια πλευρά, η τάφρος II στη βορειοδυτική γωνία του λόφου, η τάφρος III στο βορειότερο μέρος της δυτικής πλευράς και η τέταρτη IV στην επάνω επιφάνεια του λόφου, κατά την οδό Βελισσαρίου.²⁷²

Στη τάφρο III εντοπίστηκαν τα λείψανα του μυκηναϊκού ανακτόρου.²⁷³ Το κτίριο αυτό, σύμφωνα με το Θεοχάρη, καταστράφηκε από πυρκαγιά στη διάρκεια της ΥΕ IIIΓ1 περιόδου, δηλαδή το 1200π.Χ. περίπου.²⁷⁴

Νότια του ανακτόρου, στη δυτική κλιτύ του λόφου του κάστρου του Βόλου εντοπίστηκαν επιχώσεις που ανήκουν στην Πρωτογεωμετρική και την ΥΕ III περιόδους. Στη δεύτερη περίοδο ανήκουν πέντε επάλληλες αρχιτεκτονικές φάσεις (ή οικοδομικοί περίοδοι), σε βάθος από 4,00 ως 6,25μ., οι οποίες καλύπτουν όλη την ΥΕ III (Α-Γ πρώιμη) περίοδο (εικ.19).²⁷⁵

Τα κτίρια έχουν λιθόκτιστη κρηπίδα και πλίνθινη ανωδομή, ευθύγραμμη κάτοψη (εκτός από μία περίπτωση αψιδωτού τοίχου, ο οποίος πιθανόν ανήκει σε βοηθητικό χώρο). Τα δάπεδα αποτελούνται συνήθως από πατημένη γη ή

²⁷⁰ Τσούντας 1901, 42, 1908, 15 κ.εξ.

²⁷¹ Αρβανιτόπουλος 1921, 530, 1921, 273.

²⁷² Θεοχάρης 1956, 121

²⁷³ ο.π. 127-128

²⁷⁴ Θεοχάρης 1960, 50

πηλό, ενώ σε κάποια σημεία είναι χαλικόστρωτα και σε εξωτερικούς χώρους στρωμένα με πλάκες.

Εκτός από ένα «μεγαροειδές» κτίριο, το οποίο ανήκει στην ΥΕ IIIΒ, τα υπόλοιπα κτίρια αποκαλύφθηκαν τόσο αποσπασματικά, ώστε δε γνωρίζουμε τη μορφή τους.²⁷⁶

Σχετικά με την κεραμική της ΥΕ III περιόδου, συμπεραίνουμε ότι στο μεγαλύτερο ποσοστό της είναι ντόπιας προέλευσης, ενώ τα λίγα επείσακτα αγγεία είναι κυρίως γραπτά. Ιδιαίτερης σημασίας είναι η εύρεση ενός κεραμικού κλιβάνου στον προαναφερθέντα χώρο, για τον οποίο ο ανασκαφέας δε δίνει περισσότερες πληροφορίες. Ωστόσο εικάζει ότι οι κάτοικοι του χώρου ασχολούνταν με την κεραμική παραγωγή.²⁷⁷

Από το τελευταίο μυκηναϊκό στρώμα (ΥΕ IIIΓ) προέρχονται ραβδία άμορφου χαλκού καθώς και σκωρίες χαλκού. Αυτά τα ευρήματα σε συνδυασμό με την ανακάλυψη τμήματος χαλκουργικής χοάνης (της ΥΕ III Γ πρώιμης φάσης) και μιας λίθινης μήτρας για έγχυση κοσμημάτων, μαρτυρούν σύμφωνα με το Θεοχάρη την επιτόπια κατεργασία του μεταλλεύματος.²⁷⁸

Μήτρα²⁷⁹

Χρονολόγηση: ΥΕ IIIΓ πρώιμη

Υλικό κατασκευής: Λίθος

Χρήση: για την κατασκευή κοσμημάτων

Μέγεθος: δεν έχει δημοσιευτεί

Περιγραφή: ανοικτή μήτρα, περισσότερες λεπτομέρειες δεν έχουν δημοσιευτεί.

Άλλα μετάλλινα αντικείμενα είναι ένα μολύβδινο αγγείο, το οποίο βρέθηκε σε στρώμα της ΥΕ IIIΒ περιόδου, ένα χάλκινο μαχαιρίδιο με τρία καρφιά στη λαβή (της ΥΕ IIIΒ) και μία μικρή λεπίδα άλλου μαχαιριού (της ΥΕ IIIΓ1). Τέλος βρέθηκαν οστέινες βελόνες ή περόνες, σφονδύλια από στεατίτη αμφικωνική ή κωνικά, ψήφοι όρμων από υαλόμαζα ή φαγεντιανή.²⁸⁰

²⁷⁵ Θεοχάρης 1961α, 48, 1961β, 53

²⁷⁶ ο.π., 48, 53

²⁷⁷ ο.π., 48-49

²⁷⁸ Θεοχάρης 1961^α, 52, 1961β, 58

²⁷⁹ για τη μήτρα βλ. επίσης Tournavitou 1997, 243

Βελεστίνο Βόλου (Αρχαίες Φερρές)

Ο προϊστορικός οικισμός των Φερών βρίσκεται ΒΔ του Βελεστίνου και το επιφανέστερο σημείο του είναι η μαγούλα Μπακάλη. Η μαγούλα έχει διάμετρο 160 μ. ύψος 15 μ. και έκταση 15 στρεμμ. Στα ΒΑ της εκτείνεται ένα πλάτωμα έκτασης 210 στρεμμ. Πρόκειται για ένα οικισμό που αποτελείται από ακρόπολη και κάτω πόλη.²⁸¹ Ωστόσο, το βόρειο τμήμα του πλάτωματος θεωρήθηκε από πολλούς ξεχωριστός οικισμός.²⁸² Τα ευρήματα από τον οικισμό επιβεβαίωσαν τη συνέχεια της κατοίκησης από την Τελική Νεολιθική μέχρι την πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο.²⁸³

Τον Ιούνιο του 1986 πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική ανασκαφή στο οικόπεδο Μ. Σαράντη, το οποίο βρίσκεται στη Α.ΝΑ. πλευρά της μαγούλας Μπακάλη. Η δοκιμαστική τομή αργότερα προεκτάθηκε προς τα ΒΑ (κατά 1,50μ.*2,30μ.). Σε χώρο που δε διευκρινίζεται σαφώς από την ανασκαφέα, διαπιστώθηκε η ύπαρξη λιθοσωρών, ωμών και ψημένων τεμαχίων πηλών καθώς και όστρακα της Πρώιμης, Μέσης και Ύστερης εποχής του χαλκού. Κάτω ακριβώς από αυτά τα ευρήματα εντοπίστηκε κλίβανος (εικ.20) σε βάθος 4.8μ.²⁸⁴

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΓ μέση (τέλος μυκηναϊκής εποχής)

Χρήση: κεραμικός κλίβανος

Κάτοψη: απιόσχημος

Διαστάσεις: στον άξονα Α-Δ η διάμετρος ήταν 1.60μ., μαζί με το τμήμα του στομίου φτάνει τα 2.50μ.

Περιγραφή: Σώζεται ο θάλαμος θέρμανσης, το 1/3 της σχάρας και ο προστομιαίος δρόμος. Ο κλίβανος και ο δρόμος είχαν σκαφτεί μέσα σε μαλακίες ΠΕ και ΜΕ επιχώσεις. Στο Β.ΒΑ. τμήμα του βρίσκεται το στόμιο πυροδότησης. Πάνω στη σχάρα του κλιβάνου και στο θάλαμο όπτησης βρέθηκαν τόσο κλειστά όσο και ανοιχτά αγγεία (τα τελευταία είναι κυρίως γραπτά). Εντός του κλιβάνου εντοπίστηκαν μεγάλα αγγεία, υδρίες, αμφορείς και στάμνοι, αλλά και μικρά αγγεία και ειδώλια.²⁸⁵

²⁸⁰ Θεοχάρης 1961^α, 52, 1961β, 58

²⁸¹ Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1979, 181-182

²⁸² Αρβανιτόπουλος 1925, 40

²⁸³ Κακαβογιάννης 1977, 186

²⁸⁴ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, 215-216 και 223

²⁸⁵ ο.π., 223

Στο γύρω χώρο ανακαλύφθηκε ένα λίθινο επίμηκες εργαλείο με οπή ανάρτησης (μύκητας;) μετάλλινου εργαλείου ή εγχειριδίου, επτά πήλινα πηνία, ένα κωνικό και ένα τραπεζιόσχημο κομβίο, τέσσερα σφονδύλια και το οπίσθιο τμήμα ζωόμορφου ειδωλίου.²⁸⁶

Διμήνι

Οι ανασκαφές στο Διμήνι άρχισαν στην «Τούμπα» το 1892 με το Β. Στάη και συνεχίστηκαν το 1901 κυρίως με το Χρ. Τσουντα, οπότε ανακαλύφθηκαν τα λείψανα του νεολιθικού οικισμού, και αργότερα το 1975-1976 με το Γ. Χουρμουζιάδη ο οποίος συνέχισε την ανασκαφή του νεολιθικού οικισμού.

Το 1977 εντοπίστηκαν για πρώτη φορά, από την Αδρύμη – Σισμάνη, μυκηναϊκά στρώματα στα ανατολικά του λόφου.²⁸⁷ Στη δεκαετία 1978-1988 οι ανασκαφές συνεχίστηκαν, με διαστήματα διακοπών, και έφεραν στο φως τα πρώτα λείψανα του μυκηναϊκού οικισμού.²⁸⁸ Ο οικισμός απλώνεται κάτω από το λόφο με το νεολιθικό οικισμό, προς τη μεριά της θάλασσας, σε μια πεδιάδα και έχει έκταση μεγαλύτερη από 100 στρέμματα.²⁸⁹ Η έρευνα του χώρου συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Επιχώσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού ανακαλύφθηκαν επάνω από αυτές της Τελικής Νεολιθικής και κάτω από επιχώσεις της Μέσης και Ύστερης Εποχής Χαλκού. Ο μυκηναϊκός οικισμός ιδρύθηκε στα τέλη του 15^{ου} αι.π.Χ., ενώ η ακμή του τοποθετείται στο 14^ο και 13^ο αι.π.Χ.

Στο Διμήνι έχουν ανακαλυφθεί δύο μεγάλα κτίρια, (Μέγαρο Α και Β), τα οποία πλαισιώνονται από άλλα μικρότερα κτίρια τα οποία ταυτίζονται με εργαστήρια και αποθήκες και συνδέονται με μία εσωτερική αυλή (εικ.21).

Το Μέγαρο Α έχει προσανατολισμό Α. προς Δ. και αποτελείται από δύο πτέρυγες δωματίων (βόρεια και νότια πτέρυγα) με διάδρομο ανάμεσά τους. Η Βόρεια πτέρυγα περιλαμβάνει τρία μεγάλα δωμάτια (6-8-13) και μία περίστυλη αυλή στα ανατολικά καθώς και τη Ν πτέρυγα που περιλαμβάνει 10 μικρότερα

²⁸⁶ ο.π., 222-223

²⁸⁷ Αδρύμη 1977, 132-134

²⁸⁸ Αδρύμη 1992, 273-278.

δωμάτια (17-18-19-9-5-4-3-2-1-10)²⁹⁰ (εικ.21). Οι διαστάσεις του κτιρίου είναι 35*13μ. Οι τοίχοι σώζονται σε ικανό ύψος και τα δάπεδά του σε καλή κατάσταση.²⁹¹

Το δωμάτιο 6 του Μεγάρου Α, έχει διαστάσεις 5,30*5,30μ. και θεωρείται ότι αποτελούσε μαζί με το δωμάτιο 8, τον αρχικό πυρήνα του Μεγάρου (εικ.21). Το δάπεδο είναι κατασκευασμένο από λευκό ασβεστοκονίαμα με χαλίκι και οι τοίχοι είναι επιχρισμένοι με λευκό ασβεστοκονίαμα. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν πήλινη εστία (η οποία αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη), αφού ο χώρος επαναχρησιμοποιήθηκε ως χώρος διαμονής. Τα κινητά ευρήματα είναι λίγα και πρόκειται για δύο λίθινα τριβεία, ένα σφονδύλι και μία πήλινη αγνύθα.²⁹²

Το δωμάτιο 8 βρίσκεται αμέσως δυτικά του δωματίου 6 (εικ.23), έχει διαστάσεις 7,40μ.* 5,30μ. και έχει δάπεδο από λευκό ασβεστοκονίαμα στο εσωτερικό του βρέθηκε πήλινη εστία διαστάσεων 1,95μ.* 1,40μ., μία αρκετά προσεγμένη κατασκευή σε αντίθεση με την εστία του δωματίου 6. Στο χώρο βρέθηκαν μία λίθινη μήτρα για την κατασκευή τροχών, ένας λίθινος λειαντήρας, τρία κωνικά σφονδύλια από στεατίτη και επτά πήλινα ειδώλια.²⁹³

Το δωμάτιο 13 έχει διαστάσεις 5,50μ.* 4,50μ., δάπεδο από πηλό ανάμεικτο με ασβέστη, ενώ δεν έχει βρεθεί εστία. Τα κινητά ευρήματα αποτελούν δύο λίθινα τριβεία, ένας πολυεδρικός λίθινος τριπτήρας, ένα λίθινο πλακίδιο-ακόνι, ένα πήλινο πηνίο και τέσσερα σφονδύλια.²⁹⁴

Στη νότια πτέρυγα του Μεγάρου Α βρέθηκαν 10 δωμάτια με μικρότερες διαστάσεις που η ανασκαφείας θεωρεί ότι αποτελούσαν εργαστηριακούς και βοηθητικούς χώρους (εικ.21).

Το δωμάτιο 1 έχει διαστάσεις 2.85μ.*2,85μ., δάπεδο από ασβεστοκονίαμα και η κεραμική που βρέθηκε στο εσωτερικό του χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ2-ΙΙΙΓ περίοδο. Τα λιγοστά ευρήματα περιλαμβάνουν ένα λίθινο τριπτήρα, ένα κέρατο από πήλινο ζώομορφο ειδώλιο και ένα πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι. Στα δυτικά επικοινωνεί με το δωμάτιο 2, το οποίο λειτουργούσε σα διάδρομος και συνέδεε τις δύο πτέρυγες δωματίων του Μεγάρου Α με τους

²⁸⁹ Αδρύμη 1994, 225

²⁹⁰ Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 279-291

²⁹¹ Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2001, 75

²⁹² ο.π., 77

²⁹³ ο.π., 77

²⁹⁴ ο.π., 76-78

εργαστηριακούς χώρους (δωμάτια Α και Β) οι οποίοι αναπτύσσονται στα νότια του Μεγάρου και σε άξονα παράλληλο με αυτό.

Δυτικά του δωματίου 2, βρίσκεται το δωμάτιο 3, με διαστάσεις 2,80μ * 2,90μ. το οποίο διαθέτει προσεγγμένη κατασκευή με κονιάματα στο δάπεδο και στους τοίχους. Η κεραμική που βρέθηκε στο εσωτερικό του χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ2-ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο. Στο δωμάτιο εντοπίστηκε ένας λίθινος σφραγιδόλιθος, ένα λίθινο τριβείο με τον τριπτήρα, ένας λίθινος λειαντήρας, μικρές μάζες χαλκού και ένα πήλινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο τύπου Ψ.²⁹⁵

Το επόμενο προς τα δυτικά δωμάτιο, είναι το δωμάτιο 5. Δυτικά του δωματίου 5 βρίσκεται το δωμάτιο 9, με διαστάσεις 3,25μ.* 3μ. Το δάπεδό του είναι καλυμμένο από ασβεστοκονίαμα, ενώ βρέθηκαν και ίχνη ερυθρού χρώματος που προέρχονται είτε από τοιχογραφίες, είτε από την επεξεργασία βαφών. Ο χώρος επαναχρησιμοποιήθηκε σε μια προχωρημένη φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου. Η κεραμική που βρέθηκε στο δωμάτιο χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο.²⁹⁶

Στο εσωτερικό του δωματίου εντοπίστηκαν δύο λίθινα τριβεία, τα οποία θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί για την επεξεργασία των χρωμάτων, ένα πλακίδιο από ελεφαντοστό με αβαθείς εγχαράξεις στη μία πλευρά, ένα αδιάγνωστο αντικείμενο από ελεφαντοστό και ένα τμήμα τράπεζας προσφορών.

Το δωμάτιο 9 επικοινωνεί με το δωμάτιο 19 στα δυτικά από ένα θυραίο άνοιγμα (εικ.21). Οι διαστάσεις του είναι 1,50μ.*2,80μ. Στα δυτικά του βρίσκεται το δωμάτιο 18, με διαστάσεις 2,70μ.*2, 70μ., το οποίο αρχικά επικοινωνούσε μόνο με το διάδρομο από είσοδο στα βόρεια.²⁹⁷

Στο δωμάτιο 18 εκτός από την κεραμική, βρέθηκαν ένας λίθινος τριπτήρας, ένας λίθινος σιλβωτήρας, ένα λίθινο ακόνι, μία ελαφρόπετρα, ένα πήλινο πηνίο, ένα πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι, ένα ειδώλιο τύπου Ψ και ένα κεφάλι πτηνόσχημου ειδωλίου.²⁹⁸

Στο τελευταίο προς τα δυτικά δωμάτιο 17 βρέθηκε ένα κομμάτι μολύβδου, ένα πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι, ένα τμήμα πήλινου ζωόμορφου ειδωλίου και ένα κατεργασμένο κέρατο ελαφιού.

²⁹⁵ ο.π., 80

²⁹⁶ ο.π., 83

²⁹⁷ ο.π., 83

Η βόρεια και η νότια πτέρυγα του Μεγάρου Α συνδέονται μέσω ενός διαδρόμου με μήκος 19,80μ. και πλάτος 1,40μ. Επάνω στο πήλινο δάπεδο του διαδρόμου και ακριβώς απέναντι από την είσοδο του χώρου 9, βρέθηκαν έξι λίθινες μήτρες (μία από ασβεστόλιθο και πέντε από ιλυόλιθο) για την κατασκευή κοσμημάτων και εργαλείων.²⁹⁹

Μήτρα (1)

Χρονολόγηση: ΥΕ IIIA-IIIΓ

Υλικό κατασκευής: ιλυόλιθος

Χρήση: για κατασκευή κοσμημάτων

Μέγεθος: δεν δημοσιεύτηκε

Περιγραφή: κλειστή αμφιπρόσωπη, με δύο επιφάνειες έκχυσης του μετάλλου στις οποίες διακρίνονται κύκλοι με αλυσιδωτό κόσμημα, ράβδοι, μία αμυγδαλόσχημη χάνδρα και ανάγλυφα ελάσματα. Κατά την Αδρύμη η μήτρα αποτελεί τμήμα ενός σύνθετου συστήματος μητρών που χρησιμοποιούνται συγχρόνως. Για την απόλυτη εφαρμογή των μητρών αυτών έχει προηγηθεί τέλεια λείανση της επιφάνειας της κάθε μήτρας ώστε να εφαρμόζει εντελώς με την άλλη και να μη χύνεται το μέταλλο. Επίσης φέρει διαμπερείς οπές στις άκρες για να περάσουν βύσματα που συγκρατούν τις μήτρες κατά την έκχυση. Στο κέντρο των κύκλων έχουν κατασκευαστεί μικρές οπές για τη διαφυγή των αερίων κατά την τήξη του μετάλλου.

Μήτρα (2)

Χρονολόγηση: ΥΕ IIIA-IIIΓ

Υλικό κατασκευής: δε διευκρινίζεται.

Χρήση: για κατασκευή αξινών.

Μέγεθος: -

Περιγραφή: φέρει διακόσμηση με εγχάρακτα ενάλληλα τρίγωνα.

Για τις υπόλοιπες μήτρες αναφέρεται μόνο ότι είναι απλές και χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή ράβδων και λαβών. Εκτός από τις μήτρες, βρέθηκαν μαζί και τα εργαλεία του μεταλλουργού: λίθινα εργαλεία (όπως λειαντήρες και ακόνια), οστέινα (σπάτουλα, βελόνα), και χάλκινα (λαβίδα). Επίσης βρέθηκαν πολλές ελαφρόπετρες, κομμάτια μολύβδου, ένα λίθινο τριβείο και ένα κατεργασμένο κέρατο ελαφιού. Τέλος, στο διάδρομο βρέθηκαν δύο πήλινα αμφικωνικά σφονδύλια, ένα μικροσκοπικό πήλινο ειδώλιο τύπου Ψ και ένα ζωόμορφο ειδώλιο.³⁰⁰

²⁹⁸ ο.π., 83-84

²⁹⁹ ο.π., 86

³⁰⁰ Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2001, 85-86

Στην ανατολική παρυφή της μυκηναϊκής πόλης (εικ. 22), εκτός του κυρίου οικιστικού ιστού βρέθηκε ένας κεραμικός κλίβανος, σε μία περιοχή όπου είχαν εντοπιστεί και κακοψημένα όστρακα. Η ανασκαφείας υποστηρίζει ότι στο χώρο λειτουργούσαν βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, αφού εκεί κοντά είχε βρεθεί το 1984 και άλλο εργαστήριο.

Ο κλίβανος εντοπίστηκε στο οικόπεδο Τσακανίκα (εικ.23)³⁰¹

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΑ2.

Χρήση: κεραμικός κλίβανος

Κάτοψη: απιόσχημος

Διαστάσεις: 3.40*3.85μ., (σωζόμενο ύψος 0.50μ).

Περιγραφή: ο κλίβανος έχει κτισθεί απευθείας στο φυσικό έδαφος. Σώζεται σε ύψος σχεδόν μισού μέτρου και διατηρείται ο θάλαμος θέρμανσης με ένα τμήμα από το στόμιο. Ο θάλαμος θέρμανσης είναι χτισμένος εσωτερικά με χοντρά πλιθιά (πάχους 15εκ.), ενώ εξωτερικά ενισχύεται από πέτρινο τοίχο (με συνολικό πάχος 46εκ) και όλη η εσωτερική επιφάνεια σκεπαζόταν από ένα παχύ στρώμα πηλού με ίχνη ισχυρής καύσης. Οι δύο επάνω τελευταίες σειρές πλιθιών είχαν ελαφριά κλίση προς τα μέσα, για να δημιουργηθεί ο θόλος του κλιβάνου.

Ο θάλαμος θέρμανσης χωρίζεται σε τέσσερα μέρη – σύριγγες, με τρεις πλίνθινους τοίχους. Οι δύο κεντρικές σύριγγες ήταν ευθύγραμμες, ενώ οι δύο πλαϊνές ελαφρά καμπύλες, γιατί ακολουθούσαν τη μορφή του τοίχου του κλιβάνου. Επάνω στους τοίχους αυτούς πιθανότατα στηριζόταν η εσχάρα, από την οποία σώθηκαν ελάχιστα κομμάτια.

Το στόμιο του κλιβάνου είχε πλ. 2μ. και ήταν στραμμένο στην Α. Από εκεί ξεκινούσαν δύο πλίνθινοι τοίχοι που συνέκλιναν και δημιουργούσαν τον προστομιαίο δρόμο. Από τον προστομιαίο δρόμο σώθηκε μόνο ένα τμήμα από το Ν τοίχο και η αρχή του Β.

Αυτός ο τύπος κλιβάνου ομοιάζει με τον κλίβανο από το Βελεστίνο που αναφέρθηκε παραπάνω, με τη διαφορά ότι ο τελευταίος είναι πολύ μικρότερος με ένα μόνο χώρισμα στο εσωτερικό. Μέσα στον κλίβανο βρέθηκαν 1238 όστρακα, από τα οποία τα 958 είναι μονόχρωμα και πρόκειται κυρίως για αγγεία καθημερινής χρήσης. Τα γραπτά είναι πολύ λίγα, περίπου 280 και με βάση αυτά το τέλος της λειτουργίας του κλιβάνου τοποθετείται στην αρχή της ΥΕ ΙΙΙ Α2 περιόδου. Τέλος από το εσωτερικό προέρχονται και άμορφες μάζες πηλού.³⁰²

³⁰¹ Αδρύμη-Σισμάνη 1992, 222, Αδρύμη-Σισμάνη 1999, 132-133

Πευκάκια

Η θέση βρίσκεται στο ΒΑ άκρο της αρχαίας Δημητριάδας, επάνω σε λόφο, και αποτελεί το δεξιό κέρασ του μεγάλου βόρειου λιμένα της πόλης.³⁰³ Τον οικισμό εντόπισαν και κατέγραψαν για πρώτη φορά οι Τσούντας και Αρβανιτόπουλος (ο δεύτερος αργότερα ανάσκαψε το χώρο).

Η δοκιμαστική τομή του 1957 έφερε στο φως πλούσια στρώματα της ΥΕ Ι-ΙΙΙ περιόδου, ενώ σε κατώτερα στρώματα βρέθηκαν ευρήματα της Πρώιμης και Μέσης εποχής του Χαλκού και λίγα λείψανα της Νεολιθικής περιόδου.

Λίγο πιο κάτω από την κορυφή του λόφου και κοντά στο ναυπηγείο Χριστοπούλου, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα μεγάλου μυκηναϊκού κτιρίου, με κατεύθυνση από Ν προς Β (εικ. 24).

Το κτίριο είχε τοίχους επαλειμμένους εσωτερικά με πηλό και φθάνουν στο πάχος τα 1,30μ., ενώ σώζονται σε ύψος πάνω από 1μ. Το άνοιγμα της θύρας στο μέσο του τοίχου είναι 2,10μ.³⁰⁴

Εντός του μεγάλου κτιρίου η επίχωση βρέθηκε διαταραγμένη. Στη ΝΑ εσωτερική γωνία, σε βάθος 1μ. από την επιφάνεια του τοίχου βρέθηκε κατασκευή από ισχυρά καμένο πηλό, η οποία ίσως είναι εστία ή μεταλλουργική εγκατάσταση, όμως δε διευκρινίζεται από τον ανασκαφέα.

Στο χώρο αυτό βρέθηκαν επίσης μυριάδες όστρεα πορφύρας, θραυσμένα σε μικρά τεμάχια. Ο Θεοχάρης υποθέτει πως πρόκειται για εργαστήριο πορφύρας, στο οποίο ανήκει η πηλόκτιστη κατασκευή και χρονολογείται στη μυκηναϊκή περίοδο. Όστρεα πορφύρας βρέθηκαν και στο επιφανειακό στρώμα.³⁰⁵

³⁰² ο.π., 133

³⁰³ Θεοχάρης 1957, 62

³⁰⁴ ο.π., 62

ΕΥΒΟΙΑ

Λευκαντί, Ξερόπολη

Στον οικισμό της Ξερόπολης της ΥΕ ΙΙΙΓ βρέθηκαν σκωρίες και τμήματα από δύο λίθινους λέβητες τήξης, ένα τμήμα από λίθινη μήτρα ασυνήθιστου τύπου, και άλλη μία μήτρα πιθανόν το τρίτο κομμάτι από μία μήτρα δακτυλίων.³⁰⁶

Κουμπί Αιδηψού

Ο οικισμός βρίσκεται επάνω σε ένα χαμηλό λόφο 1 ½ χλμ. βόρεια των λουτρών Αιδηψού και στην είσοδο του ομώνυμου κόλπου, ο οποίος αποτελεί φυσικό αγκυροβόλιο. Ανασκαφές στη θέση πραγματοποιήθηκαν κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, πρόκειται βέβαια κυρίως για διερευνητικές και σωστικές ανασκαφές.³⁰⁷

Στο ΒΑ τμήμα του οικοπέδου ιδιοκτησίας Τσαλίκη-Λίλη, στο πεδινό τμήμα ανάμεσα στο λόφο και τη θάλασσα, ανακαλύφθηκαν δύο κτίρια (βόρειο και νότιο) που ανήκουν σε δύο επάλληλες οικοδομικές φάσεις και χρονολογούνται στην ΥΕ Ι περίοδο. (εικ.29)

Στη νεότερη φάση χρονολογούνται δύο κτίρια (χώροι Α-Θ) τα θεμέλια των οποίων είναι κατασκευασμένα από δύο σειρές αργών λίθων και η ανωδομή τους από πλίνθους. Τα δάπεδα ήταν κατασκευασμένα από πατημένο πηλόχωμα και παρουσίαζαν έντονα ίχνη καταστροφής από πυρκαγιά.³⁰⁸

Το βόρειο κτίριο ανασκάφηκε σε μικρή έκταση και δεν προέκυψαν επαρκή δεδομένα. Οι χώροι Α-Ζ του νότιου κτιρίου έχουν μάλλον αποθηκευτικό χαρακτήρα, καθώς βρέθηκαν τρεις πίθοι in-situ, τοποθετημένοι μέσα σε αβαθείς λάκκους στο δάπεδο. Στο εσωτερικό ενός πίθου βρέθηκαν λίγοι απανθρακωμένοι σπόροι.³⁰⁹

³⁰⁵ ο.π., 64

³⁰⁶ Evely 2006, 288, Sackett 1966, 60, 110

³⁰⁷ Σαπουνά-Σακελλαράκη 1987, 200-202, 1997, 414-416, Νικολόπουλος 2003, 352

³⁰⁸ ο.π.

³⁰⁹ ο.π.

Το 1987 σε σωστική ανασκαφή στο χώρο Α, ανασκάφηκε τμήμα λιθόστρωτου που συνεχίζεται προς Β και Ν και διακόπτεται προς τα Δ. Είναι χτισμένο με πλακοειδείς λίθους. Στο δάπεδο βρέθηκαν αύλακες που πιθανόν υποδηλώνουν την ύπαρξη αγωγών χύτευσης μετάλλων.³¹⁰

Τα ευρήματα του χώρου Α αποτελούν τμήματα σκωρίας χαλκού, τμήμα χοάνης με υπολείμματα εκκαμίνευσης μεταλλεύματος, πολύ μικρά τεμάχια ακατέργαστου χαλκού και ένα σταγονόσχημο κομμάτι από το καθαρό τελικό προϊόν.³¹¹ Ωστόσο υπολείμματα μεταλλουργικών εγκαταστάσεων δεν αποκαλύφθηκαν, αλλά σύμφωνα με το Νικολόπουλο σε άμεση γειτνίαση με το χώρο αυτό είχε λάβει χώρα επεξεργασία μεταλλεύματος χαλκού.³¹²

Στους χώρους που ερευνήθηκαν βρέθηκαν επιπλέον τρία χάλκινα ελάσματα, λιγοστά τμήματα από μυλόλιθους, αμφικωνικά σφονδύλια, οστέινες περόνες και λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου.³¹³

Η κεραμική είναι κυρίως τραχιά και χρηστική (μαγειρικά σκεύη) ενώ σημαντική είναι η παρουσία στιλβωτής μονόχρωμης κεραμικής.³¹⁴

³¹⁰ Σαπουνά-Σακελλαράκη 1987, 200-202, 1997, 414-416

³¹¹ Σαπουνά-Σακελλαράκη 1987, 200-202, 1997, 414-416, Νικολόπουλος 2003, 353

³¹² Νικολόπουλος 2003, 353

³¹³ ο.π., 353

³¹⁴ ο.π. σημ. 66

ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΦΘΙΩΤΙΔΑ

Πύργος Λιβανάτων (Κύνος)

Πρόκειται για την περιοχή του υψώματος Πύργος στην παραλία των Λιβανάτων, το οποίο ταυτίζεται με τον αρχαίο Κύνο, ο οποίος συγκαταλέγεται μεταξύ των Ομηρικών πόλεων της Ανατολικής Λοκρίδας.³¹⁵

Η συστηματική ανασκαφή του χώρου άρχισε το 1985, στην περιοχή όπου στο παρελθόν είχε διενεργηθεί σωστική ανασκαφή.³¹⁶

Ο οικισμός χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Γ και εκτεινόταν τουλάχιστον ως τη βάση του λόφου. Τα οικοδομικά λείψανα ήταν κτισμένα κλιμακωτά και τα ανώτερα συγκροτήματα είναι κατασκευασμένα από ισχυρούς τοίχους-αναλήμματα.

Στην τομή Α βρέθηκε δάπεδο το οποίο είχε διαμορφωθεί πάνω σε ένα παχύ στρώμα καταστροφής από καμένες ωμές πλίνθους και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ εποχή. Από το χώρο αυτό σώζεται η νοτιοανατολική γωνία του, η οποία σχηματίζεται από δύο τοίχους κατασκευασμένους από ωμές πλίνθους. Ο χώρος αποτελεί σίγουρα αποθήκη, αφού στο εσωτερικό του βρέθηκαν αποθηκευτικοί πίθοι στη θέση τους.³¹⁷

Στην τομή Β, μετά την αφαίρεση ενός στρώματος καταστροφής από πεσμένες πλίνθους με έντονα ίχνη καύσης, βρέθηκε απιόσχημη κατασκευή η οποία εικάζεται ότι ήταν κλίβανος (εικ.25).³¹⁸

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΓ

Χρήση: μεταλλευτικός;

Κάτοψη: απιόσχημος

Διαστάσεις: δε δημοσιεύονται

Περιγραφή: η κατασκευή έχει ωμά τοιχώματα από ακάθαρμο πηλό και βρέθηκε μαύρη από καύση

³¹⁵ Δακωρώνια 1985, 173-174, 1986, 68

³¹⁶ Δακωρώνια 1979, 186κ.εξ.

³¹⁷ Δακωρώνια 1985, 173

³¹⁸ Δακωρώνια 1988, 224

Νότια της τομής Β (στο επίπεδο της αργολιθοδομής), ανασκάφηκε ορθογώνια κατασκευή που προχωράει προς Α κάτω από το άσκαφτο, της οποίας τα τοιχώματα είναι από σκληρό πηλό και στο εσωτερικό της υπάρχει καθαρό μαλακό χώμα χωρίς όστρακα πάνω σε ένα στρώμα από πολύ μικρά χαλίκια. Ίσως πρόκειται για δεξαμενή στο χώμα (λάκκος), όπου καταστάλαζε πηλός για αγγειοπλαστική.³¹⁹

Στην ίδια τομή εντοπίστηκαν εργαλεία, σφονδύλια, πηνία και βελόνες, ενώ γενικά στις επιχώσεις της εποχής του χαλκού βρέθηκαν λεπίδες οψιανού, μία χάλκινη σμίλη, πήλινα άψητα πηνία, πήλινα και λίθινα σφονδύλια, λίθινοι τριπτήρες, τμήματα οστέινων περονών, ένας χάλκινος πέλεκυς και τρία χάλκινα βέλη.

Στην τομή Η βρέθηκε τμήμα κεραμικού κλιβάνου, πάνω στον οποίο εδραζόταν τοίχος του ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερου κτιρίου.

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΓ

Χρήση: κεραμικός κλίβανος

Κάτοψη: δε δημοσιεύτηκε

Διαστάσεις: δε δημοσιεύονται

Περιγραφή: δε δημοσιεύτηκε

Όσον αφορά την κεραμική, βρέθηκαν τα κάτω τμήματα οξυπύθμενων χειροποίητων αμφορέων, ενώ τα κινητά ευρήματα περιλαμβάνουν σωρούς άψητων πηνίων με ισχυρά ίχνη καύσης, που σύμφωνα με την ανασκαφεία, ίσως ήταν στηρίγματα για την όπτηση αγγείων καθώς και αποτυχημένα αγγεία.³²⁰

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα υποστηρίζεται η ύπαρξη ενός οργανωμένου εργαστηρίου κεραμικής, το οποίο χρονολογείται από την κεραμική του περιβάλλοντος του στην ΥΕ ΙΙΙΓ.

³¹⁹ Δακωρώνια 1989, 172

ΑΤΤΙΚΗ

Αθήνα

Στην Ακρόπολη των Αθηνών βρέθηκαν αντικείμενα και πρώτες ύλες που σχετίζονται με τη μεταλλουργία. Πρόκειται για μία ράβδο αδιάγνωστου τύπου της ΥΕ περιόδου που προέρχεται από άγνωστο στρώμα³²¹, τμήμα μιας μήτρας το οποίο προέρχεται από τη Ν πλαγιά και βρέθηκε σε βάθος 10μ. σε αδιατάρακτο μυκηναϊκό στρώμα.³²²

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΓ

Υλικό κατασκευής: -

Χρήση: πιθανότατα για την κατασκευή μεταλλικών αγγείων

Μέγεθος: -

Περιγραφή: το εσωτερικό βρέθηκε καμένο από τις υψηλές θερμοκρασίες

Στον τάφο ΧΧΙΧ στο τμήμα του νεκροταφείου που βρίσκεται στο ΒΑ τμήμα της Αγοράς των Αθηνών και κοντά στη στοά του Αττάλου βρέθηκε άλλη μία μήτρα³²³

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΑ 2-ΙΙΙΒ 1

Υλικό κατασκευής: λίθος

Χρήση: για κατασκευή γυάλινων ψήφων ;

Μέγεθος: μήκος: 0.027μ., πλάτος: 0.025μ. και ύψος: 0.07μ.

Περιγραφή: κλειστή μήτρα (σώζεται μόνο το ένα τμήμα). Αποτελείται από ένα τετράγωνο τμήμα λίθου. Φέρει ημισφαιρικό αποτύπωμα – αύλακα με μία ανοιγμένη οπή στο μέσο της μήτρας. Στο ένα άκρο καταλήγει αυλάκι προφανώς για την έκχυση του υλικού. Στο κάτω μέρος δύο ημισφαιρικές αυλακιές ίσως δημιουργήθηκαν τυχαία.

Ένα ακροφύσιο της ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΒ, το οποίο βρέθηκε στην ακρόπολη 4, στο φρέαρ Ε κοντά στη στοά του Ευμένη.³²⁴ Επιπλέον ανακαλύφθηκαν μεγάλες ποσότητες μολύβδου της ΥΕ ΙΙΙΓ στη Ν πλαγιά.³²⁵

³²⁰ Δακορώνια 1993, 218-219

³²² Broneer 1939, 408-409

³²³ Tournavitou 1997, 245

³²⁴ Mountjoy 1981, 81-85

Άγιος Κοσμάς

Στη θέση αυτή ανασκάφηκαν οικισμοί τεσσάρων διαφορετικών χρονικών περιόδων, που διακρίνονται με τις ονομασίες Aghios Kosmas I, II, III, IV και καλύπτουν τις ΠΕ και ΥΕ περιόδους (εικ.26). Από τη ΜΕ περίοδο η θέση μας έδωσε μόνο ελάχιστα μινύεια όστρακα.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αντιπροσωπεύουν την ΥΕ περίοδο του οικισμού είναι οι οικίες R, S, T, U, V, W. Από τη λεγόμενη οικία R (εικ.27) σώζονται τα λείψανα δύο τοίχων (στο σχέδιο της ανασκαφής έχουν αριθμούς 100-101 αντίστοιχα) και αποτελούν ο ένας συνέχεια του άλλου (φάση Aghios Kosmas III). Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από μικρούς λίθους και έχουν πάχος 0.45μ. το δάπεδο της οικίας είναι από πατημένο πηλό. Κοντά στον τοίχο 100 βρέθηκε η υποδοχή της βάσης ενός πίθου καθώς και μία ημικυκλική κατασκευή που μοιάζει με εστία. Η κεραμική που βρέθηκε στο χώρο χρονολογεί το κτίριο στην ΥΕ I-II.³²⁶

Στο δωμάτιο R βρέθηκε μία καμπυλόγραμμη κατασκευή (102), πιθανόν κλίβανος.³²⁷

Χρονολόγηση: ΥΕ II

Χρήση: κεραμικός

Κάτοψη: ημικυκλικός

Διαστάσεις:-

Περιγραφή: Σώζεται τεμάχιο καμπυλόγραμμου τοίχου πάχους 0.30*0.38μ., το δάπεδο του οποίου αποτελείται από πατημένη γη, τέφρα και μικρά χαλίκια. Στο δάπεδο της κατασκευής βρέθηκε ένα ΥΕ II όστρακο.

Επειδή φάνηκε ότι η κατασκευή είχε πυρακτωθεί πολλές φορές, ερμηνεύτηκε από τον ανασκαφέα ως κλίβανος

Κανάκια Σαλαμίνας

Η ανασκαφή στη θέση Κανάκια πραγματοποιείται από το 2000 με τη συνεργασία του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Η θέση Κανάκια βρίσκεται στη ΝΔ ακτή της νήσου

³²⁵ Broneer 1939, 415-416, Syriopoulos 1968, 452

³²⁶ Mylonas 1959, 48-50

³²⁷ ο.π., 51

Σαλαμίνας και πρόκειται για ένα μεγάλο οικισμό που η ακμή του τοποθετείται κατά τον 13^ο αι.π.Χ.³²⁸

Ο οικισμός περιλαμβάνει την ακρόπολη (η κύρια συνοικία υπολογίζεται σε 45 στρέμματα) και μικρότερες συνοικίες ενώ έχει πρόσβαση σε δύο φυσικούς λιμένες.³²⁹

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2001, αποκαλύφθηκαν τρία μεγάλα κτίρια ΙΑ, ΙΒ, ΙΓ, οποία χρονολογούνται με βάση την κεραμική στον 13^ο και πρώιμο 12^ο αι.π.Χ.. (δηλαδή στην ΥΕ ΙΙΒ – ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο.³³⁰

Στον τομέα ΙΑ (εικ. 28), στο Μυκηναϊκό κέντρο, αποκαλύφθηκε μεγάλο κτίριο με διαστάσεις 11.5*18μ., αρκετά κατεστραμμένο εξ αιτίας της διάβρωσης.³³¹

Το καλύτερα διατηρημένο τμήμα του κτιρίου, με πρόσβαση από το Ν., περιλαμβάνει χώρους ανεπτυγμένους σε δύο διαδοχικά επίπεδα στην πλαγιά του υψώματος. Το κτίριο δηλαδή αποτελείται από δύο πτέρυγες, την ανώτερη και την κατώτερη, οι οποίες συνδέονται με κλιμακοστάσιο πλάτους 1.10μ. αποτελούμενο από δύο τμήματα, ξύλινο και λίθινο σε ορθή γωνία.³³²

Η ανώτερη πτέρυγα του κτιρίου αποτελείται από δύο χώρους, (δωμάτια 1^α και 2), με παράλληλο διάδρομο. Στο εσωτερικό των δωματίων βρέθηκαν μόνιμες κατασκευές εργαστηριακού χαρακτήρα, όπως χαμηλές κτιστές εξέδρες, πλάκες εργασίας, θήκη. Επίσης η ανασκαφή απέδωσε πλήθος λίθινων κυρίως εργαλείων, τμήματα πήλινων ασαμίνθων καθώς και μάζες ορυκτών χρωμάτων.³³³

Στο δωμάτιο 2 του κτιρίου ΙΑ τεκμηριώνεται η παρουσία ασαμίνθων σε βιοτεχνική πιθανότατα χρήση. Σε μία από αυτές διατηρήθηκαν αρκετά μέρη που φέρουν εμφανή υπολείμματα ασβέστη στο εσωτερικό.³³⁴

Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, οι δραστηριότητες στην άνω πτέρυγα του βιοτεχνικού κτιρίου περιελάμβαναν την κατασκευή λίθινων εργαλείων, την επεξεργασία υλών με τη χρησιμοποίηση μυλόλιθων, τριβείων και τριπτήρων,

³²⁸ Λώλος 2007, 221

³²⁹ ο.π., 222

³³⁰ ο.π., 222

³³¹ ο.π., 223

³³² ο.π., 223

³³³ ο.π., 223

³³⁴ ο.π., 223

την παραγωγή χρωμάτων και κονιαμάτων και την επιδιόρθωση αντικειμένων.³³⁵

Το κτίριο αυτό εντάσσεται σε μια ενιαία κτιριακή μονάδα (βιοτεχνική πτέρυγα) που απαρτίζεται από τα κτίρια ΙΑ, ΙΒ και ΙΔ, με εργαστηριακούς, αποθηκευτικούς και βοηθητικούς χώρους. Η βιοτεχνική μονάδα, με κάτοψη σε σχήμα Γ έχει εντυπωσιακό μέγεθος. Το ένα της σκέλος αποτελείται από τα κτίρια ΙΒ και ΙΔ σε αρχιτεκτονική συνέχεια και έχει μήκος 43μ.

Τα κτίρια Γ και Δ, σε μικρή απόσταση από τη βιοτεχνική μονάδα, περιλαμβάνουν οικιακούς χώρους.

Λαμβάνοντας υπόψη το μεγάλο μέγεθος του κτιρίου, τη διαρρύθμιση και το είδος της κατασκευής, σε συνδυασμό με το χαρακτήρα των κινητών ευρημάτων, διαπιστώνεται η ύπαρξη μιας βιοτεχνικής μονάδας με παραγωγικές δραστηριότητες οργανωμένες από μία κεντρική αρχή.³³⁶

³³⁵ ο.π., 224

³³⁶ ο.π., 224

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΑΧΑΪΑ

Αιγείρα (Μυκηναϊκή ακρόπολη)

Κατά τη διάρκεια των αυστριακών ανασκαφών από το 1975 ως το 1980 στην αρχαία πόλη της Αιγείρας, ερευνήθηκε η ακρόπολη της θέσης, όπου και ανακαλύφθηκε μυκηναϊκός οικισμός. Η θέση βρίσκεται στη Βορειοανατολική Αχαΐα, επάνω σε ένα βραχώδη λόφο, σε υψόμετρο 415μ επάνω από τη θάλασσα και έκτασης 750μ², που δεσπόζει στην πεδιάδα .³³⁷

Στο δυτικό τμήμα της ακρόπολης, ήρθαν στο φως λείψανα που μαρτυρούν την κατοίκηση της θέσης κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ.(εικ.30) Συγκεκριμένα, στη λεγόμενη Φάση Ια, στην πρώτη μυκηναϊκή φάση κατοίκησης της θέσης, ανήκει ένα κτίριο ορθογώνιας κάτοψης, με λίθινα θεμέλια και ξύλινους πάσσαλους ανάμεσα στους λίθους. Η ανωδομή δε σώζεται, αλλά πιθανότατα ήταν πλίνθινη. Νότια του κτίριου αυτού, βρέθηκαν τα λείψανα ενός άλλου κτιρίου. Τα δύο κτίρια χωρίζονταν από ένα «διάδρομο»- πέρασμα, ο οποίος βρέθηκε καλυμμένος από ένα στρώμα με στάχτη, λίθους και όστρακα. Στο χώρο του «διαδρόμου» βρέθηκε μία εστία.³³⁸

Από δεύτερη φάση κατοίκησης, τη Φάση Ιβ διατηρούνται λιγιστά αρχιτεκτονικά λείψανα. Στη φάση αυτή το κτίριο με την ορθογώνια κάτοψη της προηγούμενης φάσης καταστρέφεται και στη θέση του κτίζεται ένας κεραμικός κλίβανος (εικ.31).

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΓ

Χρήση: Κεραμικός κλίβανος

Κάτοψη: απιόσχημος

Διαστάσεις: -

Περιγραφή: διατηρείται το κεντρικό τμήμα του δαπέδου και ο θάλαμος θέρμανσης, τα οποία βρέθηκαν γεμάτα από τα λείψανα του ανώτερου τμήματος του κλιβάνου που είχε καταρρεύσει.

³³⁷ Deger-Jalkotzy – Alram-Stern 1985, 394-426, Alram-Stern 2003, 15

³³⁸ ο.π., 394-426, 19

Βορειοανατολικά του κλιβάνου βρέθηκε ένα δωμάτιο-αποθήκη. Ο κλιβανός και η αποθήκη οριοθετούν μία αυλή. Στο κέντρο της εντοπίστηκε μία κατασκευή από πηλό γεμάτη στάχτες. Σύμφωνα με τους μελετητές, από την ανάλυση της στάχτης, πιθανόν επρόκειτο για μαγειρικό φούρνο. Ο διάδρομος που προϋπήρχε στην προηγούμενη φάση και βρίσκεται νότια του κλιβάνου, εξακολούθησε να χρησιμοποιείται και στη δεύτερη φάση.³³⁹

Το κτίριο με την εστία που προφανώς κατά τους μελετητές αποτελεί οικία, αντικαταστάθηκε στη δεύτερη φάση από μια άλλη οικία με ίδιο προσανατολισμό. Στο δυτικό τμήμα της αύλιου χώρου ανασκάφηκε ένα ακόμη αποθηκευτικό δωμάτιο.³⁴⁰

Σύμφωνα με τους μελετητές κατά τη δεύτερη φάση, συνυπήρχαν δύο περιοχές που χωρίζονταν από διάδρομο: στα νότια η περιοχή με τις οικίες ενώ στο κέντρο, στο δυτικό και στο βόρειο τμήμα η περιοχή με χώρους παραγωγής και αποθήκευσης.³⁴¹

Τέλος, στη Φάση II ανήκει ένα δωμάτιο με διαστάσεις 4*8μ. με το οποίο συνδέονταν μία σειρά από μικρότερα δωμάτια και βρίσκεται στο ανώτερο στρώμα της Φάσης Ιβ, πάνω από τον αύλιο χώρο, καθώς και ένα κτίριο που αποτελείται από τουλάχιστον δύο δωμάτια. Στο βορειοδυτικό άκρο της ίδιας περιοχής, τέλος, εντοπίστηκε ένας λιθοσωρός από μεγάλους λίθους ο οποίος, κατά τους μελετητές, θα μπορούσε να αποτελεί μέρος ενός κυκλικού τοίχου σε άμεση σχέση με το μεγάλο κτίριο. Το τελευταίο ίσως αποτελούσε την οικία του τοπικού άρχοντα.³⁴²

³³⁹ ο.π., 394-426, 19

³⁴⁰ ο.π., 19

³⁴¹ ο.π., 19

ΑΡΓΟΛΙΔΑ

Άργος. Οδός Ηρακλέους, οικόπεδο 6^{ου} Δημοτικού σχολείου

Η ανατολική και κεντρική πλευρά του οικοπέδου απέδωσαν επάλληλες φάσεις μυκηναϊκών δαπέδων. Στοιχεία για την ακριβή χρονολόγηση δεν υπάρχουν. Ανασκάφηκαν οικίες μεγαροειδούς τύπου με δύο ή τρεις χώρους και κατεύθυνση Β-Ν. Οι τοίχοι των κτιρίων είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή και σώζεται το κάτω μέρος τους. Τα δάπεδα είναι από πατημένο χώμα.

Στους χώρους των οικιών βρέθηκαν: λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου, ενώ η ανασκαφέας Δειλάκη, αναφέρει την εύρεση εργαλείων χωρίς να προσδιορίζει το είδος τους, πληροφορία που ίσως θα συνέβαλε στην ταύτιση του χώρου. Εντός των οικιών εντοπίστηκαν τεμάχια χαλκού. Στα υπόλοιπα ευρήματα συγκαταλέγονται σφονδύλια, τεμάχια τοιχογραφιών και ειδώλια.³⁴³

Κεφαλάρι Άργους

Οικόπεδο Γ. Πανταζή

Σε ένα χαμηλό λοφίσκο εντοπίστηκαν θεμέλια από αργούς λίθους (καταστραμμένα από τον εκσκαφέα) και ίχνη από ωμούς πλίνθους ανωδομής. Εντοπίστηκαν ένα ΜΕ στρώμα καθώς και στρώματα που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ Β-Γ, στο οποίο και ανήκουν τα προαναφερθέντα οικοδομικά λείψανα. Τα ευρήματα είναι λιγοστά και σ' αυτήν την περίπτωση: πολλοί οψιανοί, άφθονα όστρακα, τεμάχια χαλκού, τεμάχια ειδωλίων τύπου Φ και Ψ, κομβία από στεατίτη και τεμάχια ελλειψοειδών ασαμίνθων.³⁴⁴

³⁴² ο.π., 19

³⁴³ Δειλάκη 1973, 100-102, 1978, 664

³⁴⁴ Κριντζάς 1973-1974, 242-243

Ναύπλιο

Οδός 25^{ης} Μαρτίου

Στην οδό 25^{ης} Μαρτίου ανασκάφηκαν λείψανα κτισμάτων από αργούς λείους λίθους, τα οποία, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, πιθανόν ανήκουν σε ιδιωτικές κατοικίες. Εκτός των κτιρίων βρέθηκαν δύο κυκλωτερείς λάκκοι, οι οποίοι απέχουν μεταξύ τους 3,5μ., με μέγιστη διάμετρο 0,70 και 0,90μ. αντίστοιχα.

Στο δεύτερο λάκκο βρέθηκαν οστά ζώων, λίθοι, τεμάχιο ειδωλίου, σφονδύλι από στεατίτη, μία παραλληλεπίπεδη ψήφος από αλάβαστρο, δύο ατρακτοειδείς ψήφοι (μία αλαβάστρινη και άλλη μία από μελανό στεατίτη). Όλες οι ψήφοι είναι άτρητοι και οι ατρακτοειδείς ημίεργοι και ο ανασκαφέας του χώρου εικάζει ότι στην περιοχή προφανώς λειτουργούσε μικρό εργαστήριο λιθοτεχνίας. Αν και ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν αποκλείεται, η απουσία των περισσότερων από τα κριτήρια / προϋποθέσεις δεν επιτρέπουν την ταύτιση του χώρου με εργαστήριο.³⁴⁵

Άγιος Κωνσταντίνος, Μέθανα

Ο λόφος του Αγίου Κωνσταντίνου βρίσκεται στην ανατολική ακτή της χερσονήσου των Μεθάνων σε απόσταση 1,5 χλμ. προς ΒΑ της σύγχρονης λουτρόπολης. Στη διάρκεια των ανασκαφών που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ των ετών 1990-1997 γύρω από την εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου, αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο σύνολο κτιρίων τα οποία χρονολογούνται στην ΥΕ III A-B περίοδο (εικ.32)³⁴⁶.

Στο χώρο ανασκάφηκαν, εκτός των άλλων μυκηναϊκών κτιρίων, ένα συγκρότημα τεσσάρων δωματίων (A, B, C, D). Το A ταυτίζεται ασφαλώς με θρησκευτικό χώρο, ενώ το δωμάτιο D με εργαστήριο (εικ. 33). Το τελευταίο έχει διαστάσεις 5,50*2,50μ. και βρίσκεται αμέσως ανατολικά του A αλλά δεν επικοινωνεί μ' αυτό.³⁴⁷

³⁴⁵ ο.π., 248, 1980, 603

³⁴⁶ Για τα αποτελέσματα των ανασκαφών της θέσης βλ. Κονσολάκη 1991, 71-74, Konsolaki1995, 242

³⁴⁷ Δήμου κ.αλ. 2003, 230

Εσωτερικά είναι διαιρεμένο με έναν εγκάρσιο τοίχο σε δύο επιμέρους χώρους (D1 και D2) που επικοινωνούν με μία θύρα. Μία πιθανή είσοδος από τον εξωτερικό χώρο παρατηρήθηκε στη νότια πλευρά του D1, ενώ μία βέβαιη είσοδος στη δυτική πλευρά του D2, που επικοινωνεί με το διπλανό κτίριο προς τα δυτικά.

Στο χώρο D1 εντοπίστηκε ένας μεγάλος αβαθής λάκκος, σκαμμένος στο φυσικό έδαφος, (χωρίς διαμορφωμένα τοιχώματα και πυθμένα). Στο χώρο D2 βρέθηκαν δύο μικρότεροι κυκλικοί λάκκοι, (διαμέτρου 0,30 και 0,20μ.) επιμελώς λαξευμένοι στο φυσικό βράχο. Ο πρώτος περιείχε λειοτριβημένο ορυκτό υλικό σε μορφή υπόλευκης πούδρας και ο δεύτερος παρόμοιο σκουρόχρωμο υλικό. Στον ίδιο χώρο, στη ΝΑ γωνία του, αποκαλύφθηκε εστία κατασκευασμένη από πλακαρές πέτρες, στρωμένη με ακάθαρμο πηλό και καλυμμένη με άφθονη στάχτη.³⁴⁸

Όσον αφορά τα κινητά ευρήματα αυτά περιλαμβάνουν θραύσματα χρηστικών αγγείων από ακάθαρμο πηλό (τριποδικές χύτρες, λεκάνες), τριπτήρες, τριβεία, και σφύρες, λεπίδες και τεμάχια οψιανού (στο δωμάτιο D αλλά και σε άλλους χώρους). Στο χώρο D2 βρέθηκε ένα λίθινο σκεύος κυλινδρικού σχήματος (Δχ: 0,27μ.) με τεχνητά διανοιγμένη διαμπερή οπή στον πυθμένα του, το οποίο, κατά την ανασκαφέα, χρησίμευε για το θρυμματισμό ορυκτών υλικών, ενώ διάφορες λίθινες πλάκες, ίσως χρησίμευαν για τράπεζες ως τη θραύση μεγάλων όγκων τέτοιων υλικών.

Πολύ σημαντικά είναι τα μικρά τεμάχια μολύβδο και ένα άμορφο τεμάχιο στεατίτη. Μικρά τεμάχια μολύβδου (πιθανώς απορρίμματα) βρέθηκαν και σε άλλους χώρους, στον περίγυρο του δωματίου D και στα δύο συνεχόμενα δωμάτια Ia-Ib προς Δ καθώς και στο διπλανό δωμάτιο Η. Στο τελευταίο, ανακαλύφθηκε ένα τεμάχιο καθαρού μολύβδου και πλινθοποιημένη μάζα κερουσίτη-λιθάργυρου που μάλλον έπεσε εκεί από τον επάνω όροφο.³⁴⁹

Τα μικροαντικείμενα περιλαμβάνουν δύο κωνικά σφονδύλια-κουμπιά, μία χάνδρα, ένα φακοειδή σφραγιδόλιθο με εγχάρακτο πλέγμα και στις δύο πλευρές του, ενώ βρέθηκαν και υπολείμματα τροφών, (οστά ζώων, θαλάσσια όστρεα, κουκούτσια, ελιές, σπόροι).³⁵⁰

³⁴⁸ ο.π., 230-231

³⁴⁹ ο.π., 231

³⁵⁰ ο.π., 231

Η ορυκτολογική εξέταση των προϊόντων μεταλλουργίας και η εστία στο δωμάτιο D, δεν αποδεικνύουν τη μεταλλουργική δραστηριότητα παραγωγής μετάλλων. Τα ευρήματα βρέθηκαν σε κλειστό χώρο, ενώ δεν εντοπίστηκαν παραπροϊόντα μεταλλουργίας, όπως σκωρίες και λιθάργυροι. Έτσι, συμπεραίνεται από την ανασκαφέα ότι στο χώρο του δωματίου D δεν διεξάγονταν πυρομεταλλουργικές εργασίες (εκκαμίνευση ή κυπέλλωση), αλλά μεταλλοτεχνικές δραστηριότητες μικρής κλίμακας, δηλαδή μεταποίηση του έτοιμου μεταλλικού μολύβδου ή τήξη του για διάφορες χρήσεις³⁵¹, για την κάλυψη περιορισμένων αναγκών ιδίων αναγκών.³⁵²

Τα ευρήματα του δωματίου D, όπως τα λίθινα εργαλεία, λάκκοι με τα λειοτριβημένα υλικά, ο πυρήνας από στεατίτη, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ίσως πρόκειται για ένα εργαστήριο μικρής κλίμακας, το οποίο θα εξυπηρετούσε διάφορες ανάγκες του ιερού στο διπλανό χώρο. Τέτοιες θα ήταν οι επιδιορθώσεις των αγγείων, η κατασκευή πήλινων και λίθινων μικροαντικειμένων κ.α.³⁵³

Μιδέα

Η Μιδέα είναι το τρίτο πιο σημαντικό μυκηναϊκό κέντρο της Αργολίδας. Ο οικισμός βρίσκεται επάνω σε κωνικό λόφο 270μ. επάνω από το επίπεδο της θάλασσας και περιβάλλεται από κυκλώπεια οχύρωση.

Η πρώτη συστηματική ανασκαφή ξεκίνησε το 1939 από τον Αχ. Persson ο οποίος ερεύνησε την περιοχή της ανατολικής πύλης και έφερε στο φως λιγοστά αρχιτεκτονικά λείψανα στους πρόποδες του λόφου τα οποία ταυτίστηκαν με ανάκτορο. Επιπλέον, ο ίδιος ερευνητής, πραγματοποίησε αρκετές τομές στο βορειοδυτικό τμήμα του λόφου. Την ανασκαφή συνέχισαν το 1963 οι Βερδελής και Astrom κοντά στην ανατολική πύλη, ενώ οι πιο πρόσφατες έρευνες ξεκίνησαν το 1983 με τη συνεργασία Ελλήνων και

³⁵¹ σχετικά με τη χρήση του μολύβδου στη Μυκηναϊκή εποχή βλ. Buchholz 1972

³⁵² Δήμου κ.αλ. 2003, 235-236

³⁵³ ο.π., 237

Σουηδών αρχαιολόγων,³⁵⁴ κατά τη διάρκεια των οποίων ερευνήθηκε το δυτικό τμήμα της Ακρόπολης.

Το 1992 η ανασκαφή του χώρου συνεχίστηκε στο εσωτερικό της ακρόπολης, πέρα από τη Δυτική Πύλη.³⁵⁵ Ένας δρόμος πλάτους δύο μέτρων, οδηγούσε από τη Δυτική στην Ανατολική Πύλη. Ερευνήθηκε η περιοχή αριστερά της Δυτικής Πύλης και παράλληλα με το οχυρωματικό τείχος. Στην έκταση αυτή εντοπίστηκαν πολλά κτίρια.

Δυτικά της Πύλης και παράλληλα με το οχυρωματικό τείχος, βρέθηκε μεγάλο οικοδομικό συγκρότημα κτισμένο επάνω σε διαδοχικά άνθηρα, σε επαφή με το τείχος. Με βάση την κεραμική που βρέθηκε στο εσωτερικό του το κτίριο χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ2.³⁵⁶

Αποτελείται από οκτώ δωμάτια (εικ.34), τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω ενός διαδρόμου. Οι τοίχοι τους διατηρούνται σε μεγάλο ύψος και είναι κτισμένοι με μικρούς και μεγάλους λίθους. Οι τοίχοι είχαν πλίνθινη ανωδομή και συχνά ήταν καλυμμένοι με γραπτά κονιάματα. Τα δάπεδα ήταν κατασκευασμένα από πατημένο χώμα επάνω στον κομμένο βράχο.³⁵⁷ Τα περισσότερα από τα δωμάτια πρέπει να ήταν υπόγεια, ενώ το οικοδομικό συγκρότημα στο οποίο ανήκαν θα πρέπει να ήταν διώροφο, όπως προκύπτει από το πάχος των τοίχων. Σύμφωνα με τη Δημακοπούλου, χρησίμευαν ως αποθήκες και εργαστήρια με βάση τα ευρήματα που βρέθηκαν στο εσωτερικό τους.³⁵⁸

Τα δωμάτια Via – Vib (εικ.34) του κτιρίου έχουν διαστάσεις 6*4μ. είχαν λίθινη κρηπίδα και πλίνθινη ανωδομή με δάπεδο από πατημένο πηλό. Στο εσωτερικό των δωματίων βρέθηκαν αποθηκευτικοί πίθοι, μεγάλοι αμφορείς κ.α., πλήθος μικρών αντικειμένων από λίθο, χαλκό, γυαλί, οστό και πηλό, κάποια εκ των οποίων ήταν εργαλεία κυρίως μυλόπετρες, τριβεία, τριπτήρες, δύο πηνία, λεπίδες και ξέστρα από οφιανό. Επίσης βρέθηκαν χάλκινα και οστέινα εργαλεία, όπως δύο χάλκινες σμίλες, υφαντικά βάρη από στεατίτη, χάντρες από γυαλί και ημιπολύτιμους λίθους. Κατά την ανασκαφεία, τα

³⁵⁴ Astrom and Demakopoulou, 1986, 19-25, Astrom, Demakopoulou and Walberg 1988, 7-11, Astrom, Demakopoulou, Divari-Valakou, Fisher and Walberg 1990, 9-22, Astrom, Demakopoulou, Divari-Valakou and Fisher 1992, 11-22, Demakopoulou, Divari-Valakou and Walberg 1994, 19-41

³⁵⁵ Astrom et.al. 1992, 11-13

³⁵⁶ Δημακοπούλου 2001, 25

³⁵⁷ ο.π., 25

³⁵⁸ ο.π., 25

δωμάτια λειτουργούσαν ως αποθηκευτικοί χώροι και εργαστήρια μικρής κλίμακας ³⁵⁹

Τα δωμάτια VIIIa και VIIIb βρίσκονται Δ. των προηγούμενων δωματίων (Via,b) και έχουν διαστάσεις 4.30*3.40μ. Στο εσωτερικό τους βρέθηκε άφθονη κεραμική, τρία λίθινα αγγεία και λίθινα εργαλεία, (μυλόπετρες, τριπτήρες, τριβεία), χάλκινα εργαλεία και χάλκινες αιχμές δοράτων, υφαντικά βάρη από στεατίτη και πηλό, μία χάλκινη βελόνα, χάντρες από στεατίτη ³⁶⁰ Άλλα ευρήματα περιλαμβάνουν πολυάριθμα ακατέργαστα ή ημιτελή τμήματα από φθορίτη λίθο και σφραγίσματα. Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η εύρεση μίας αποσπασματικά σωζόμενης μήτρας ³⁶¹

Μήτρα

Χρονολόγηση: ΥΕ III Β2

Υλικό κατασκευής: στεατίτης

Χρήση: για την κατασκευή κοσμημάτων από υαλόμαζα ή φαγεντιανή με χύτευση

Μέγεθος: δε δημοσιεύτηκε

Περιγραφή: ανοικτή μήτρα, (ένα ενιαίο τμήμα). Σώζεται ορθογώνιο τμήμα της μήτρας, περισσότερη από τη μισή έχει σπάσει. Στη μία κύρια όψη είναι ορατά ίχνη: α) από δύο γυναικείες μορφές και μία ρηχή αύλακα., β) ένα πάπυρο και τρεις αύλακες και γ) έναν πάπυρο, μικρότερο σε μέγεθος από τον προηγούμενο και ένα αυλάκι.

καθώς και τα τμήματα ενός τελετουργικού αγγείου από αμέθυστο ³⁶² που πιθανότατα επρόκειτο να επαναχρησιμοποιηθεί ως πρώτη ύλη. ³⁶³

Κατά τη Δημακοπούλου οι παραπάνω χώροι βάση των κινητών ευρημάτων αποτελούν αποθηκευτικούς χώρους ή εργαστήρια, ωστόσο δεν διευκρινίζεται από την ανασκαφεία το είδος των εργαστηριακών δραστηριοτήτων. ³⁶⁴

³⁵⁹ Demakoroulou et.al. 1995-96, 59, 66-68

³⁶⁰ Demakoroulou 2000-2001, 35-41

³⁶¹ Demakoroulou 1998, 223-225, Tournavitou 1997, 251

³⁶² Demakoroulou 1998, 223-225

³⁶³ Demakoroulou et.al 1994, 23-26, Δημακοπούλου 2001, 28

³⁶⁴ Δημακοπούλου 1996, 988

Ασίνη

Στην Ασίνη βρέθηκαν δύο κεραμικοί κλίβανοι στη μέση του οικισμού και στο εσωτερικό δύο δωματίων των κτιρίων Η και Ι αντίστοιχα (εικ.35).

Πληροφορίες έχουμε τόσο από τη δημοσίευση των Frodin και Persson, όσο και από τα ημερολόγια της ανασκαφής.³⁶⁵ Ο ένας κλίβανος βρέθηκε στο κτίριο Η, κοντά στον τοίχο 70 στο δωμάτιο XXXIX.³⁶⁶ (εικ36.).

Κλίβανος 1

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΓ

Χρήση: κεραμικός

Κάτοψη: κυκλικός

Διαστάσεις: πλάτος 0.70μ., μήκος 0.85μ. και ύψος 0.50μ.

Περιγραφή: Ο κλίβανος (εικ.38) διέθετε ένα είδος πήλινου καλύμματος με τρεις κυκλικές οπές κάτω από το οποίο βρέθηκε ένα τοίχιο από μεγάλα ακατέργαστα κεραμίδια, το οποίο χώριζε το χώρο στα δύο. Σύμφωνα με το ημερολόγιο, ένα λεπτό στρώμα στάχτης με κάρβουνα και όστρακα βρέθηκε στα ΝΔ της κατασκευής. Κατά τους ανασκαφείς πρόκειται για κατασκευή προορισμένη για το ψήσιμο αγγείων.³⁶⁷

Ο δεύτερος κλίβανος βρέθηκε κατά μήκος του τοίχου 80, στο δωμάτιο XLII του κτιρίου Ι (εικ.37). Στο ημερολόγιο της 14^{ης} Ιουνίου αναφέρεται ότι σε στρώμα στάχτης και σε βάθος 2,5μ., εντοπίστηκε μία κατασκευή που μοιάζει με κλίβανο, αλλά πιο σύνθετης μορφής από τον κλίβανο στο κτίριο Η.³⁶⁸

Κλίβανος 2

Χρονολόγηση: ΥΕ ΙΙΙΓ

Χρήση: κεραμικός

Κάτοψη: κυκλικός

Διαστάσεις: -

Περιγραφή: όμοιος με τον προηγούμενο, ωστόσο πιο σύνθετου τύπου. Στο κατώτερο τμήμα ο χώρος για τη φωτιά κλείνει με ένα κάλυμμα με οπές. Το ανώτερο τμήμα του κλιβάνου είχε καταρρεύσει, όμως τα περισσότερα λείψανα βρέθηκαν επάνω από το κάλυμμα. Κοντά στον κλίβανο εντοπίστηκαν μεγάλα όστρακα από αγγεία, εντός του δωματίου.

Ωστόσο υπάρχει μία ένσταση σχετικά με τον αν στην περιοχή που βρέθηκαν οι κλίβανοι υπήρχαν εργαστηριακές εγκαταστάσεις και αυτή

³⁶⁵ βλ. Sjoberg

³⁶⁶ Frodin and Persson 1938, 67

³⁶⁷ Sjoberg 1997, 91

³⁶⁸ ο.π., 94

οφείλεται στο ότι οι κλίβανοι βρίσκονται στη μέση του οικισμού και μάλιστα σε κλειστούς χώρους, επομένως ο καπνός και η δυνατή φωτιά θα αποτελούσε κίνδυνο και ενόχληση για τους κατοίκους του οικισμού.³⁶⁹ Επιπλέον, απουσιάζουν μισοψημένα αγγεία, απορρίμματα και άλλα στοιχεία εργαστηριακών χώρων, όπως λάκκοι για πηλό κ.λ.π.

Από την άλλη πλευρά δεν απουσιάζουν τα παραδείγματα εργαστηρίων της ΥΕ περιόδου που βρίσκονται, είτε στα ανακτορικά συγκροτήματα, είτε πολύ κοντά σε αυτά, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των Θηβών.³⁷⁰

Μπερμπάτι

Στην ανατολική πλευρά του λόφου του Μαστού βρίσκεται ο οικισμός Μπερμπάτι, ο οποίος χρονολογείται στη Μυκηναϊκή περίοδο. Αν και ο λόφος Μαστός περικλείεται από ορεινούς όγκους, η πρόσβαση στον οικισμό, κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ήταν σχετικά εύκολη από τις Μυκήνες, οι οποίες βρίσκονται πίσω από τους ορεινούς όγκους στα δυτικά, ενώ θα μπορούσε κανείς να προσεγγίσει την περιοχή τόσο από τα βόρεια όσο και από τα ανατολικά.

Οι ανασκαφές στο Μπερμπάτι πραγματοποιήθηκαν από Σουηδούς αρχαιολόγους με επικεφαλής τον Ake Akerstrom σε 3 περιόδους: το 1937 και 1938, το 1953 και τέλος το 1959.

Στην Α. κλιτύ του λόφου έχουν βρεθεί ίχνη κατοίκησης που χρονολογούνται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Τα αρχαιότερα μυκηναϊκά λείψανα είναι τα θεμέλια ενός κεραμικού κλιβάνου και τμήμα ενός κτιρίου πιθανώς οικίας (χώρος διαμονής κεραμέα;) (εικ.38, 39).³⁷¹

Χρονολόγηση: ΥΕ II-III A 1

Χρήση: κεραμικός

Κάτοψη: απιόσχημος

Διαστάσεις: δε δημοσιεύονται

Περιγραφή: σώζονται τα κυκλικά θεμέλια

³⁶⁹ ο.π., 94

³⁷⁰ ο.π., 94

³⁷¹ Akerstrom 1967, 49, 1987, 24

Μπροστά από τον κλίβανο βρέθηκε ένα λεπτό στρώμα στάχτης και πίσω από αυτόν όστρακα μισοψημένων αγγείων τα οποία είχαν πεταχτεί. Τα όστρακα είναι κυρίως της Πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου, όμως τα υστερότερα χρονολογούνται στην ΥΕ IIIA περίοδο.³⁷²

Στο κτίριο που ονομάζεται «οικία του κεραμέα» διατηρείται ένα θρανίο κτισμένο με ακατέργαστους λίθους. Επάνω του βρέθηκαν τα όστρακα ενός αμφορέα, ένα μικρό πήλινο κουτάλι και τμήμα πήλινης πινακίδας.³⁷³ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, τα ευρήματα αυτά δείχνουν ότι ίσως εδώ γινόταν κάποιο είδος τελετουργίας που περιλάμβανε σπονδές.

Κατά την ΥΕIIIA ο κλίβανος και η οικία του κεραμέα αφανίστηκαν και αντικαταστάθηκαν από ένα πιο ευρύχωρο κτίριο αποτελούμενο από ένα συγκρότημα δωματίων. Το νέο κτίριο χρονολογείται στο τέλος της ΥΕ IIIA και στην αρχή της ΥΕ IIIB. Τα δωμάτια C-F χρησίμευαν ως χώροι κατοίκησης, ενώ στο δωμάτιο D υπήρχε μία κατασκευή για την προετοιμασία του φαγητού. Ίσως και αυτό το συγκρότημα να χρησίμευε σαν εργαστήριο, πάντως δε βρέθηκε κλίβανος. Στο Νοτιοδυτικό δωμάτιο υπήρχε μία εγκατάσταση αποτελούμενη από ένα αγωγό-κανάλι διαμορφωμένο από δύο σειρές λίθων ανοικτό στο αριστερό άκρο του, και κλειστό στο δεξί. Κάτω από τους λίθους βρέθηκε το πόδι μιας κύλικας. Αντίθετα στη Βορειοδυτική γωνία του συγκροτήματος εντοπίστηκε ένα τετράγωνο δωμάτιο και σε άμεση γειτνίαση με αυτό ένας χώρος μάλλον αποθηκευτικού χαρακτήρα. Στο κυρίως δωμάτιο αξιοσημείωτη είναι η παρουσία ενός κρατήρα βυθισμένου κατά το ήμισυ στο έδαφος με οπή στον πυθμένα. Τα ευρήματα αυτά οδήγησαν τον Akerstrom στην υπόθεση ότι ίσως ο χώρος είχε και τελετουργικό χαρακτήρα.³⁷⁴

Δυστυχώς ο κλίβανος είναι ακόμη αδημοσίευτος και δε γνωρίζουμε από ποια στρώματα συλλέχθηκε η κεραμική. Ο Akerstrom κατάφερε να διαχωρίσει τρεις ομάδες οστράκων: η μία χρονολογείται στην ΥΕ II και βρέθηκε σε στρώμα στάχτης του κλιβάνου, η δεύτερη χρονολογείται στην ΥΕ IIIA1 και εντοπίστηκε στο δωμάτιο 1 και η Τρίτη ανήκει στην ΥΕ IIIA2 και προέρχεται από το δωμάτιο C.³⁷⁵

³⁷² ο.π., 49, 24

³⁷³ ο.π.

³⁷⁴ ο.π., 49

³⁷⁵ Akerstrom 1987, 24

Όσον αφορά την παραγωγή του εργαστηρίου αυτή περιελάμβανε κυρίως γραπτή κεραμική (όχι πριν την ΥΕ IIIA1, όπως συμβαίνει και στους υπόλοιπους οικισμούς της Αργολίδας κατά την ίδια περίοδο). Παρήγαγε ένα περιορισμένο αριθμό σχημάτων, αν συγκριθεί με τα εργαστήρια σε άλλες θέσεις, ενώ σημαντική είναι η διαπίστωση απευθείας εμπορίου του οικισμού στο Μπερμπάτι με την Κύπρο.³⁷⁶

Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε ειρηνικά στο τέλος της ΥΕ IIIB περιόδου.³⁷⁷

ΜΕΣΣΗΝΙΑ

Νιχώρια

Ο οικισμός στα Νιχώρια βρίσκεται σε μία ιδιαίτερα στρατηγική γεωγραφικά θέση, στη νοτιοδυτική πλευρά της Μεσσηνιακής κοιλάδας και σε κοντινή απόσταση με το ανακτορικό κέντρο της Πύλου.

Ο οικισμός ιδρύθηκε τουλάχιστον από τη Μέση Εποχή του Χαλκού της οποίας σώζεται πρώιμο Μεσοελλαδικό κτίριο κοντά στο οποίο βρέθηκαν κατάλοιπα κατεργασμένου χαλκού.. Κατά την ΥΕ II εποχή ο οικισμός είχε ήδη καταλάβει το 80% του διαθέσιμου χώρου. Κατά την ΥΕ IIIA1 περίοδο κτίζεται ένα μεγαροειδές κτίριο, το οποίο πιθανώς ήταν η κατοικία του αρχηγού ενώ η κατοίκηση συνεχίζεται στην ΥΕ IIIA2-IIIB περίοδο. Ενδείξεις κατοίκησης στην περιοχή έχουμε ως και τους Μεσαιωνικούς χρόνους.

Ο οικισμός της ΥΕIII είναι εκτεταμένος και περιλαμβάνει οικίες στη λεγόμενη περιοχή IV. Στην περιοχή III-4, στη νότια πλευρά του δρόμου απέναντι από τον τοίχο N (εικ.40), ανασκάφηκαν τμήματα των τοίχων ενός μυκηναϊκού κτιρίου, τα οποία συναντώνται σε ορθή γωνία. Το κτίριο σχετίζεται με μεταλλουργικές δραστηριότητες και χρονολογείται στην ΥΕ IIIA2-IIIB2.³⁷⁸

Πάνω από τέσσερις σειρές λίθων σώζονται στο βορειοανατολικό τοίχο (τοίχος L), σε ύψος περίπου 0.60μ. Το πλάτος του τοίχου L κυμαίνεται από 0.60 ως 0.80μ. Οι μεγάλες ποσότητες χώματος που βρέθηκαν στα λείψανα

³⁷⁶ Schallin 1997, 80

³⁷⁷ Akerstrom 1967, 49, 1987, 24

³⁷⁸ Mc Doonald and Wilkie 1992, 395

του κτιρίου φανερώνουν ότι η ανωδομή των τοίχων ήταν από λάσπη και ένα ξύλινο πλαίσιο.³⁷⁹

Ο νοτιοδυτικός τοίχος διατηρείται σε χειρότερη κατάσταση. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 0.40μ και το πλάτος τους 0.60μ. ούτε η εσωτερική, ούτε η εξωτερική του πλευρά σώζονται σε καλή κατάσταση. Το δάπεδο όπου διατηρείται είναι από πατημένο πηλό. Η ανωδομή φαίνεται και εδώ κατασκευασμένη με τον προαναφερθέντα τρόπο.³⁸⁰

Εντός του κτιρίου αλλά και γύρω από αυτό βρέθηκαν 70 κομμάτια χαλκού, σκωρίες, ίχνη σκούρας γκρι στάχτης και απανθρακωμένα υλικά στο δάπεδο.

Τα σημαντικότερα ευρήματα του κτιρίου και της περιοχής είναι πήλινα υφαντικά βάρη, μικρά κομμάτια χαλκού, τμήματα από ζωόμορφα ειδώλια, ακέραιη χάλκινη βελόνα, χάλκινη χάντρα και μία χάλκινη περόνη.³⁸¹ Επιπλέον από την ίδια περιοχή προέρχεται μία μήτρα³⁸² για ανάγλυφα κοσμήματα.

Χρονολόγηση: ΜΕ-ΥΕ ΙΙ

Υλικό κατασκευής: Μαλακός, σκούρος κόκκινος λίθος

Χρήση: για την κατασκευή γυαλιού ή χρυσών αντικειμένων ;

Μέγεθος: μήκος: 0.077μ., πλάτος: 0.031μ. ύψος: 0.018μ., βάρος: 54.1 γραμμ.

Περιγραφή: κλειστή μήτρα, της οποίας σώζεται μόνο το ένα από τα δύο τμήματα. Στη μία όψη φέρει αυλακώσεις σε σχήμα φύλλων κισσού και στην άλλη σε σχήμα χρυσαλίδας ή μέλισσας.

Ίκλαινα

Σε απόσταση 1, 5 χλμ. Δ/ΝΔ της Ίκλαινας ανακαλύφθηκε μεγάλος οικισμός και υπολείμματα ενός ΥΕ ΙΙΙ κτιρίου, του οποίου σώζονται τα θεμέλια, το δάπεδο με θραύσματα από βότσαλα και δύο τοιχογραφίες. Πιθανόν η θέση αποτελούσε την τοπική πρωτεύουσα κατά την ΥΕ περίοδο, καθώς στην περιοχή εντοπίστηκαν και άλλες θέσεις, όπως η Κουκουνάρα η οποία βρίσκεται 2χλμ. Δ/ΝΔ της Ίκλαινας.

Στη θέση Κατσιμιγά ανασκάφηκε πολυγωνικός τοίχος πιθανόν αναλημματικός. Στο χώρο αυτό δε βρέθηκαν άλλα αρχιτεκτονικά λείψανα παρά άφθονη κεραμική των ΥΕ Ι-ΙΙΙΑ-Β περιόδων, λίθινα υφαντικά βάρη,

³⁷⁹ ο.π., 396

³⁸⁰ ο.π. 396

³⁸¹ ο.π., 398

³⁸² Mc Donald and Wilkie 1992, 729, 754, Toumanitou 1997, 251

πήλινες κωνικές αγνύθες, πήλινα ειδώλια, μυλόλιθοι και πολλές σκωρίες. Το τελευταίο εύρημα οδήγησε στην υπόθεση ότι σ' αυτή την περιοχή ίσως βρίσκονταν τα μεταλλουργεία της περιοχής.³⁸³

Πύλος. Θέση Γουβαλάρη – Λάκκα

Στην περιοχή νότια των δύο θολωτών τάφων Γουβαλάρη, σε απόσταση περίπου 36-45μ., ανασκάφηκε ένα μυκηναϊκό κτίριο, από τους τοίχους του οποίου σώζονται μόνο οι κατώτερες στρώσεις των θεμελίων. Η χρήση του κτιρίου ανάγεται στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο και σ' αυτήν χρονολογείται επίσης μία ασάμινθος που βρέθηκε στην περιοχή.

Σε διάφορα σημεία του χώρου βρέθηκαν τεμάχια μεταλλεύματος και πιο συγκεκριμένα τεμάχια χαλκού και σκωρίας, γεγονός που υποδηλώνει την εγκατάσταση κατεργασίας/εκκαμίνευσης χαλκού στην περιοχή. Η εξέταση των καταλοίπων στο χημείο του Εθνικού Μουσείου των Αθηνών επιβεβαίωσε την αρχική υπόθεση. Μεταξύ των λοιπών ευρημάτων βρέθηκε ένα τεμάχιο αιματίτη, πολύ μικρά αγγεία, ένα αλάβαστρο, μία προχοΐσκη, μία μικρή χάλκινη περόνη και πυρά διαστάσεων 0,70* 0,80μ.³⁸⁴

³⁸³ Κοσμόπουλος, 2002, 36

³⁸⁴ Κορρές 1974, 145-146

Γ΄ Μέρος

Συμπεράσματα

Πριν προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε την εικόνα της εργαστηριακής παραγωγής στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, πρέπει να έχουμε υπόψη μας τα εξής:

1. Τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας, τόσο σε ανακτορικό όσο και σε μη ανακτορικό επίπεδο - κυρίως στο δεύτερο - είναι αποσπασματικά και περιορισμένα σε αριθμό. Η πλειονότητα του σχετικού αρχαιολογικού υλικού βρίσκεται σε επίπεδο προκαταρκτικών εκθέσεων και παραμένει αδημοσίευτη.

2. Όσον αφορά στα μη ανακτορικά δεδομένα η αξιολόγησή τους βασίζεται μόνο στα αρχαιολογικά κατάλοιπα.

3. Όπως προκύπτει από τα δεδομένα, τα καλά τεκμηριωμένα εργαστήρια είναι εξαιρετικά σπάνια. Στις περισσότερες των περιπτώσεων σώζονται μόνο ενδείξεις δραστηριοτήτων που σχετίζονται με την παραγωγή, αφού συνήθως απουσιάζουν τα βασικά κριτήρια που έχουν τεθεί για την ταύτιση ενός εργαστηριακού χώρου.

Ανακτορικές θέσεις

Αν προσπαθήσουμε να κατηγοριοποιήσουμε τα ανακτορικά εργαστήρια με βάση το είδος των εργασιών που γίνονται σ' αυτά διαπιστώνουμε πως υπάρχει η τάση συνύπαρξης δύο ή περισσότερων ειδικοτήτων στον ίδιο χώρο. Οι πιο κοινοί συνδυασμοί περιλαμβάνουν κατεργασία *ελεφαντόδοντου/ξύλου με κοσμηματοποιία* δηλαδή *μεταλλοτεχνία* και *επεξεργασία ημιπολύτιμων λίθων* και παραγωγή *γυαλιού ή υαλόμαζας* και απαντώνται σε αρκετές περιπτώσεις:

Στη Θήβα, στο οικόπεδο Κόρδατση (ΥΕΙΙΒ) λειτουργούσε εργαστήριο κοσμημάτων από χρυσό και από ημιπολύτιμους λίθους. Η ύπαρξη πρώτων

υλών υπό επεξεργασία, ημιτελών αντικειμένων και φυσικά του μεταλλουργικού κλιβάνου επιβεβαιώνουν την υπόθεση, ενώ σε κοντινή απόσταση βρέθηκε ένας σωρός κατεργασμένα τμήματα ελεφαντόδοντου, τα οποία προορίζονταν για τη διακόσμηση επίπλων (ένθεση) και η κατεργασία των οποίων πιθανόν συνδέεται με κάποιο από τα γειτονικά δωμάτια.³⁸⁵

Στο οικόπεδο Κοροπούλη (ΥΕ ΙΙΒ1) κρίνοντας από την ύπαρξη της μήτρας, εργαλείων και ημικατεργασμένων ημιπολύτιμων λίθων λειτουργούσε επίσης εργαστήριο κοσμημάτων, από πολύτιμα μέταλλα, ημιπολύτιμους λίθους και υαλόμαζα.³⁸⁶

Στην Οικία των Καλλιτεχνών στις Μυκίνες (ΥΕ ΙΙΒ2) κρίνοντας από το πλήθος των απολεπισμάτων και άλλων πρώτων υλών, (που αναφέρθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο) παρατηρείται ο ίδιος συνδυασμός επεξεργασίας ελεφαντοστού και ημιπολύτιμων λίθων καθώς και μετάλλων (χρυσός, χαλκός).³⁸⁷

Παρά την παρουσία πολλών ετερόκλητων υλικών στο ΒΑ κτίριο του ανακτόρου της Πύλου, (αντικείμενα από χαλκό, οψιανό, τερακότα χαλαζία, πολλά κομμάτια χαλκού, ελάσματα χρυσού, πυρήνας οψιανού, κομμάτια ελεφαντόδοντου και 501 αιχμές δοράτων) η έλλειψη μελέτης και δημοσίευσης των ελεφαντουργημάτων αφενός και η πρόσφατη επανεξέταση του κτιρίου, μάλλον οδηγούν στην ερμηνεία του ως διαμετακομιστικού κέντρου και όχι ως εργαστηριακού χώρου.³⁸⁸

Εξειδικευμένα εργαστήρια που υπηρετούσαν *μια ειδικότητα* απαντώνται σε μικρό αριθμό περιπτώσεων.

Εργαστήρια ελεφαντουργίας

Στο οικόπεδο Λούκου στη Θήβα θα πρέπει να λειτουργούσε ένα εργαστήριο ελεφαντουργίας κρίνοντας από την ύπαρξη τμημάτων από ελεφαντοστό, αποτυχημένων προϊόντων, απορρίμματα και σταθμίων τα οποία αποτελούν εργαλεία βιοτεχνίας.³⁸⁹

³⁸⁵ Symeonoglou 1985, 15-17, 217-218

³⁸⁶ Δημακοπούλου 1973-4, 430-443, Δημακοπούλου 1974, 166-170

³⁸⁷ Μυλωνάς 1965, 85

³⁸⁸ Bendall 2003, 181-231 και 224-226, Blegen and Rawson 1966,

³⁸⁹ Δημακοπούλου 1980, 217-218

Εργαστήριο ελεφαντουργίας ήταν μάλλον και το κτίριο στο οικόπεδο Τζώρτζη, κρίνοντας από πολλά ελεφάντινα τμήματα ημίεργα ή χωρίς καθόλου επεξεργασία, τα τμήματα ξύλου και τα εργαλεία.³⁹⁰

Όσον αφορά τη συνοικία του Λαδέμπορου, (ΥΕ ΙΙΒ1) μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα ότι οι Οικίες των Σφιγγών και των Ασπίδων, κρίνοντας από τη φύση των ευρημάτων, πάνω από 4.600 κομμάτια ελεφαντόδοντου, τμήματα λίθινων αγγείων, και άλλα αντικείμενα από φαγεντιανή και οψιανό, λειτουργούσαν σαν δευτερογενή εργαστήρια επεξεργασίας ελεφαντόδοντου (τελειοποίηση των αντικειμένων και διακόσμηση ξύλινων επίπλων και αντικειμένων. Η παρουσία των λίθινων αγγείων, των αγγείων από φαγεντιανή και των αντικειμένων από υαλόμαζα δε σχετίζεται με εργαστηριακές δραστηριότητες αλλά με την προσωρινή αποθήκευση των αντικειμένων αυτών.

Κατά τις Shelmerdine και Τουρναβίτου, το συγκρότημα αποτελούσε κέντρο όπου προϊόντα από άλλες περιοχές αποθηκεύονταν προσωρινά για να περάσουν στη συνέχεια από τον έλεγχο του γραφειοκρατικού συστήματος και δε συνιστούν σε καμία περίπτωση εργαστήρια.³⁹¹

Το οικόπεδο Λιάγκα (ΥΕ ΙΙΒ), όπου βρέθηκαν, εκτός άλλων τμήματα πλακιδίων ελεφαντόδοντου, εργαλεία καθώς και κάποια σφραγίσματα είναι πιθανότερο ότι λειτουργούσε ως διαμετακομιστικό κέντρο παρά ως εργαστήριο.³⁹²

Τέλος, η «οπλοθήκη», όπου βρέθηκε – μεταξύ άλλων ευρημάτων που έχουν αναφερθεί - ένα μεγάλο σύνολο τελειωμένων ελεφαντουργημάτων φαίνεται να εξυπηρετούσε ανάγκες διαφορετικές από αυτές ενός εργαστηρίου, όπως η προσωρινή αποθήκευση και καταγραφή προϊόντων και πιθανώς μικρής κλίμακας επισκευές.³⁹³

³⁹⁰ Δημακοπούλου 1979, 169

³⁹¹ Shelmerdine 1997, 390-394

³⁹² Πιτερός 1981, 191, 1983, 131-132

Εργαστήρια λιθοτεχνίας

Στο Παλαιό Καδμείο ανακαλύφθηκε ένα εργαστήριο λιθοτεχνίας το οποίο χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ, όπου κατασκευάζονταν κυρίως κοσμήματα αλλά πιθανόν και άλλα αντικείμενα από λίθο, όπως αγγεία.

Στην Πύλο, τα ευρήματα που προέρχονται από το δωμάτιο 55, εξαιτίας της εξαιρετικής τους αποσπασματικότητας αλλά και της έλλειψης εργαλείων και λοιπών ενδείξεων, δεν τεκμηριώνουν την ταύτιση του χώρου με εργαστήριο.

Εργαστήρια μαλλιού

Το μοναδικό κτίριο που πιθανόν σχετίζεται με την επεξεργασία οργανικών υλικών (φθαρτών) και πιο συγκεκριμένα με τη συγκέντρωση και την προετοιμασία για επεξεργασία του μαλλιού, είναι το κτίριο στη γωνία των οδών Επαμεινώνδα και Μεταξά στη Θήβα. Το κτίριο ήταν σε χρήση σε όλη τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου.³⁹⁴ Η ταύτιση ενός από τους χώρους του κτιρίου με τέτοιου τύπου δραστηριότητες βασίζεται τόσο στις αρχαιολογικές ενδείξεις (λάκκοι) όσο και σε στοιχεία από τις πινακίδες της σειράς Of που αναφέρονται ποσότητες διανομής μαλλιού.³⁹⁵

Εργαστήρια κεραμικής

Εργαστήρια *κεραμικής* στις ανακτορικές θέσεις απαντώνται σε δύο περιπτώσεις, όπου έχουν βρεθεί κεραμικοί κλίβανοι: στη Θήβα, και την Τίρυνθα.

Στην περίπτωση της Θήβας ο κλίβανος βρέθηκε Δ. του ανακτόρου, του Παλαιού Καδμείου, σε άμεση γειτνίαση με αυτό, είναι απιόσχημος στην κάτοψη και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Β. Δίπλα του βρέθηκε λάκκος με πηλό για το πλάσιμο των αγγείων. Προφανώς ο κλίβανος εξυπηρετούσε κάποιες από τις ανάγκες του ανακτόρου για κεραμικά προϊόντα.

³⁹³ Αραβαντινός 2000, 52-73

³⁹⁴ Spygroulos and Chadwick 1975, 53-55

³⁹⁵ ο.π., 9-14, 20-21

Στην Τίρυνθα βρέθηκαν δύο κλίβανοι ο ένας στη Μέση και ο άλλος στην Κάτω ακρόπολη. Ο πρώτος έχει κυκλική κάτοψη και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ, ενώ ο δεύτερος χρονολογείται στις ΥΕ ΙΙΙΒ-ΙΙΙΓ περιόδους και πιθανότατα εξυπηρετούν τις ανάγκες των οικισμών της μέσης και Κάτω ακρόπολης.

Η απουσία κλιβάνων από τα κέντρα της Πύλου και των Μυκηνών δε σημαίνει βέβαια ότι το ενδιαφέρον για την κεραμική δεν υφίστατο.

Μεταλλοτεχνικές δραστηριότητες απαντώνται σε δύο ανακτορικές θέσεις, στη Θήβα και την Τίρυνθα. Στην Οδό Πινδάρου 29 στη Θήβα απαντά εργαστήριο κοσμημάτων και μεταλλικών αντικειμένων και στην οδό Οιδίποδος 14 ένας κλίβανος για την τήξη μετάλλων μεγέθους και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο.

Δύο πιθανοί μεταλλευτικοί κλίβανοι βρέθηκαν και στην Κάτω Ακρόπολη της Τίρυνθας κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Στα ανακτορικά εργαστήρια απαντώνται η μεταλλοτεχνία σε αρκετά παραδείγματα, η κατεργασία ημιπολύτιμων λίθων, η κατεργασία ελεφαντόδοντου επίσης σε αρκετά εργαστήρια, ενώ καταγράφεται και ένα παράδειγμα επεξεργασίας μαλλιού στα πρώτα στάδια επεξεργασίας του. Λιγοστά είναι τα εργαστήρια κεραμικής ενώ απουσιάζουν εντελώς από την άμεση περιφέρεια των ανακτόρων, γεγονός που φανερώνει την έμμεση εμπλοκή των ανακτόρων στη συγκεκριμένη τέχνη.

Μη ανακτορικές θέσεις

1. Εργαστήρια κεραμικής

Εργαστήρια κεραμικής βρέθηκαν στη Θεσσαλία (Διμήνι, Παλιά του Βόλου, Βελεστίνο), την κεντρική Ελλάδα (Κύνος), την Αττική (Αγ. Κοσμάς, αμφισβητείται από τη Χασακή) και την Πελοπόννησο (Αιγείρα, Ασίνη και Μπερμπάτι).

Στην περιοχή της Θεσσαλίας καταγράφονται τρεις περιπτώσεις εργαστηρίων κεραμικής και οι τρεις σε μεγάλα οικιστικά κέντρα ένα εκ των οποίων – το Διμήνι – ίσως ήταν ανακτορικό κέντρο. Στο Διμήνι, ο κλίβανος βρέθηκε στην ανατολική παρυφή του οικισμού, εκτός οικιστικού ιστού μαζί με κακοψημένα όστρακα. Οι μεγάλες διαστάσεις του κλιβάνου μαρτυρούν ότι πιθανότατα ο κλίβανος εξυπηρετούσε εκτεταμένες ανάγκες, ίσως ενός μεγάλου μέρους του οικισμού.³⁹⁶

Στα Παλιά του Βόλου αναφέρεται από το Θεοχάρη η ύπαρξη ενός κεραμικού κλιβάνου που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο. Ο κλίβανος βρέθηκε εντός του οικιστικού ιστού, στην περιοχή των οικημάτων που όπως αναφέρει ο ανασκαφέας σε συνδυασμό και με τα άλλα ευρήματα, (χαλκουργική χοάνη, μάζες χαλκού), στην περιοχή βρίσκονταν κατοικίες όπου εκτελούνταν εργαστηριακές δραστηριότητες. Βέβαια δε γνωρίζουμε με βάση ποια ευρήματα χαρακτηρίστηκε ο κλίβανος κεραμικός, ίσως επρόκειτο για μεταλλευτικό - βάσει των ευρημάτων - αλλά οι πληροφορίες που έχουμε από τις προκαταρκτικές δημοσιεύσεις δεν είναι επαρκείς.

Ο κλίβανος στο Βελεστίνο χρονολογείται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου και βρίσκεται εντός του οικισμού. Πρόκειται σίγουρα για κεραμικό κλίβανο αφού στο θάλαμο όπτησης και στην εσχάρα βρέθηκαν πολλά αγγεία. Ο κλίβανος είναι μεγάλος σε μέγεθος με διάμετρο 2.50μ.³⁹⁷

Τα δεδομένα από τη Θεσσαλία είναι ελάχιστα για να έχουμε μια σαφή εικόνα της κεραμικής παραγωγής και διανομής. Χημικές αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν στην κεραμική από 11 θέσεις αποδεικνύουν φυσικά την ύπαρξη τοπικής παραγωγής και είναι αναμενόμενο να υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός εργαστηρίων αφού πρόκειται για μεγάλη περιφέρεια.³⁹⁸ Για την ερμηνεία της παραγωγής, παίζει ρόλο η κοινωνική, πολιτική, οικονομική οργάνωση της εκάστοτε περιοχής. Η Θεσσαλία περιλαμβάνει έναν αριθμό ανεξάρτητων οικισμών, οι οποίοι μάλιστα ήταν γεωγραφικά απομακρυσμένοι σε σύγκριση με άλλους μυκηναϊκούς οικισμούς, κυρίως στην κεντρική Θεσσαλία. Με οικονομικούς όρους η αποκέντρωση αντανακλάται σε έναν

³⁹⁶ Αδρύμη-Σισμάνη 1992, 222, 132-133

³⁹⁷ Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, 215-216, 223

³⁹⁸ Feuer and Schneider 2003, 220

αριθμό τοπικών ή ημί-τοπικών εργαστηρίων, παρά ενός κεντρικού μεγαλύτερης εμβέλειας εργαστηρίου.³⁹⁹

Αν και οι αναλύσεις οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι τα κεραμικά εργαστήρια ήταν οργανωμένα σε ημι-τοπικό επίπεδο, με περισσότερο ή λιγότερο διακριτές περιοχές διανομής. Δε γνωρίζουμε αν οι οικισμοί στο Διμήνι, τα Πευκάκια και την Ιωλκό ασκούσαν κάποια οικονομική επιρροή / έλεγχο σε περιφερειακούς οικισμούς.⁴⁰⁰

Το σύστημα χαρακτηρίζεται από εσωστρέφεια. Πάντως ανταλλαγές σε ένα βαθμό ίσως συνέβαιναν μεταξύ οικισμών στην κεντρική Θεσσαλία. Η ανατολική Θεσσαλία εμφανίζεται πιο απομονωμένη.⁴⁰¹

Στη Στερεά Ελλάδα, ο μοναδικός οικισμός στον οποίο βρέθηκαν κλίβανος αποτελεί ο Κύνος και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ. Εκτός από τον κλίβανο ανακαλύφθηκε και μία κατασκευή που πιθανότατα ήταν δεξαμενή για να κατασταλάζει ο πηλός για την αγγειοπλαστική. Ο κλίβανος είναι μεγάλος σε μέγεθος και φαίνεται να εξυπηρετεί τις ανάγκες του οικισμού.⁴⁰²

Στον Αγ.Κοσμά η κατασκευή που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙ και η οποία χαρακτηρίστηκε από τον ανασκαφέα κλίβανος δεν είναι γενικά αποδεκτή (δεν σώζεται πλήρως η κάτοψη του κλιβάνου, ούτε έχουν βρεθεί άλλα ευρήματα γύρω από την κατασκευή, ενδεικτικά της χρήσης του). Ωστόσο εικάζεται ότι είναι κεραμικός κλίβανος.

Στην Αχαΐα καταγράφεται μόνο ένα παράδειγμα κεραμικού εργαστηρίου στην Αιγείρα (ΥΕ ΙΙΙΓ), όπου βρέθηκε κλίβανος στην αυλή εντός του οικισμού σε κοντινή απόσταση με ένα δωμάτιο – αποθήκη και έχει μεγάλο μέγεθος και πιθανόν εξυπηρετούσε τις ανάγκες του οικισμού.⁴⁰³

Στην Αργολίδα βρέθηκαν συνολικά τρεις κλίβανοι, δύο στην Ασίνη και ένας στο Μπερμπάτι. Οι αριθμοί αυτοί γίνεται αντιληπτό ότι δεν αντιπροσωπεύουν την πραγματικότητα, καθώς είναι αυτονόητο ότι σε μία τέτοια περιοχή θα υπήρχαν πολύ περισσότερα εργαστήρια, υπόθεση φυσικά που ισχύει και για τις άλλες περιοχές.

³⁹⁹ Feuer 1983, 38-45

⁴⁰⁰ Feuer and Schneider 2003, 236

⁴⁰¹ ο.π., 237

⁴⁰² Δακορώνια 1988, 224, 1989, 172, 1003, 218-219

⁴⁰³ Deger-Jalkotzy – Alram-Stern 1985, 394-426, Alram-Stern 2003, 15-19

Στην Ασίνη οι δύο κλίβανοι έχουν βρεθεί στο εσωτερικό δωματίων και χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ. Διατυπώθηκε η άποψη ότι ίσως δεν αντιπροσώπευαν εργαστηριακές εγκαταστάσεις καθώς ο καπνός και η φωτιά θα ενοχλούσαν και θα ήταν επικίνδυνα για τους ενοίκους.⁴⁰⁴ Τέλος, το μικρό μέγεθος των κλιβάνων (ο ένας από τους δύο έχει διαστάσεις, 0.70πλ., 0.85 εκ. μηκ. και 0.50 εκ.υψ.) μπορεί να οφείλεται απλώς στον τοπικό χαρακτήρα της παραγωγής που προορίζεται για την κάλυψη περιορισμένων αναγκών.

Εξάλλου για τους μερικής απασχόλησης κεραμείς, η παραγωγή κεραμικής είναι μία οικιακή απασχόληση και η οικία του κεραμέα εξυπηρετεί ανάγκες όπως η προσωρινή αποθήκευση των πρώτων υλών και των προϊόντων, επομένως συχνά οι κατοικίες λειτουργούν παράλληλα και ως εργαστηριακοί χώροι.⁴⁰⁵

Τέλος, το εργαστήριο στο Μπερμπάτι παράγει γραπτή κεραμική μετά την ΥΕ ΙΙΙ Α1, όπως συμβαίνει και στους υπόλοιπους οικισμούς της Αργολίδας κατά την ίδια περίοδο, παράγει περιορισμένο αριθμό σχημάτων σε σχέση με τις άλλες θέσεις, και διατηρεί εμπορικές σχέσεις με την Κύπρο.⁴⁰⁶ Υποστηρίχθηκε ότι η παραγωγή κεραμικής στο Μπερμπάτι ήταν ανεξάρτητη από το ανάκτορο των Μυκηνών μέχρι την ΥΕ ΙΙΙ Α1 περίοδο, όταν παρατηρούνται οι παραπάνω αλλαγές και εξαπλώνεται η κυριαρχία των Μυκηνών. Για ποιους παράγονται τα προϊόντα; Σίγουρα για τις ανάγκες της τοπικής κοινότητας, η οποία εκτεινόταν σε όλο το λόφο του Μαστού και στη γύρω από αυτόν περιοχή. Επιπλέον θα τροφοδοτούσε και τις γειτονικές μικρές θέσεις.⁴⁰⁷ Μετά την ΥΕ ΙΙΙΑ1, η περίπτωση του εργαστηρίου στο Μπερμπάτι ταιριάζει καλά με τη θεωρία του Halstead.⁴⁰⁸ Το Μπερμπάτι παράγει κεραμική για εξωτερικό εμπόριο την οποία προμηθεύονται οι Μυκήνες. Το ανάκτορο δηλαδή φροντίζει να προμηθεύεται τα προϊόντα που χρειάζεται για το εξωτερικό εμπόριο από θέσεις που ελέγχει εν μέρει τουλάχιστον.⁴⁰⁹

Τέλος, στην Πύλο βρέθηκε ένας κλίβανος εκτός του ανακτορικού συγκροτήματος, στο ΒΑ. άκρο της ακρόπολης. Είναι κυκλικός στην κάτοψη,

⁴⁰⁴ Sjoberg 1997, 94

⁴⁰⁵ Arnold 1985, 100-101

⁴⁰⁶ Schallin 1997, 80

⁴⁰⁷ Schallin 2002, 153

⁴⁰⁸ Halstead 1992, 105-117

σχετικά μικρού μεγέθους, με διάμετρο 1.50μ. και χρονολογείται στην ΥΕ Ι περίοδο. Συγκαταλέγεται στους μη ανακτορικούς κλιβάνους καθώς δε σχετίζεται χρονολογικά με το ανάκτορο, αλλά με τον οικισμό που προηγείται της ίδρυσης του ανακτόρου.

Συνοψίζοντας:

Όλοι σχεδόν οι μη ανακτορικοί κλιβάνοι βρίσκονται εντός του οικιστικού ιστού εκτός από το Διμήνι που βρίσκεται στις παρυφές του οικισμού. Αυτό ίσως αντανακλά την απουσία εξειδίκευσης στην παραγωγή της κεραμικής. Το προϊόν αυτό παράγεται από τεχνίτες, οι οποίοι εργάζονται συνήθως εντός των κατοικιών τους και εξυπηρετούν τις ανάγκες του πληθυσμού σε τοπικό επίπεδο.

Στο Διμήνι (διαστ. 3.40*3.85μ), το Βελεστίνο (2.5μ.), τον Κύνο και την Αιγείρα και το Μπερμπάτι, οι κλιβάνοι είναι μεγάλου μεγέθους και ίσως εξυπηρετούν τις ανάγκες όχι μόνο του οικισμού, αλλά και άλλων περιφερειακών οικισμών. Σ' αυτές τις περιπτώσεις ταιριάζει το μοντέλο της εργαστηριακής παραγωγής.⁴¹⁰ Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην Ασίνη όπου οι κλιβάνοι είναι μικρότεροι (ο ένας από τους δύο κλιβάνους έχει διαστάσεις 0.70*0.85μ.) το μοντέλο της οικιακής παραγωγής είναι κατάλληλο για να περιγράψει τα οικιακά εργαστήρια που εξυπηρετούν τις ανάγκες του νοικοκυριού ή μιας μικρής περιοχής. Στην περίπτωση αυτή, οι κατοικίες των τεχνιτών χρησιμεύουν στις περισσότερες περιπτώσεις και για να αποθηκεύονται πρώτες ύλες και προϊόντα.⁴¹¹

Η κάτοψη των κλιβάνων είναι συνήθως απιόσχημη και αυτό ισχύει για τους κλιβάνους στο Διμήνι, το Βελεστίνο, τον Κύνο, την Αιγείρα και το Μπερμπάτι. Κυκλικής κάτοψης είναι οι κλιβάνοι που βρέθηκαν στην Ασίνη, ενώ ο κλιβάνος στον Άγιο Κοσμά είναι ημικυκλικός.

Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οικισμοί που βρίσκονται κοντά σε ανακτορικά κέντρα παράγουν προϊόντα για να προμηθεύουν τα ανάκτορα και ίσως άλλες περιοχές όπως για παράδειγμα το Μπερμπάτι. Σε άλλες

⁴⁰⁹ Schallin 1997, 82

⁴¹⁰ van der Leeuw 1984, Peacock 1981, Peacock 1982, 8-10

⁴¹¹ ο.π., 8-10

περιπτώσεις, όπου οι οικισμοί βρίσκονται μακριά από μεγάλα κέντρα, όπως η Αιγείρα, ο Αγ. Κοσμάς και ο Κύνος προφανώς παράγουν προϊόντα για να καλύψουν τις ανάγκες σε τοπική κλίμακα (των κατοίκων του οικισμού) και δεν είναι πιθανή η κατανομή προϊόντων τους σε άλλους οικισμούς. Οι οικισμοί αυτοί δεν έχουν την υποστήριξη του ανακτόρου σε περιόδους κρίσης, δε στηρίζονται σε ένα σύστημα αναδιανομής – κι αν αυτό συμβαίνει μεταξύ περιφερειακών οικισμών είναι σε περιορισμένο βαθμό – επομένως φροντίζουν να είναι αυτάρχεις. Η παραγωγή είναι μικρή εξυπηρετεί λίγα νοικοκυριά και ίσως δεν υπάρχει μεγάλος καταμερισμός εργασίας

Πρόβλημα αποτελεί ο μικρός αριθμός των κλιβάνων που ανακαλύφθηκαν ως σήμερα στην Ηπειρωτική Ελλάδα, επομένως είναι εξαιρετικά δύσκολο να σχηματιστεί μία σαφής εικόνα της οργάνωσης της κεραμικής παραγωγής.

Εργαστήρια μεταλλουργίας

Όσον αφορά τη *μεταλλοτεχνία* πρέπει να εξεταστεί τόσο η πρωτογενής όσο και η δευτερογενής παραγωγή. Η πρωτογενής παραγωγή σχετίζεται με την εξόρυξη του μετάλλου (ορυχεία μετάλλων), τομέας για τον οποίο δεν έχουμε πληροφορίες κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, καθώς και με τη σύντηξη του μεταλλεύματος. Η δευτερογενής παραγωγή αφορά στην τήξη-προχύτευση του μετάλλου για την κατασκευή αφενός κοσμημάτων και αφετέρου όπλων και εργαλείων, παραδείγματα της οποίας καταγράφονται στη συνέχεια.

Στις μη ανακτορικές θέσεις στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά τη μυκηναϊκή περίοδο αν και δεν τεκμηριώνεται η εξόρυξη του μεταλλεύματος τεκμηριώνεται έστω και περιορισμένα η σύντηξη και κυρίως η τήξη/χύτευση μετάλλων για κατασκευή αντικειμένων (κοσμημάτων και εργαλείων αλλά και όπλων) σε σημαντικό αριθμό οικισμών, όπως στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, τα Παλιά Βόλου, το Διμήνι, το Κουμπί Αιδηψού, τον Αγ. Κωνσταντίνο Μεθάνων, τα Νιχώρια, την Ίκλαινα, και τη θέση Γουβαλάρη-Λάκκα.

Στην Τούμπα Θεσσαλονίκης βρέθηκαν 14 μήτρες και 3 χωνευτήρια που προέρχονται από τη φάση 4 και χρονολογούνται στο 12^ο αι.π.Χ. Από τα κτίρια στα ψηλά άνδηρα του οικισμού προέρχονται 4 χάλκινα και 4 χρυσά αντικείμενα. Επίσης μία μάζα χαλκού που κατά τους ανασκαφείς δείχνει

επεισόδιο χύτευσης γιατί δεν είχε υποστεί επεξεργασία. Υπολείμματα χρυσού σε χωνευτήρι υποδεικνύει την κατασκευή χρυσών αντικειμένων. Οι ανασκαφείς υποστηρίζουν ότι γινόταν παραγωγή και χρήση χάλκινων αντικειμένων.⁴¹²

Στο λόφο της Ιωλκού, στο τελευταίο μυκηναϊκό στρώμα (ΥΕΙΙΙΓ), εντός οικιών, βρέθηκαν ραβδία άμορφου χαλκού, σκωρίες χαλκού, τμήμα χαλκουργικής χοάνης και λίθινη μήτρα για έγχυση κοσμημάτων. Ο Θεοχάρης υποστήριξε την επιτόπια κατεργασία μεταλλεύματος.⁴¹³

Στο Διμήνι στο διάδρομο που συνδέει τη Β με τη Ν πτέρυγα του Μεγάρου Α, βρέθηκε στο δάπεδο ακριβώς απέναντι από την είσοδο του «εργαστηρίου» 9, 6 λίθινες μήτρες για την κατασκευή κοσμημάτων και εργαλείων. Τα ευρήματα συνοδεύονταν από τα εργαλεία του μεταλλουργού και χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΓ.⁴¹⁴

Στο Κουμπί της Εύβοιας, στο χώρο Α (ΥΕ Ι) ανακαλύφθηκε τμήμα λιθόστρωτου από πλακοειδείς λίθους. Στο δάπεδο βρέθηκαν αύλακες που πιθανόν υποδηλώνουν δραστηριότητες εκκαμίνευσης. Στα ευρήματα του χώρου Α συγκαταλέγονται: σκωρίες χαλκού, τμήμα χοάνης με υπολείμματα εκκαμίνευσης μεταλλεύματος, πολύ μικρά τεμάχια ακατέργαστου χαλκού, σταγονόσχημο κομμάτι από το καθαρό τελικό προϊόν. Παρόλα αυτά δε βρέθηκαν υπολείμματα μεταλλουργικών εγκαταστάσεων. Έτσι υποστηρίχθηκε ότι δεν αποδεικνύεται η μεταλλουργική δραστηριότητα παραγωγής μετάλλων, αλλά σε άμεση γειτνίαση με το χώρο αυτό είχε λάβει χώρα επεξεργασία χαλκού.⁴¹⁵

Στον Κύνο (ΥΕ ΙΙΙΓ) είναι πιθανόν ο ένας από τους δύο κλιβάνους να είναι μεταλλευτικός, αν και η ανασκαφείας δεν τεκμηριώνει την υπόθεση.

Στον οικισμό του Αγ. Κωνσταντίνου στα Μέθανα που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Β, στο Δωμάτιο D2 βρέθηκαν μικρά τεμάχια μολύβδου, παραπροϊόντα μεταλλουργίας, ένα άμορφο τεμάχιο στεατίτη, τεμάχιο καθαρού μολύβδου και μία πλινθοποιημένη μάζα κερουσίτη - λιθάργυρου. Ωστόσο η ορυκτολογική εξέταση των προϊόντων μεταλλουργίας και η εστία στο Δωμάτιο D δεν αποδεικνύουν τη μεταλλουργική δραστηριότητα

⁴¹² Μαυροειδή, Ανδρέου και Βαβελίδης 2004, 315-316

⁴¹³ Θεοχάρης 1961^α, 52, 1961^β, 58

⁴¹⁴ Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2001, 85-86

παραγωγής μετάλλων. Εξάλλου τα ευρήματα βρέθηκαν σε κλειστό χώρο, χωρίς σκωρίες και λιθάργυρους, επομένως οι μελετητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι δεν διεξάγονταν πυρομεταλλουργικές εργασίες. Όμως σίγουρα γίνονταν μεταλλοτεχνικές δραστηριότητες μικρής κλίμακας για να ικανοποιηθούν περιορισμένες ανάγκες.⁴¹⁶

Στα Νιχώρια ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μεταλλουργικές εγκαταστάσεις στην περιοχή Unit III-4. Σώζεται μυκηναϊκό κτίριο εντός του οποίου αλλά και στη γύρω περιοχή ανακαλύφθηκαν 70 κομμάτια χαλκού, σκωρίες, ίχνη σκούρας γκρι στάχτης, απανθρακωμένα υλικά στο δάπεδο και υπολείμματα / «απορρίμματα» χαλκού, αρκετά χάλκινα αντικείμενα, μία μήτρα για ανάγλυφα κοσμήματα, η οποία μπορεί να χρησίμευε για την κατασκευή αντικειμένων είτε από χρυσό είτε από υαλόμαζα, αν και η ύπαρξη εργαστηρίου υαουργίας προϋποθέτει την ύπαρξη οργανωμένης εγκατάστασης, ευρήματα της οποίας απουσιάζουν από την περίπτωση που εξετάζουμε.⁴¹⁷

Η γεωγραφική εγγύτητα του οικισμού με το ανάκτορο της Πύλου, οδγγεί στην υπόθεση τα Νιχώρια να είναι ένα από τα οικονομικά κέντρα που αναφέρονται στις πινακίδες της Γραμμικής Β ως *ti-mi-to a-ke-e*. Τόσο το μέγεθος του οικισμού και η θέση του όσο και η εγκατάσταση επεξεργασίας χαλκού ενισχύουν την πρόταση. Σαν οικισμός που ανήκε στην περιφέρεια της Πύλου, τα Νιχώρια θα πλήρωναν φόρους στο ανάκτορο και θα διένειμαν εργατικό προσωπικό. Ορισμένες ποσότητες χαλκού που επεξεργάστηκαν ξανά στην εγκατάσταση Unit III-4, θα μπορούσαν να προέρχονται από το ανάκτορο. Ένα μέρος της παραγωγής θα προοριζόταν για το ανάκτορο, ενώ ένα διάστημα του χρόνου οι κάτοικοι σίγουρα θα εργάζονταν για τον εαυτό τους. Έτσι τα Νιχώρια αποκτούν οικονομική σταθερότητα και μία σχέση με το ανάκτορο που βασίζεται στην ισχύ του και όχι τόσο στα άμεσα οφέλη.⁴¹⁸

Τέλος, στην Πύλο, στη θέση Γουβαλάρη-Λάκκα ανασκάφηκε μυκηναϊκό κτίριο (ΥΕ III) στο οποίο βρέθηκαν τεμάχια μεταλλεύματος, τεμάχια χαλκού

⁴¹⁵ Νικολόπουλος 2003, 353, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1987, 200-202, 1997, 414-416

⁴¹⁶ Δήμου κ.α. 2003, 230-231, 235-237

⁴¹⁷ Catling and Hughes-Brock 1992, 627-628, Mc Donald and Wilkie 1992, 395

⁴¹⁸ MC Donald, Dickinson, Howell 1992, 767

και σκωρία. Η εξέταση των καταλοίπων επιβεβαίωσε την κατεργασία-εκκαμίνευση του χαλκού.⁴¹⁹

Σε δύο θέσεις στο Άργος, (οδός Ηρακλέους και στο Κεφαλάρι) έχουν βρεθεί τεμάχια χαλκού εντός του χώρου των οικιών χωρίς όμως περισσότερες πληροφορίες για να προχωρήσουμε σε συμπεράσματα.⁴²⁰

Όπως προκύπτει, σε ορισμένες περιπτώσεις αποδεικνύεται η πρωτογενής διαδικασία παραγωγής μετάλλου, ενώ σε περισσότερες τεκμηριώνεται η χύτευση μετάλλου. Από το υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας, διαπιστώνεται ο μικρός αριθμός των κλιβάνων, μόνο στον Κύνο και τα Παλιά του Βόλου (σε περίπτωση που είναι πράγματι μεταλλευτικοί γιατί κανένα δεν είναι τεκμηριωμένο παράδειγμα).

Στη Μακεδονία απαντώνται ευρήματα που σχετίζονται με τη μεταλλοτεχνία σε τρεις θέσεις. Στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, στον Καστανά και την Άσσηρο. Από τις θέσεις αυτές προέρχονται κυρίως μήτρες για σμίλες, πελέκεις, μαχαίρια, τσεκούρια, ακόνια, τροχούς και αιχμές δοράτων, χοάνες, αλλά και αντικείμενα, όπως σμίλες πελέκεις, αιχμές και κάποια χρυσά μικροαντικείμενα. Είναι λοιπόν βέβαιη η τοπική παραγωγή μετάλλινων αντικειμένων πολλών ειδών κατά την Εποχή του Χαλκού στη Μακεδονία.

Άλλα εργαστήρια

Εκτός από τα παραπάνω εργαστήρια στην Τούμπα Θεσσαλονίκης ήρθε στο φως εργαστήριο παρασκευής πορφύρας (από το όστρεο *murex*). Καταγράφηκαν τμήματα της αλυσίδας κατασκευής πορφύρας από την προετοιμασία της πρώτης ύλης μέχρι τη μετατροπή της οργανικής ουσίας σε βαφή. Η μεγαλύτερη ποσότητα θραυσμάτων *murex* προέρχεται από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού που εντάσσεται στις φάσεις 8-9 και προέρχεται από τα ανώτερα άνθηρα της πλαγιάς. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν τρεις επιχρισμένοι λάκκοι, ένα χαντάκι για την απομάκρυνση του περισσευούμενου νερού, ένας μικρός κλίβανος, διάσπαρτα ίχνη καύσης, μεγάλα αγγεία, τριπτήρες και εργαλεία σχετικά με την υφαντική. Οι χώροι

⁴¹⁹ Κορρές 1974, 145-146

⁴²⁰ Δειλάκη 1973, 100-102, 1978, 664, Κριντζάς 1973-74, 242-243

αυτοί είναι υπαίθριοι. Στην προχωρημένη εποχή του Χαλκού όμως οι εργασίες γίνονται στο συγκρότημα Α από όπου προέρχονται μεγάλες ποσότητες οστρέων και χρονολογούνται στο 1200π.Χ. στο δωμάτιο Α4 εντοπίστηκε μεγάλη συσσώρευση οστρέων αλλά όχι κατασκευές, μάλλον είναι χώρος απόρριψης. Η παρασκευή της βαφής γινόταν στους χώρους Α6, Α11, όπου βρέθηκαν μεγάλες συγκεντρώσεις οστρέων και κατασκευές όπως πλατφόρμες, πήλινοι πάγκοι, εστίες, όπου φαίνονται τα ίχνη της εργαστηριακής δραστηριότητας.⁴²¹

Στα Πευκάκια βρέθηκε κτίριο σε χώρο του οποίου ανακαλύφθηκαν (στη ΝΑ εσωτερική γωνία) μυριάδες όστρεα πορφύρας, θραυσμένα σε μικρά τεμάχια. Στον ίδιο χώρο μια κατασκευή από ισχυρά καμένο πηλό. Κατά τον ανασκαφέα του χώρου ο χώρος ήταν εργαστήριο πορφύρας, στο οποίο ανήκει και η κατασκευή. Ωστόσο απουσιάζουν περισσότερα στοιχεία για να ενισχύσουν την άποψη.⁴²²

Στα Κανάκια της Σαλαμίνας στον τομέα ΙΑ βρέθηκε κτίριο στους χώρους του οποίου λειτουργούσε βιοτεχνική μονάδα. Στα δωμάτια 1^α-β και 2 βρέθηκαν μόνιμες κτιστές κατασκευές, (χαμηλές κτιστές εξέδρες, πλάκες εργασίας, θήκη), λίθινα εργαλεία, τμήματα πήλινων ασαμίνθων και μάζες ορυκτών χρωμάτων. Μάλιστα οι ασάμινθοι στο δωμάτιο 2 έφεραν υπολείμματα ασβέστη στο εσωτερικό τους. Οι χώροι πληρούν όλα τα κριτήρια που θέσαμε για να χαρακτηριστούν εργαστηριακοί και χρησίμευαν για την παραγωγή χρωμάτων και κονιαμάτων.⁴²³

Στη Μιδέα στην περιοχή της Δυτικής Πύλης ανακαλύφθηκε κτίριο το οποίο κατά την ανασκαφέα χρησίμευε ως εργαστήριο και αποθηκευτικός χώρος. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίθινα και χάλκινα εργαλεία, χάντρες από γυαλί και ημιπολύτιμους λίθους. Πολυάριθμα ακατέργαστα ή ημικατεργασμένα κομμάτια από φθορίτη λίθο, μία μήτρα από στεατίτη για παραγωγή χαντρών από υαλόμαζα ή φαγεντιανή. Στους χώρους αυτούς γινόταν κατεργασία ημιπολύτιμων λίθων για κατασκευή κοσμημάτων.⁴²⁴

Όσον αφορά στα μη ανακτορικά εργαστήρια συμπεραίνουμε ότι οι τέχνες που υπηρετούνται είναι η κεραμική, η μεταλλοτεχνία, η παραγωγή

⁴²¹ Βεροπουλίδου, Ανδρέου, Κωτσάκης 2005, 173-182

⁴²² Θεοχάρης 1957, 59-64

⁴²³ Λώλος 2007, 221-226

πορφυρής βαφής, η παραγωγή χρωμάτων και κονιαμάτων και η κατασκευή κοσμημάτων από ημιπολύτιμους λίθους. Εργαστήρια κεραμικής απαντώνται σε αρκετά μεγάλη συχνότητα επί του συνόλου των σωζόμενων εργαστηρίων και συγκεκριμένα σε οκτώ θέσεις. Τα εργαστήρια μεταλλοτεχνίας είναι επίσης αρκετά και απαντώνται σε οκτώ οικισμούς. Επίσης καταγράφονται δύο εργαστήρια παραγωγής πορφυρής βαφής και μεμονωμένα εργαστήρια παραγωγής χρωμάτων και λιθοτεχνίας, για κατασκευή κοσμημάτων.

Στις μη ανακτορικές θέσεις απουσιάζουν εργαστήρια κατεργασίας ελεφαντόδοντου, μιας πολύτιμης πρώτης ύλης, την οποία κατέχουν και επεξεργάζονται μόνο τα ανάκτορα, με βάση τα δεδομένα που έχουμε μέχρι σήμερα. Απουσιάζουν επίσης εργαστήρια υφαντουργίας – όπως και στα ανάκτορα - και παραγωγής αρωματικών ελαίων. Τα εργαστήρια κεραμικής υπερτερούν αριθμητικά σε σχέση με τις μη ανακτορικές θέσεις, ενώ η μεταλλοτεχνία ασκείται τόσο σε ανακτορικές όσο και σε μη ανακτορικές θέσεις.

Αν εξετάσουμε κάθε τέχνη ξεχωριστά τόσο σε ανακτορικές όσο και σε μη ανακτορικές θέσεις παρατηρούμε ότι:

Η **μεταλλοτεχνία** απαντάται τόσο σε ανακτορικές όσο και μη ανακτορικές θέσεις. Τεκμηριώνεται κυρίως η χύτευση μετάλλων για την κατασκευή κοσμημάτων και όχι η εξόρυξη των μετάλλων αλλά σε ελάχιστες περιπτώσεις ο καθαρισμός τους. Στη Θήβα λειτουργούσαν εργαστήρια κοσμημάτων που κατασκεύαζαν κοσμήματα από πολύτιμα μέταλλα, όπως στο οικόπεδο Κόρδατση, στο οικόπεδο Κοροπούλη και στην οικία των Καλλιτεχνών στις Μυκήνες. Μεταλλουργικές δραστηριότητες απαντώνται στην Τίρυνθα, όπου βρέθηκαν δύο μεταλλευτικοί κλίβανοι και σε μη ανακτορικές θέσεις, όπως στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, τα Παλιά του Βόλου, το Διμήνι, το Κουμπί της Αιδηψού (καθαρισμός και χύτευση), τον Αγ. Κωνσταντίνο, τα Νιχώρια, την Ίκλαινα και τη Θέση Γουβαλάρη-Λάκκα. Το ενδιαφέρον για την κατασκευή τόσο όπλων και εργαλείων καθημερινής χρήσης, όσο και κοσμημάτων είναι έκδηλο σε ανακτορικές και μη θέσεις. Φυσικά η ποσότητα και η ποιότητα των

⁴²⁴ Demakopoulou 1994, 23-26, 1996, 988, 1998, 223-225, 2000/2001, 28, 35-41

πολύτιμων αντικειμένων εξαρτάται κυρίως από το επίπεδο της οικονομίας ενός οικισμού.

Η κατεργασία του **ελεφαντόδοντου** με βάση τα μέχρι τώρα δεδομένα προκύπτει ότι ασκούσαν αποκλειστικά σε ανακτορικές θέσεις, στη Θήβα, στις Μυκήνες και στην Πύλο.

Η κατεργασία **ημιπολύτιμων λίθων** για την κατασκευή κοσμημάτων απαντάται κυρίως σε ανακτορικά εργαστήρια, στη Θήβα, τις Μυκήνες και τη Μιδέα και σπάνια σε μη ανακτορικά.

Η παραγωγή **κεραμικής**, είναι μια κατηγορία προϊόντων που αν και παρουσιάζει μεγάλη ζήτηση δεν αντιπροσωπεύεται ιδιαίτερα στις ανακτορικές θέσεις. Εκτός από έναν κλίβανο στο Παλαιό Καδμείο της Θήβας και τους δύο κλιβάνους στην Τίρυνθα άλλες ενδείξεις για την παραγωγή κεραμικής δεν υπάρχουν σε ανακτορικούς οικισμούς. Σε μη ανακτορικές θέσεις απαντώνται αρκετά παραδείγματα.

Η **υφαντουργία** απαντάται αλλά όχι σε μεγάλα οργανωμένα εργαστήρια, όπως στη Θήβα, όπου τεκμηριώνεται μόνο η συγκέντρωση και η επεξεργασία του μαλλιού και όχι όλη η διαδικασία της παραγωγής. Πληροφορίες για την υφαντουργία προκύπτουν από τα αρχεία της Γραμμικής Β.

Η παραγωγή αρωματικών ελαίων απαντά μόνο στην Πύλο και επιπλέον αναφέρεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β.

Παρατηρήσεις για την οικονομία:

Με βάση τα δεδομένα από τα ανάκτορα μπορούμε να κάνουμε ορισμένες διαπιστώσεις. Η πρώτη ύλη στην κατεργασία του ελεφαντόδοντου ήταν εισαγόμενη και γι' αυτό το τελικό προϊόν εντάσσεται στα αντικείμενα υψηλού κύρους, η κατεργασία των οποίων μοιάζει να ήταν μονοπώλιο των ανακτόρων. Η απόκτησή του σε μορφή πρώτης ύλης, όσο και η διανομή και διάθεση των έτοιμων προϊόντων ήταν περιορισμένης κλίμακας και αποτελούσαν προνόμιο της άρχουσας τάξης (elite). Το ίδιο συμβαίνει και με άλλα πολύτιμα υλικά, όπως οι ημιπολύτιμοι λίθοι και τα πολύτιμα μέταλλα. Η ανώτερη τάξη συνδεόταν με τον διοικητικό μηχανισμό, δηλαδή με το ανάκτορο που βρισκόταν στην κορυφή της κοινωνικής, θρησκευτικής, στρατιωτικής και πολιτικής ιεραρχίας.

Με βάση τα παραπάνω η ανακτορική οικονομία σχετίζεται σε μεγάλο ποσοστό με τη διαχείριση πολύτιμων υλών και την παραγωγή προϊόντων υψηλού κύρους. Αυτό αποδεικνύεται και από τη Γραμμική Β. Οι πινακίδες προσφέρουν πληροφορίες για την εμπλοκή της ανακτορικής διοίκησης στην παραγωγή και αναδιανομή αρωμάτων, για τη μεταλλοτεχνία, την υφαντουργία και την παραγωγή όπλων και αρμάτων.⁴²⁵

Ωστόσο η παραγωγή δεν είναι σε όλες τις περιπτώσεις πλήρως εξαρτημένη από το ανάκτορο αλλά παρουσιάζεται αποκεντρωμένη, όπως για παράδειγμα στην παραγωγή της κεραμικής, όπου δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι η ανακτορική οικονομία ελέγχει την παραγωγή της. Αυτό δε σημαίνει ότι πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο. Απλώς είναι πιθανόν διαφορετικός ο τρόπος και βαθμός εμπλοκής του ανακτόρου.⁴²⁶

Επίσης το ίδιο φαίνεται να ισχύει για τη μεταλλουργία που ελέγχεται σε ένα βαθμό από τοπικούς άρχοντες. Οι πρώτες ύλες μπορεί να προέρχονται από περιφερειακούς οικισμούς ή από άλλες περιφέρειες, ενώ ένα μέρος της παραγωγής και της διανομής δεν ελέγχεται από το ανάκτορο.⁴²⁷

⁴²⁵ Killen 1985, 13, Parkinson 1991, 82

⁴²⁶ Knappett 2001, 87

⁴²⁷ Gillis 1997, 511-512

Ανακεφαλαιώνοντας τίθενται τα ερωτήματα: Πως εξηγείται η ενασχόληση της κεντρικής διοίκησης με ορισμένες και όχι άλλες κατηγορίες αγαθών και ποια η θέση του στην παραγωγή;

1. Αρχικά, με βάση τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν γίνεται αποδεκτό το μοντέλο της αναδιανομής για την ανακτορική οικονομία, ως ένα βαθμό τουλάχιστον. Η οικονομία σε ένα ποσοστό ελέγχεται από το ανάκτορο.

2. Η επιλογή να κατασκευάζονται από τα ανάκτορα κυρίως πολύτιμα αντικείμενα, εξηγείται ίσως γιατί τα προϊόντα αυτά είναι προϊόντα κύρους. Τα πολυτιμότερα από αυτά (αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, φαγεντιανή, υαλόμαζα, όπλα, άρματα, αρώματα), κατασκευάζονταν στα ανακτορικά εργαστήρια και χρησιμοποιούνταν ως δώρα σε υψηλούς αξιωματούχους.⁴²⁸

3. Το ανάκτορο διανέμει προϊόντα σε χαμηλότερες τάξεις, είτε απευθείας είτε μέσω τοπικών αρχόντων. Από την άλλη αποκτά τα προϊόντα που δε διαθέτει μέσω φόρων ή απευθείας.⁴²⁹

4. Σημαντικό ρόλο στη μυκηναϊκή οικονομία διαδραματίζει όχι απλώς η αναδιανομή προϊόντων, αλλά η παραγωγή προϊόντων κύρους για την επικύρωση της εξουσίας της κεντρικής διοίκησης.⁴³⁰

5. Αυτό το οικονομικό μοντέλο παραγωγής ταιριάζει σε ένα πολιτικό σύστημα όπου πολλά κράτη μικρής κλίμακας βρίσκονται σε ανταγωνισμό με άλλα όμοιά τους. Μία τέτοια οικονομία είναι εξαρτημένη από αυτόνομα συστήματα παραγωγής και ανταλλαγών που λειτουργούν ανεξάρτητα από το ανάκτορο.⁴³¹

6. Υπάρχουν δύο ανεξάρτητα συστήματα σε συνδυασμό: ο ανακτορικός έλεγχος της παραγωγής προϊόντων κύρους και τα αυτόνομα συστήματα τοπικής παραγωγής (ο μη-ανακτορικός τομέας), στα οποία συχνά εμπλέκεται το ανάκτορο.⁴³²

⁴²⁸ Halstead 1999, 40

⁴²⁹ ο.π., 40

⁴³⁰ ο.π., 40

⁴³¹ Parkinson 1999, 84

⁴³² ο.π., 84

Από τα δεδομένα που εξετάσαμε διαπιστώνουμε ότι το μοντέλο της αναδιανομής σαφώς υφίσταται στα ανακτορικά κέντρα και τους οικισμούς που έχουν υπό τον άμεσο έλεγχό τους και από τους οποίους προμηθεύονται ό,τι δεν παράγουν. Όμως εκτός των ανακτόρων η οικονομία εξαρτάται από αυτόνομα συστήματα παραγωγής και ανταλλαγών. Οι οικισμοί που είναι απομακρυσμένοι από τα διοικητικά κέντρα βασίζουν την παραγωγή τους σε οικιακά ή τοπικής κλίμακας εργαστήρια. Επομένως η μυκηναϊκή οικονομία θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ενιαίο σύνολο.

Η κάθετη (μοντέλο αναδιανομής) κατανομή συνυπάρχει με την οριζόντια (αποκεντρωμένη διάθεση αγαθών). Στις μη ανακτορικές θέσεις δεν καταγράφονται μεγάλης κλίμακας εργαστήρια, ή σπάνιες πολύτιμες πρώτες ύλες εκτός από μέταλλα, που θα σήμαιναν πιθανότατα λιγότερο αποκεντρωμένες κοινωνίες. Για να διερευνήσουμε τη διάδοση των αγαθών στις μη ανακτορικές κοινωνίες θα πρέπει να εξετάσουμε εκτός των εργαστηρίων, το χαρακτήρα κάθε οικισμού και τη σχέση του με τους άλλους και τις ενδείξεις για αγορές και τη διάδοση των προϊόντων. Όμως τα δεδομένα που έχουμε μέχρι σήμερα στη διάθεσή μας δε μας επιτρέπουν τη σκιαγράφιση της μυκηναϊκής οικονομίας.

Αυτό που οφείλουμε είναι να επανεξετάσουμε τα δεδομένα από τη Γραμμική Β (τι αναφέρεται και κυρίως τι δεν αναφέρεται στις πινακίδες), τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και να ανασυστήσουμε τη μυκηναϊκή οικονομία στο σύνολό της βασιζόμενοι σε θεωρητικά μοντέλα που υποστηρίζουν τη συνύπαρξη της αναδιανομής και ενός συστήματος αγορών που αναμφισβήτητα χαρακτηρίζουν τις μυκηναϊκές κοινωνίες.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΑ: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών.

ΑΔ: Αρχαιολογικός Δελτίον.

ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς.

ΑΕΜΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη.

ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας.

ΑΑ: *Archaologischer Anzeiger*.

AJA: *American Journal of Archaeology*.

BAR: *British Archaeological Reports*.

BCH: *Bulletin de Correspondance Hellenique*.

BICS; *Bulletin of the Institute of Classical Studies*.

BSA: *The Annual of the British School of Athens*.

Hesperia: *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*.

JDI: *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts*.

KLio: *Klio. Beitrage zur alten Geschichte*.

OpAth: *Opuscula Atheniensi*.

PCPS: *Proceedingw of the Cambridge Plilological Society*.

SIMA: *Studies in Mediterranean Archaeology, Lund-Goteborg-Jonsered*.

SMEA: *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

Afram-Stern, E. 2003. 'Aigeira – Acropolis: The Stratigraphy' Στο S. Deger-Jalkotzy and M. Zavadil (επιμ.) *LH IIIC. Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001*, 15-21

Akerstrom, A. 1967. 'A Mycenaean Potter's Factory at Berbati near Mycenae.' Στο *Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia, Roma 27 Settembre-3 Ottobre 1967*, 46-53

Akerstrom, A. 1987. *Berbati. Vol.2. The Pictorial Pottery.*

Astrom, P. 1987. 'Votive Deposits in the Late Cypriote Bronze Age.' Στο *Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985 (Boreas 15)*, 177-179

Astrom, P. and Demakopoulou, K. 1986. 'New Excavations in the Citadel of Midea 1983-1984' *OpAth* 16: 19-25

Astrom, P., Demakopoulou, K and Walberg, G. 1988. 'Excavations in Midea.' *OpAth.17*: 7-11

Astrom, P., Demakopoulou, K, Divari-Valakou, N, Fisher, P and Walberg, G. 1990. 'Excavations in Midea 1987.' *OpAth* 18: 9-22

Baumbach. L, 1983. 'An Examination of the Evidence for A State of Emergency at Pylos c. 1200 B.C.' Στο A. Heubeck and G. Neumann (επιμ.) *Res Mykenae. Akten des VII. Internationalen Mykenologischen Kolloquiums, Nurnberg 1981*, 28-40

Bech Gregersen, M.L. 1997. 'Craftsmen in the Linear B Archives.' . Στο C. Gillis, C. Risberg, B. Sjoberg (επιμ.) *Trade and Production in Premonetary Greece: Production and the Craftsman Proceedings of the 4th and 5th International Workshops*. Athens 1994-1995, 43-55

Bendall, L.M. 2003. 'A Reconsideration of the Northeastern Building at Pylos: Evidence for a Mycenaean Redistributive Center.' *AJA* 107: 181-231

Blegen, C.W. 1959. 'Part I. The Palace of Nestor Excavations of 1959.' *AJA* 64:2: 153-165

Blegen, C.W. and Lang, M. 1958. 'The Palace of Nestor Excavations of 1957.' *AJA* 62: 175-191

Blegen C.W. and Rawson 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. Volume 1: The Buildings and their Contents.*

Broneer, O. 1939. 'A Mycenaean Fountain on the Athenian Acropolis' *Hesperia*: 36

Carpenter, M. 1983. 'Ki-ti-me-na and ke-ke-me-na at Pylos.' *Minos* 18: 81-88

Costin, C. 1991. 'Craft Specialization: Issues in Defining, Documenting and Explaining the Organization of Production.' Στο M.B. Schiffer (επιμ) *Archaeological Method and Theory, vol.3*, 1-56

Cremova, M.N. 1982. 'I Cereali nelle Tavole Lineare B di Cnosso.' *SMEA* 23: 73-82 Demakoloulou, K. 1990. 'Palatial and Domestic Architecture in Mycenaean Thebes.' Στο P. Darcque and R. Treuil (eds.) *L' Habitat Egeen Prehistorique, Athenes, 23-25 Juin 1987* (BCH Supplement 19, Paris), 307-317

Deger-Jalkotzy, S. 1983. 'Zum Charakter und zur Herausbildung der Mykenischen Sozialstruktur..' Στο A. Heubeck and G. Neumann (επιμ.) *Res Mycenaeae*, 89-111

Deger- Jalkotzy, S. and Alram-Stern, E. 1985. 'Die Mykenische Siedlung' Στο W. Alzinger et.al. (επιμ.) *Aigeira-Hyperesia und die Siedlung Phelloe in Achaia* , *Klio* 67: 2, 394-424

Demakopoulou, K., Divari-Valakou, N. and Fisher, P.M. 1992. 'Excavations in Midea 1989-1990.' *OpAth* 19: 11-22

Demakopoulou, K., Divari-Valakou, N. and Walberg, G. 1994. 'Excavations and Restoration Work in Midea 1990-1992.' *OpAth* 20: 19-41

Demakopoulou, K. 1996. 'Midea in the Light of Recent Excavations.' Στο E. de Miro, L.Godart and A. Sacconi (επιμ.) *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia, Roma-Napoli, 14-20 Ottobre 1991* Vol/ terzo, 979-994

Demakopoulou, K. 1998. 'Stone Vases from Midea.' Στο E.H. Cline-D. Harris-Cline (επιμ.) *The Aegean and the Orient in the Second Millennium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, *Aegaeum* 18, 223-225

Dragendorff, H. 1913. 'Tiryns' *Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts* XXXVIII: 329-343

Earle, T. 1985. 'Prehistoric Economies and the Evolution of Social Complexity.' Στο A.B. Knapp and t. Stech (επιμ.) *Prehistoric Production and Exchange. The Aegean and Eastern Mediterranean* , Institute of Archaeology, UCLA, Monograph 25, 106-111

Evely, D.2006. 'Lefkandi IV: The Bronze Age, the LH IIIC Settlement at Xeropolis.' *BSA Suppl.* Vol.39: 288

Evely, D. 1988. 'Minoan Craftsmen: Problems of Recognition and Definition.' Στο E.B.French and K. Wardle (επιμ.) *Problems in Greek Prehistory. Proceedings of the British School at Athens Centenary Conference, Manchester, 14-18 April 1986*, 397-415

Feuer, B. 1983. *The Northern Mycenaean Border in Thessaly.*, BAR 176

Feuer, B and Schneider G. 2003. 'Chemical Analysis and Interpretation of Mycenaean Pottery from Thessaly.' *Journal of Mediterranean Archaeology* 16.2: 217-247

Finley, M.I. 1957. 'The Mycenaean Tablets and Economic History.' *Economic History Review* 10: 128-141

French, E.B. 1962. 'New Work on the House of the Oil Merchant and the House of Spinxes'. Στο J. Chadwick (επιμ.) *The Mycenae Tablets III* (Transactions of the American Philosophy Society: New Series, Vol.52 part 7), 30-34

French, E. 1979. (επιμ.) *Excavations at Mycenae 1939-1955*, The British School of Archaeology at Athens, Supplementary Vol.n. 12

French, E. 1981. 'Cult Places at Mycenae.' Στο R. Hagg and N. Marinatos (επιμ.) *Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May, 1980*, 41-48

Galaty, M. 1999. *Nestor's Wine Cups. Investigating Ceramic Manufacture and Exchange in a Late Bronze Age 'Mycenaean State'*. BAR International Series 766

Gillis, C. 1997. 'The Smith in the Late Bronze Age-State Employee, Independent Artisan, or Both?' Στο R. Laffineur and P. Betancourt (επιμ.) *Aegaeum 16 TEXNH, Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the*

Aegean Bronze Age, Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996, 505-513

Hagg, R. 1992. 'Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age.' Στο T. Linders and B. Alroth (επιμ.), *Economics and Cults in the Ancient Greek World. Proceedings of the Uppsala Symposium 1990. Boreas 21, 29-32*

Halstead, P. 1988. 'On Redistribution and the Origin of Minoan-Mycenaean Palatial Economies.' Στο EW.B. French and K.A. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek Prehistory, 519-530*

Halstead, P. 1992a. 'Agriculture in the Bronze Age. Towards a model of Palatial Economy.' Στο B. Wells (επιμ.) *Agriculture in Ancient Greece (Acta Ath-4 42), 105-117*

Halstead, P. 1992b. 'The Mycenaean Palatial Economy: Making the Most of the Gaps in the Evidence.' *PCPS 38, 57-86*

Halstead, P. 1999. 'Towards a Model of Mycenaean Palatial Mobilization.' Στο M. Galaty and W. Parkinson (επιμ.) *Rethinking Mycenaean Palaces: New Interpretations of an Old Idea, 35-41*

Hiller, S. 1981. 'Mykenische Heiligtümer: Das Zeugnis der Linear B – Texte' Στο (επιμ.) *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens 1980 (ActaAth 4o – 28), 95-125*

Hochstetter, A. 1987. *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshugel der Bronze und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Kleinfunde Praehistorische Archaologie in Sudosteuroopa, vol.6, 41-44*

- Hooker, J.T. 1982. 'The End of Pylos and the Linear B Evidence.' *SMEA* 23: 209-217
- Hooker, J.T. 1996. *Εισαγωγή στη Γραμμική Β* (μεταφ. Χ. Μαραβέλιας)
- Karageorghis, V. 1976. *View from the Bronze Age: Mycenaean and Phoenician Discoveries at Kition*
- Kilian, K. 1978. 'Ausgrabungen in Tiryns 1976.' *AA* 1978, vol.93: 449-470
- Kilian, K. 1979. 'Ausgrabungen in Tiryns 1977.' *AA* 1979, vol.94: 379-411
- Kilian, K. 1981. 'Bauphasen der Keramikstufe SH III C-Fruh und des Uberganghorizontes Von SH III B2' *AA* 1981:162-166
- Kilian, K. 1988. 'Ausgrabungen in Tiryns.' *AA* 1988: 105-151
- Killen, J.T. 1964. 'The Wool Industry of Crete in the Late Bronze Age.' *BSA* 59: 1-15
- Killen, J.T. 1984. 'The Textile Industries at Pylos and Knossos.' Στο C. Shelmerdine and T.G. Palaima (επιμ.) *Pylos Comes Alive: Industry and Administration in a Mycenaean Palace. A Symposium of the N.York Society of the Archaeological Institute of America and Fordham University*, 47-63
- Killen, J.T. 1985. 'The Linear B Tablets and the Mycenaean Economy' Στο A. Morpurgo Davies and Y. Duhoux (επιμ.) *Linear B: a 1984 Survey. Proceedings of the Mycenaean Colloquium of the VIIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies*, 241-305
- Knappett, C. 2001. 'Overseen or Overlooked? Ceramic production in a Mycenaean Palatial System.' Στο S.Voutsaki and J.Killen (επιμ.) *Economy*

and Politics in the Mycenaean Palace States. Proceedings of a Conference Held on 1-2 July 1999 in the Faculty of Classics, 80-95

Knapp, B. 1986. *Copper Production and Divine Protection: Archaeology, Ideology and Social Complexity on bronze Age Cyprus.*

Knapp, A.B. and Stech, T. 1985. (επιμ.) *Prehistoric Production and Exchange. The Aegean and Eastern Mediterranean*, Institute of Archaeology, UCLA, Monograph 25

Konsolaki, E. 1995. 'The Mycenaean Sanctuary on Methana.' *BICS* 40: 242

Lupack, S. 1999. 'Palaces, Sanctuaries, and Workshops: The Role of the Religious Sector in Mycenaean Economy.' Στο M. Galaty and W. Parkinson (επιμ.) *Rethinking Mycenaean Palaces. New Interpretations of an Old Idea*, 25-34

Mc Donald, W, and Wilkie N. 1992. *Excavations at Nichoria in Southwestern Greece, Volume II: The Bronze Age Occupation*, 395-398

Melena, J. 1983. 'Olive Oil and Other Sorts of Oil in the Mycenaean Tablets .' *Minos* 18: 79-123

Melena, J.L. and Olivier, J.P. 1991. *TITHEMY. The Tablets and Nodules in Linear B from Tiryns, Thebes and Mycenae*, *Minos Suppl.* 12

Morris, H.J. 1986. *An Economic Model of the Late Mycenaean Kingdom of Pylos*, Diss. University of Minnesota

Morris, H.J. 1987. 'Markets as a Secondary Means of Exchange in the Kingdom of Pylos.' *AJA* 91:2: 295-296

Mountjoy, P.A. 1981. *Four Early Mycenaean Wells from the South slope of Acropolis at Athens*

Mylonas, G. 1959. *Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica.*

Mylonas, G.E. 1966. *Mycenae and Mycenaean Age*, 22-28, 33

Palaima, T.G. 1997. 'Potter and Fuller: The Royal Craftsmen.' Στο R. Laffineur and P. Betancourt (επιμ.) *TEXNH: Craftsman and Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, *Aegaeum* 16, 407-412

Palmer, L.R. 1963. *The Interpretation of Mycenaean Greek texts.*

Parkinson, W.A. 1999. 'Chipping Away at a Mycenaean Economy: Obsidian Exchange, Linear B, and Palatial Control in the Late Bronze Age Messenia.' Στο M. Galaty and W. Parkinson (επιμ.), *Rethinking Mycenaean Palaces. New Interpretations of an Old Idea*, 73-85

Peacock, D.P.S. 1981. 'Archaeology, Ethnology and Ceramic Production. Στο H. Howard and E.L. Morris (επιμ.) *Production and Distribution: A Ceramic Viewpoint*, BAR International Series 120, 187-194

Peacock, D.P.S. 1982. *Pottery in the Roman World: An Ethnoarchaeological Approach.*

Piteros, C., Olivier, J.L. and Melena J.L. 1990. 'Les Inscriptions en Lineaire B des Nodules de Thebes (1982): La Fouille, les Documents, les possibilites d' interpretation.' *BCH* 114: 103-184

Polanyi, K. 1957a. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time.*

Polanyi, K. 1957b. 'The Economy as Instituted Process.' Στο K. Polanyi, C.A. Arensberg and H.W. Pearson, (επιμ.) *Trade and Market in the Early Empires*, 243-270

Reina, R. and Hill, M. 1978. *The Traditional pottery of Guatemala*

Renfrew, C. 1972. *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C*

Renfrew, C. and Bahn, P. 2001. (μετ.) Ι. Καραλή-Γιαννακοπούλου *Αρχαιολογία. Θεωρίες, Μεθοδολογία και Πρακτικές Εφαρμογές.*

Rice, P.M. 1987. *Pottery Analysis. A Sourcebook*, 168-205

Robkin, A. 1979. 'The Agricultural Year, the Commodity SA and the Linen Industry of Mycenaean Pylos.' *AJA* 83: 469-474

Sackett, L. et.al/ 1966. 'Prehistoric Euboea: Contributions Towards a Survey' *BSA* 61: 33-113

Saflund, G. 1980. 'Sacrificial Banquets in the "Palace of Nestor".' *Opuscula Atheniensi* 13: 237-246

Schallin, A.L. 1997. 'The Late Bronze Age Potter's Workshop at Mastos in the Berbati Valley.' Στο Gillis C., Risberg C. and Sjoberg B. (επιμ.) *Trade and Production in Premonetary Greece, Production and Craftsman. Proceedings of the 4th and 5th International Workshops Athens 1994 and 1995*, 73-88

Schallin, A.L. 2002. 'Pots for Sale: The Late Helladic IIIA and IIIB Ceramic Production at Berbati.' Στο B. Wells (επιμ.) *New Research on Old Material from Asine and Berbati in celebration of the Fiftieth Anniversary of the Swedish Institute at Athens*, 141-155

Shelmerdine, C. 1984. 'The Perfumed Oil Industry at Pylos.' Στο C. Shelmerdine and T.G. Palaima (επιμ.) *Pylos Comes Alive: Industry and Administration in a Mycenaean Palace. A Symposium of the N.York Society of the Archaeological Institute of America and Fordham University, May 1984*, 81-95

Shelmerdine, C. 1985. *The Perfume Industry Of Pylos*. Studies in Mediterranean Archaeology and Literature , Pocket Book 34

Shelmerdine, C. 1987. 'Industrial Activity at Pylos..' Στο P.Ilievsky and L. Crepajac (επιμ.) *Proceedings of the 8th International Colloquium on Mycenaean Studies Held in Ohrid, 15-20 September 1985*, 333-342

Shelmerdine, C. 1987. 'Architectural Change and Economic Decline at Pylos.' Στο J.T. Killen, J.L. Melena and J.P. Olivier (επιμ.), *Studies in Mycenaean and Classical Greek presented to J. Chadwick* , 557-568, *Minos* 20-22

Shelmerdine, C. 1997. 'Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland' *AJA* 101: 340.

Shelmerdine, C. 1997. 'Workshops and Record Keeping in the Mycenaean World.' Στο R. Laffineur and P. Betancourt (επιμ.) *Aegaeum 16 TEXNH, Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996*, 387-395

Sherratt, A. and S. 1991. 'From Luxuries to Commodities: the Mediterranean Bronze Age Trading Systems' Στο N.H. Gale (επιμ.) *Bronze Age Trade in the Mediterranean (SIMA 90)*, 351-386

Sjoberg, B.L. 1995. 'The Mycenaean Economy: Theoretical Frameworks' Στο C. Gillis, C. Risberg, B. Sjoberg (επιμ.) *Trade and Production in Premonetary Greece: Aspects of Trade. Proceedings of the Third International Workshop*. Athens 1993, 19-32

Sjoberg, B. 1997. 'Two Possible Late Helladic Kilns: A Research Note.' Στο Gillis C., Risberg C. and Sjoberg B. (επιμ.) *Trade and Production in Premonetary Greece, Production and Craftsman. Proceedings of the 4th and 5th International Workshops Athens 1994 and 1995*, 89-100

Smith, J. 1992-1993. *The Pylos Jn Series*. *Minos*: 27-28

Spyropoulos, Th, and Chadwick, J. 1975. *The Thebes Tablets II*. *Minos Suppl.* 4

Symeonoglou, S. 1985. *The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*, *SIMA*, 26-63

Taylor, W., French, E. and Wardle, K.A (επιμ.) 1981. *Well Built Mycenae. The Helleno-British Excavations Within the Citadel at Mycenae 1959-1969*

Tegyey, I. 1984. 'The Northeast Workshop at Pylos.' Στο C.W. Shelmerdine and T.G. Palaima (επιμ.) *Pylos Comes Alive: Industry and Administration in a Mycenaean Palace. A Symposium of the N.York Society of the Archaeological Institute of America and Fordham University, May 1984*, 65-79

Tournavitou, I. 1988. 'Towards an Identification of a Workshop Space.' Στο E.B.French and K. Wardle (επιμ.) *Problems in Greek Prehistory. Proceedings of the British School at Athens Centenary Conference, Manchester, 14-18 April 1986*, 447-467

Tournavitou, I. 1995. *The 'Ivory Houses' at Mycenae* Supplementary Volume no. 24

Tournavitou, I. 1997α. 'The Social and Economic Position of Artisans in the Mycenaean World'. Στο C. Gillis, C. Risberg, B. Sjoberg (επιμ.) *Trade and Production in Premonetary Greece: Production and the Craftsman Proceedings of the 4th and 5th International Workshops*. Athens 1994-1995, 29-41

Tournavitou, I. 1997β. "Jewellers Moulds and Jewellers in Mycenaean Greece. An Archaeological Utopia." Στο C. Gillis, C. Risberg and B. Sjoberg, (επιμ.) *Trade and Production in Premonetary Greece. Production and the Craftsman. Proceedings of the 4th and 5th International Workshops, Athens 1994 and 199*, 209-256

Van der Leeuw and Pritchard, A.C. 1984. *The Many Dimensions of Pottery. Ceramics in Archaeology and Anthropology*

Ventris, M. and Chadwick, J. 1973. *Documents in Mycenaean Greek*.

Wace, A.J.B. 1919-21. 'The Rhyton Well' *BSA* 24: 200-209

Wace, A.J.B. 1952. 'Part.I. Preliminary Report on the Excavations of 1952.' *BSA* 48: 9-17

Wace, A.J.B. 1953. ' Part I. Preliminary Report on the Excavations of 1953.' *BSA* 49: 233-243

Wace, A.J.B. 1954. ' Part I. Preliminary Report on the Excavations of 1954.' *BSA* 50: 180-189

Wace, A.J.B. 1955. ' Part I. Preliminary Report on the Excavations of 1955.' *BSA* 51: 107-122

Wardle, K.A. and Wardle, D. 1999. 'Metal Working in the Late Bronze Age Central Macedonia.' *AEMΘ* 13: 29-48

Whitelaw, T. 2001. 'Reading Between the Tablets: Assessing Mycenaean Palatial Involvement in Ceramic Production and Consumption.' Στο S.Voutsaki and J.Killen (επιμ.) *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States. Proceedings of a Conference Held on 1-2 July 1999 in the Faculty of Classics*, 51-79

Wright, J.C. 1984. 'Changes in Form and Function of the Palace of Nestor at Pylos.' Στο C.W. Shelmerdine and T.G. Palaima (επιμ.) *Pylos Comes Alive: Industry and Administration in a Mycenaean Palace. A Symposium of the N.York Society of the Archaeological Institute of America and Fordham University, May 1984*, 19-29

Wright, J.C. 1995. 'Empty Cups and Empty Jugs: The Social Role of Wine in Minoan and Mycenaean Societies.' Στο P.E. McGovern, S.J. Fleming and S.H. Katz (επιμ.) *The Origins and Ancient History of Wine*, 282-309

Ελληνική

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1977. «Διμήνι.» ΑΔ: 132-134

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1992. «Διμήνι» ΑΔ: 222

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1992. «Μυκηναϊκός Οικισμός στο Διμήνι.» Στο *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ.Θεοχάρη. Πρακτικά, Αθήνα 1992*, 272-278

Αδρύμη, Β. 1994. «Ο Μυκηναϊκός Οικισμός Διμηνίου.» Στο *Θεσσαλία. Δεκαπέντε Χρόνια Αρχαιολογικής Έρευνας, 1975-1990, Αποτελέσματα και Προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17-22 Απριλίου 1990*, 225-232.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1999. «Μυκηναϊκός Κεραμικός Κλίβανος στο Διμήνι.» Στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Α΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, 131-142.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1999-2001. «Μυκηναϊκή Ιωλκός.» ΑΑΑ ΧΧΧΙΙ-ΧΧΧΙΙΙ: 71-99.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2000. «Οικία με Διάδρομο από την Αρχαία Ιωλκό.» Στο *Πρακτικά της 1^{ης} Επιστημονικής Συνάντησης, 'Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεοτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και την Ευρύτερη Περιοχή της από το 1990 έως το 1998', Βόλος, 14-17 Μαΐου 1998, Βόλος 2000*, 279-291

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Ο. 1979. «Τοπογραφία της Περιοχής των Φερών Θεσσαλίας.» ΑΔ: 181-183

Αραβαντινός, Β. 2000. 'Νέα Μυκηναϊκά Ελεφαντουργήματα από την Καδμεία (Θήβα).' *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, τόμος Γ, τεύχος α΄*, 31-120

Βερδελής, Ν. 1958α. 'Ανασκαφή εν Μυκήναις.' ΠΑΕ 1958:157-164

Βερδελής, Ν. 1958β. 'Μυκήναι. Τομεύς Γ.' *Εργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 129-134

Βερδελής, Ν. 1959. 'Ανασκαφή Μυκηνών: Δυτική Οικία.' ΠΑΕ 1959:146-154

Βερδελής, Ν. 1959β. 'Μυκήναι. β)Οικία Δυτικώς της Οικίας του Λαδέμπορου.' Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας: 100-106

Βερδελής, Ν. 1961. 'Ανασκαφή Μυκηνών: Εκατέρωθεν της Δυτικής Οικίας.' ΠΑΕ 1961:161-166

Βερδελής, Ν. 1962. 'Ανασκαφή Μυκηνών..' ΠΑΕ 1962:81-89

Βεροπουλίδου, Ρ. Ανδρέου, Σ. και Κωτσάκης, Κ. 2005. «Τούμπα Θεσσαλονίκης: Η Παραγωγή Πορφυρής Βαφής κατά την Εποχή του Χαλκού.» ΑΕΜΘ 19: 173-185

Δακορώνια, Φ. 1979. «Κύνος» ΑΔ 34: 186-187

Δακορώνια, Φ. 1985. «Κύνος» ΑΔ 40: 173-174

Δακορώνια, Φ. 1986. «Κύνος» ΑΔ 41: 68-69

Δακορώνια, Φ. 1988. «Κύνος» ΑΔ 43: 223-224

Δακορώνια, Φ. 1989. «Κύνος» ΑΔ 44: 171-172

Δακορώνια, Φ. 1993. «Κύνος» ΑΔ 48: 218-219

Δειλάκη, Ε. 1973. «Άργος. Οδός Ηρακλέους, οικόπεδο 6^{ου} Δημοτικού Σχολείου.» ΑΔ 28: 100-102

Δημακοπούλου, Κ. 1973-4. «Οδός Πινδάρου 29» ΑΔ 29: 430-433

Δημακοπούλου, Κ. 1974. «Μυκηναϊκόν Ανακτορικόν Εργαστήριον εις Θήβας.» *ΑΑΑ* VII: 162-173

Δημακοπούλου, Κ. 1979. «Οδός Πινδάρου 60 (οικόπεδο αδελφών Τζώρτζη)» *ΑΔ* 34:168.

Δημακοπούλου, Κ. 1980. «Οδός Πελοπίδου (οικόπεδο Μελ. Λούκου)» *ΑΔ* 38: 217-218

Δημακοπούλου, Κ. 2001. «Ανασκαφές στη Μυκηναϊκή Ακρόπολη της Μιδέας.» Στο V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.) *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions anlablich der Feier '100 Jahre Osterreichisches Archaologisches Institut Athen' Athen 5.3.-7.3.1998*, 19-28

Δήμου, Ε., Περδικάτσης, Β., Οικονόμου, Γ. και Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Ε. 2003. «Ορυκτολογική Μελέτη Μεταλλικών και Άλλων Υλικών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από την Ανασκαφή του Αγ. Κωνσταντίνου Μεθάνων.» Στο Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.) *Αργοσαρωνικός, Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού. Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998, τόμος Α', 229-248*

Θεοχάρης, Δ. 1956. «Ανασκαφαί εν Ιωλκώ.» *ΠΑΕ* : 120-122

Θεοχάρης, Δ. 1960. «Ανασκαφαί εν Ιωλκώ.» *ΠΑΕ* : 49-59

Θεοχάρης, Δ. 1961α. «Ανασκαφαί εν Ιωλκώ.» *ΠΑΕ* : 45-54

Θεοχάρης, Δ. 1961β. «Ιωλκός.» *Έργον*: 51-60

Κακαβογιάννης, Ε. 1977. «Ανασκαφικές έρευνες στις Φερές Θεσσαλίας.» *ΑΑΑ* X: 174-187

Κεραμόπουλος, Α. 1911. 'Ανασκαφή του Ανακτόρου του Κάδμου εν Θήβαις.' *ΠΑΕ* 1911 : 143-152

Κεραμόπουλος, Α. 1930. 'Αι Βιομηχανίαι και το Εμπόριο του Κάδμου.' *ΑΕ* 1930: 29-58

Κονσολάκη, Ε. 1991. «Μέθανα, Αγ. Κωνσταντίνος» ΑΔ 46 Β1:71-74

Κοσμόπουλος. 2002. 'Ίκλαινα Μεσσηνίας.' Έργον 2002: 36

Κρίντζας, Χ. 1973-74. «Κεφαλάρι Άργους, οικόπεδο Γ.Πανταζή.» ΑΔ 29: 242-243

Κρίντζας, Χ. 1973-74. «Ναύπλιο, Οδός 25^{ης} Μαρτίου.» ΑΔ 29: 248

Λώλος, Γ. 2007. 'Το Μυκηναϊκό Άστυ της Σαλαμίνας.' Στο Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.) Έπαθλον, Αρχαιολογικό Συνέδριο προς Τιμήν του Αδωνίδος Κύρου, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002, τόμος Α', 221-252

Μαυροειδή, Ι., Ανδρέου, Σ. και Βαβελίδης Μ. 2004. «Μεταλλικά αντικείμενα και Μεταλλοτεχνικές Δραστηριότητες κατά την Εποχή του Χαλκού στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.» ΑΕΜΘ 18: 315-326

Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1994. «Μυκηναϊκός Κεραμικός Κλίβανος.» Στο Θεσσαλία. Δεκαπέντε Χρόνια Αρχαιολογικής Έρευνας, 1975-1990, Αποτελέσματα και Προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, 215-224.

Μυλωνάς, Γ. 1965. 'Ανασκαφή Μυκηνών.' ΠΑΕ 1965:85-96

Νικολόπουλος, Β. 2003. «Η Βόρεια Εύβοια Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου και ο Ρόλος της Αιδηψού.» Στο Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 1999, 351-368

Πιπερός, Χ. 1981. «Οδός Οιδίποδος 1 (οικόπεδο Δ. Λιάγκα)» ΑΔ 36, Β1: 191

Πιπερός, Χ. 1983. «Οδός Οιδίποδος 1 (οικόπεδο Δ. Λιάγκα)» ΑΔ 38, Β1: 131-134

Σαπουνά –Σακελλαράκη, Ε. 1987. 'Κουμπί, Αιδηψού. Οικόπεδο Τσαλίκη'
ΑΔ 42 Β1: 200-202

Σαπουνά –Σακελλαράκη, Ε. 1997. 'Κουμπί, Αιδηψού. Οικόπεδο Τσαλίκη'
ΑΔ 52 Β2: 414-416

Συριόπουλος, Κ. 1968. *Η Προϊστορία της Στερεάς Ελλάδας.*

Τσούντας, Χ. 1908. «Αι Προϊστορικάί Ακροπόλεις Διμηγίου και Σέσκλου.»
ΠΑΕ : 15 εξ., 21 εξ., 400 εξ.

Κατάλογος εικόνων

- Εικ.1 Θήβα. Κλίβανος στο Παλαιό Καδμείο.
Κεραμόπουλος 1930, εικ.1
- Εικ.2 Θήβα. Τοπογραφικός χάρτης Καδμείας.
Symeonoglou 1985, fig.1
- Εικ.3 Θήβα. Ρυμοτομικό σχέδιο Καδμείας.
Αραβαντινός 2000, εικ.1
- Εικ.4 Πινδάρου 29. Κάτοψη του ανασκαμμένου χώρου.
Δημακοπούλου 1973-1974, σχ.7
- Εικ.5 Θήβα. Οιδίποδος 14. Οικ.Κόρδατζη. Κάτοψη της ανασκαφής.
Symeonoglou 1985, fig.3
- Εικ.6 Θήβα. Σχέδιο ανασκαφών περιοχής «οπλοθήκης».
Αραβαντινός 2000, εικ.2
- Εικ.7 Κτίριο στο οικόπεδο των οδών Επαμεινώνδα και Μεταξά.
Shelmerdine 1997, Pl. CLIXa
- Εικ.8 Μυκήνες. Θρησκευτικό κέντρο.
French 1981, fig.1
- Εικ.9 Μυκήνες. Συγκρότημα Δυτικής Οικίας.
Βερδελής 1959, εικ.106
- Εικ.10 Μυκήνες. Διάγραμμα της Δυτικής Οικίας.
Βερδελής 1958, εικ.133
- Εικ.11 Μυκήνες. Οικία των Ασπίδων. Το δυτικό δωμάτιο από τη ΒΔ. γωνία.
Ο δυτικός τοίχος με το θρανίο.
Tournavitou 1995, Pl. 4b
- Εικ.12 Μυκήνες. Οικία των Καλλιτεχνών,
Μυλωνάς 1965, εικ.2
- Εικ.13 Τίρυνθα. Σχέδιο Κλιβάνου.
Dragendorff 1913, abb.4
- Εικ.14 Κάτοψη του κλιβάνου
Galaty 1999, fig.3.2
- Εικ.15 Κάτοψη του ανακτόρου της Πύλου.

Galaty 1999, fig. 2.3

Εικ.16 Τούμπα Θεσσαλονίκης. Κάτοψη οικισμού. Κτίριο Α.

Μαυροειδή κ.α., 2004, σχ.1

Εικ.17 Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην πλαγιά της Τούμπας από την ΥΕΧ.

Βεροπουλίδου κ.α. 2005, σχ.3

Εικ.18 Τούμπα Θεσσαλονίκης. Κτίριο Α. Με γκρι χρώμα σημειώνονται οι συγκεντρώσεις οστρέων *turex*.

Βεροπουλίδου κ.α. 2005, σχ.4

Εικ.19 Ιωλκός. Κάτοψη της ανασκαφής.

Θεοχάρης 1961, εικ.52

Εικ.20 Βελεστίνο. Γενική άποψη του καμινιού.

Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, εικ.1

Εικ.21 Διμήνη. Κάτοψη του ανακτορικού συγκροτήματος.

Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2001, εικ.2

Εικ.22 Τοπογραφικό Διμηνίου. Μυκηναϊκός κλίβανος αρ.9.

Αδρύμη-Σισμάνη 1999, εικ.2

Εικ.23 Διμήνη. Κεραμικός κλίβανος.

Αδρύμη-Σισμάνη 199, εικ.1

Εικ.24 Πευκάκια. Σχέδιο τομέα II.

Θεοχάρης 1956, εικ.4

Εικ.25 Κύνος. Λείψανα κλιβάνου.

Δακωρώνια 1988, πιν.125γ

Εικ.26 Αγ. Κοσμάς. Τοπογραφικό οικισμού.

Mylonas 1959, fig.1

Εικ.27 Αγ. Κοσμάς. ΥΕ αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Mylonas 1959, fig.16

Εικ.28 Σαλαμίνα, Κανάκια. Κάτοψη Μυκηναϊκής ακρόπολης;

Λώλος 2007, εικ.4

Εικ.29 Κουμπί Αιδηψού. Οικόπεδο Τσαλίκη. Κάτοψη της ανασκαφής

Νικολόπουλος 2003, εικ.5

Εικ.30 Αιγείρα. Κάτοψη κτιρίων ακρόπολης. Μυκηναϊκές φάσεις.

Alram-Stern 2003, fig.1

Εικ.31 Αιγείρα, Ακρόπολη. Κεραμικός κλίβανος Από τα Δθτικά.

Alram-Stern 2003, fig.4c

Εικ.32 Σχέδιο μυκηναϊκών κτιρίων στον Αγ. Κωνσταντίνο

Δήμου κ.α. 2003, εικ.2

Εικ.33 Αγ. Κωνσταντίνος, Μέθυνα. Κάτοψη και τομή δωματίου D.

Δήμου κ.α. 2003, εικ.3

Εικ.34 Μιδέα. Κάτοψη κτιρίου.

Demakoroulou 2000-2001, fig.1

Εικ.35. Ασίνη. Δωμάτια F-H.

Sjoberg 1997, fig.1

Εικ.36 Σχέδιο κλιβάνου δωματίου Η.

Sjoberg 1997, fig.2

Εικ.37 Ασίνη. Οικίες I-K.

Sjoberg 1997, fig.3

Εικ.38 Μπερμπάτι. Κάτοψη της ανασκαφής.Οι τοίχοι της πρώιμης φάσης με σκούρο χρώμα.

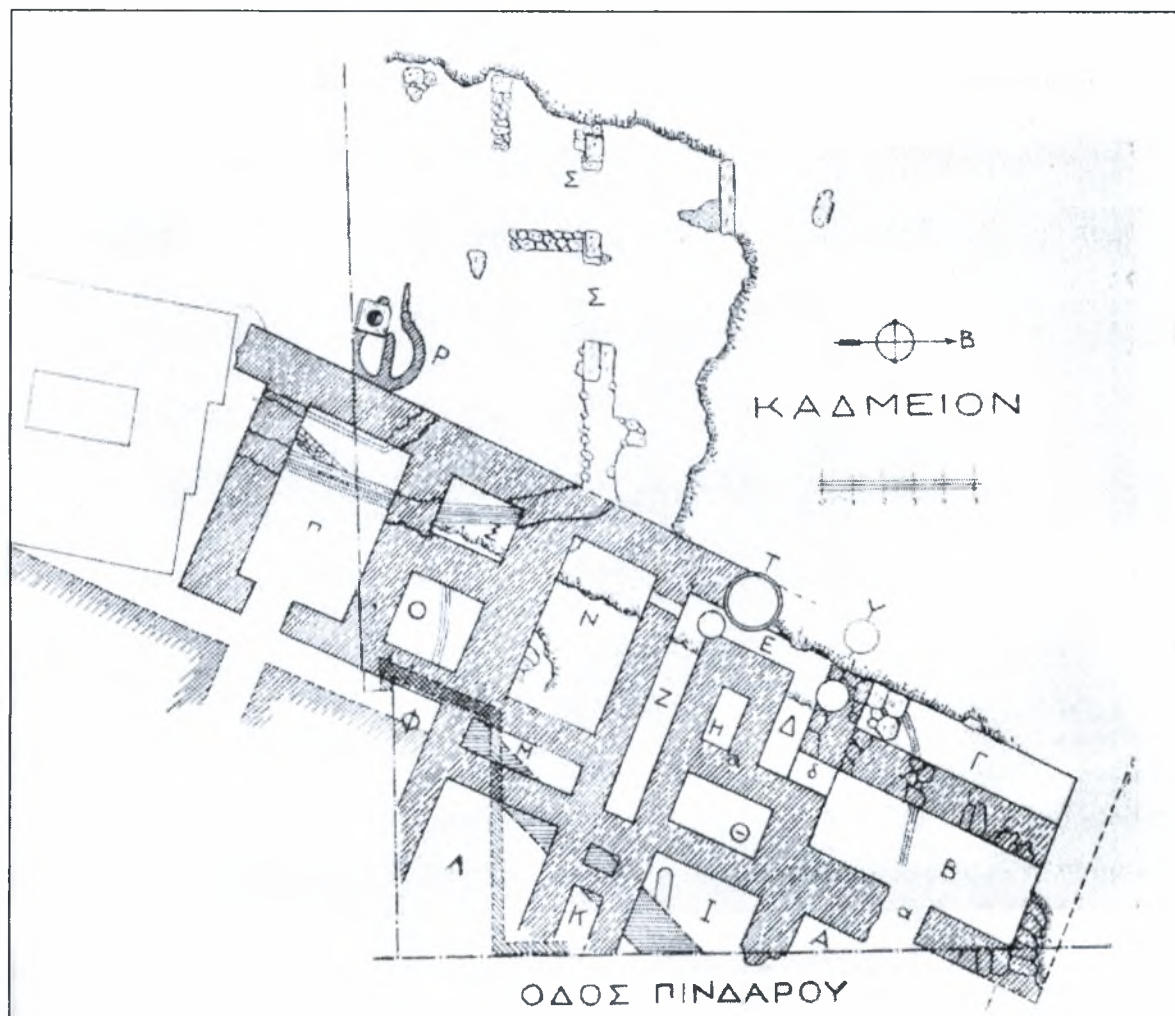
Schallin 1997, fig. 7

Εικ.39 Μπερμπάτι. Αναπαράσταση κλιβάνου.

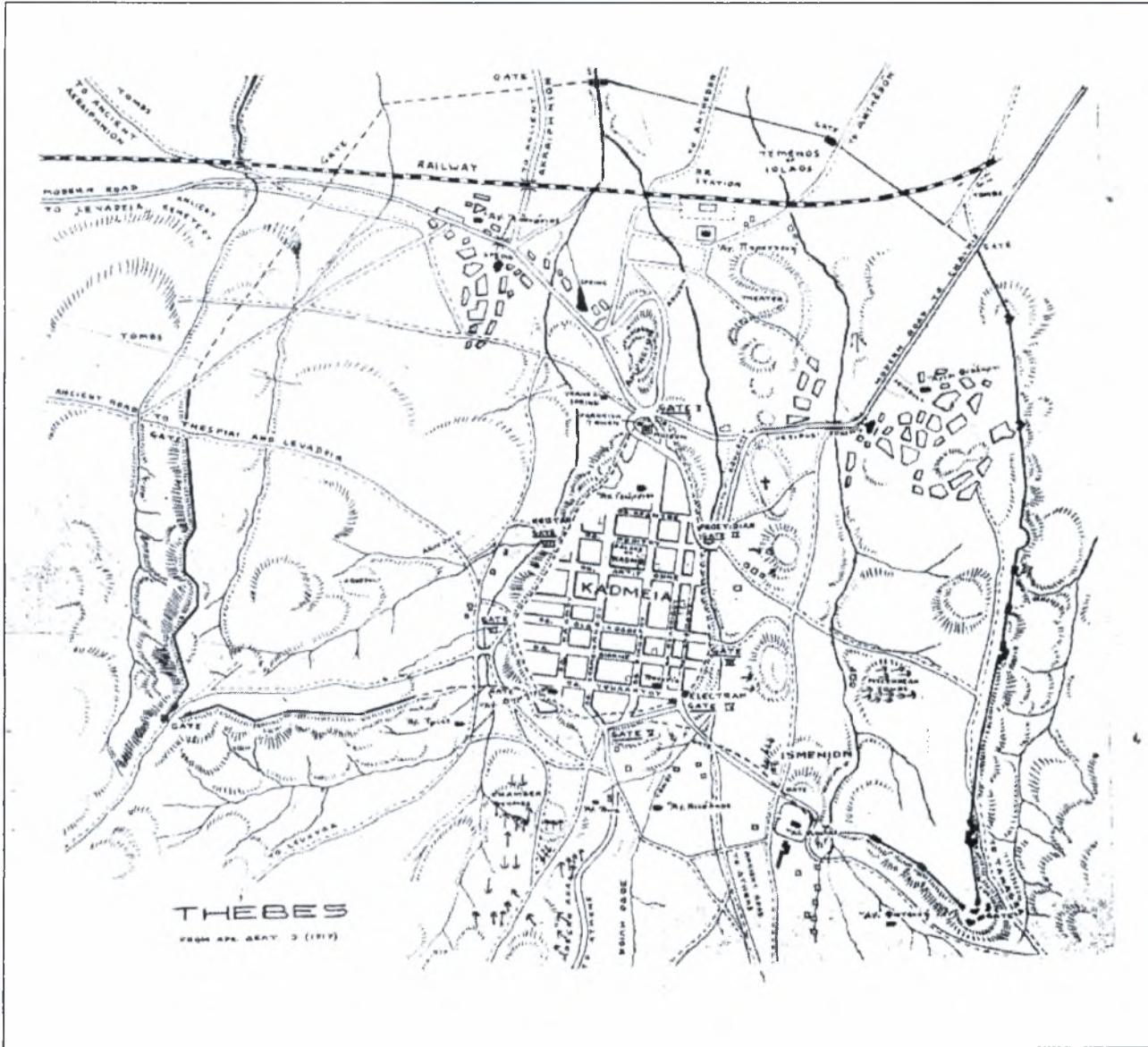
Schallin 1997, fig. 8

Εικ. 40 Νιχώρια. Κάτοψη του κτιρίου.

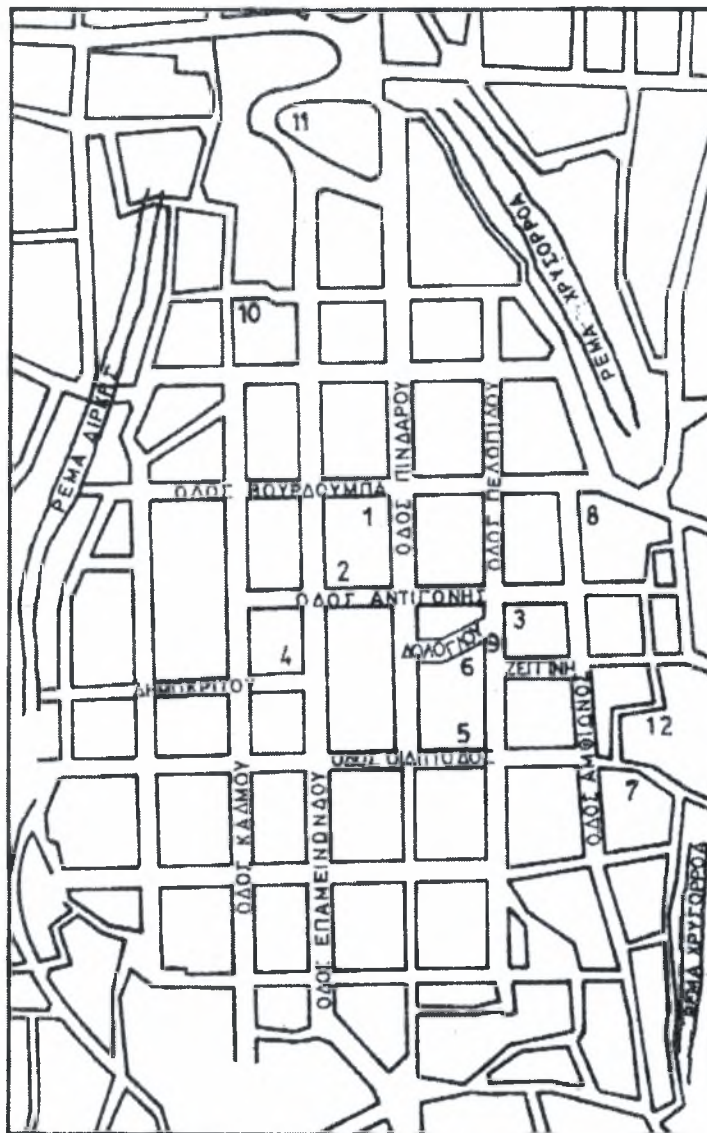
Mc Donald 1992, fig. 7-26

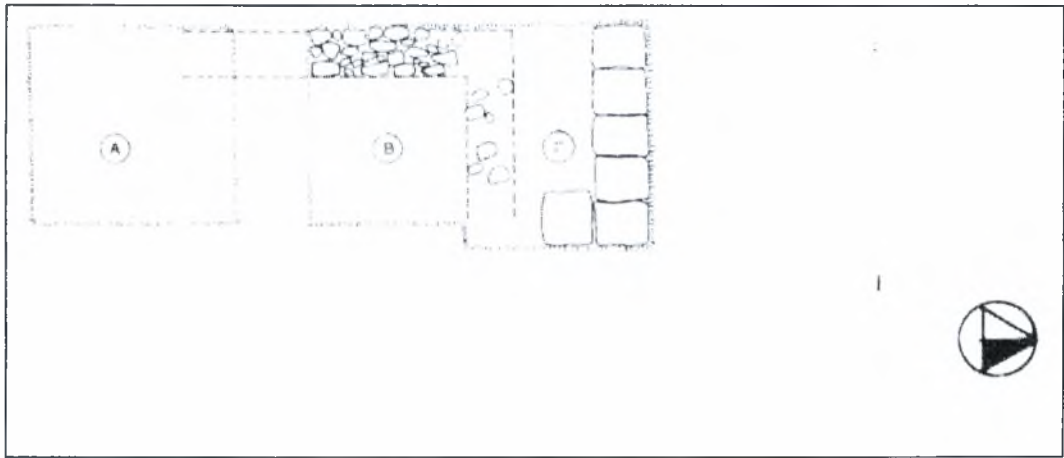
Εικ.1 Θήβα. Κλίβανος στο Παλαιό Καδμείο.

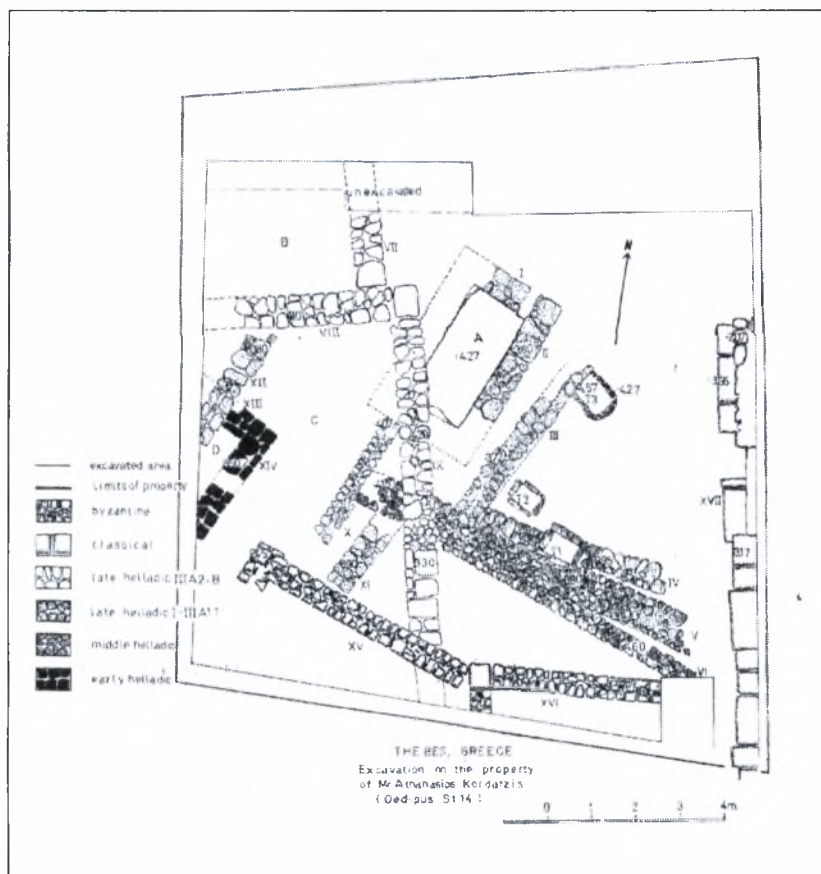
Εικ.2 Θήβα. Τοπογραφικός χάρτης.

Εικ.3 Θήβα. Ρυμοτομικό σχέδιο.

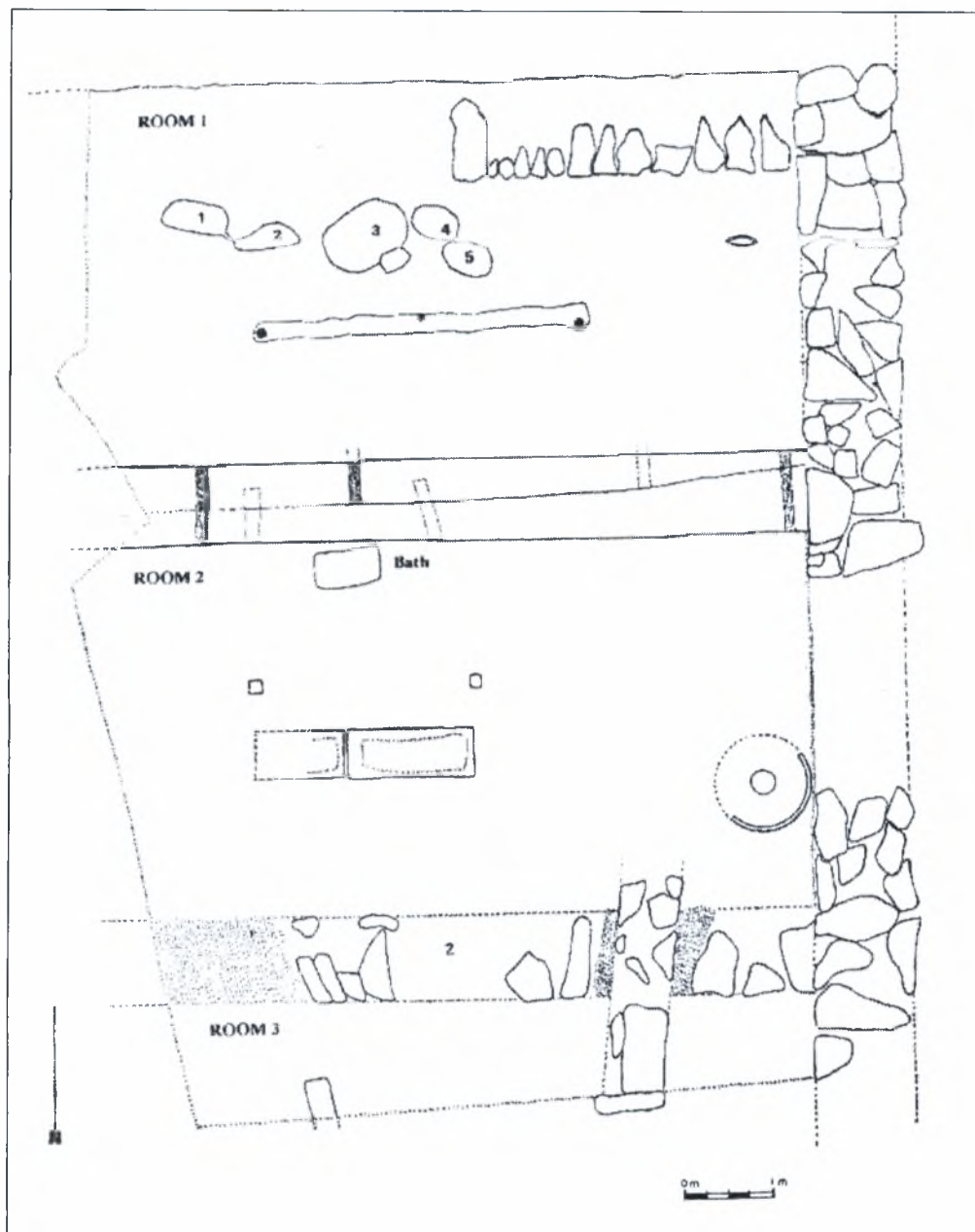
Εικ.4 Θήβα. Πινδάρου 29. Κάτοψη του ανασκαμμένου χώρου.

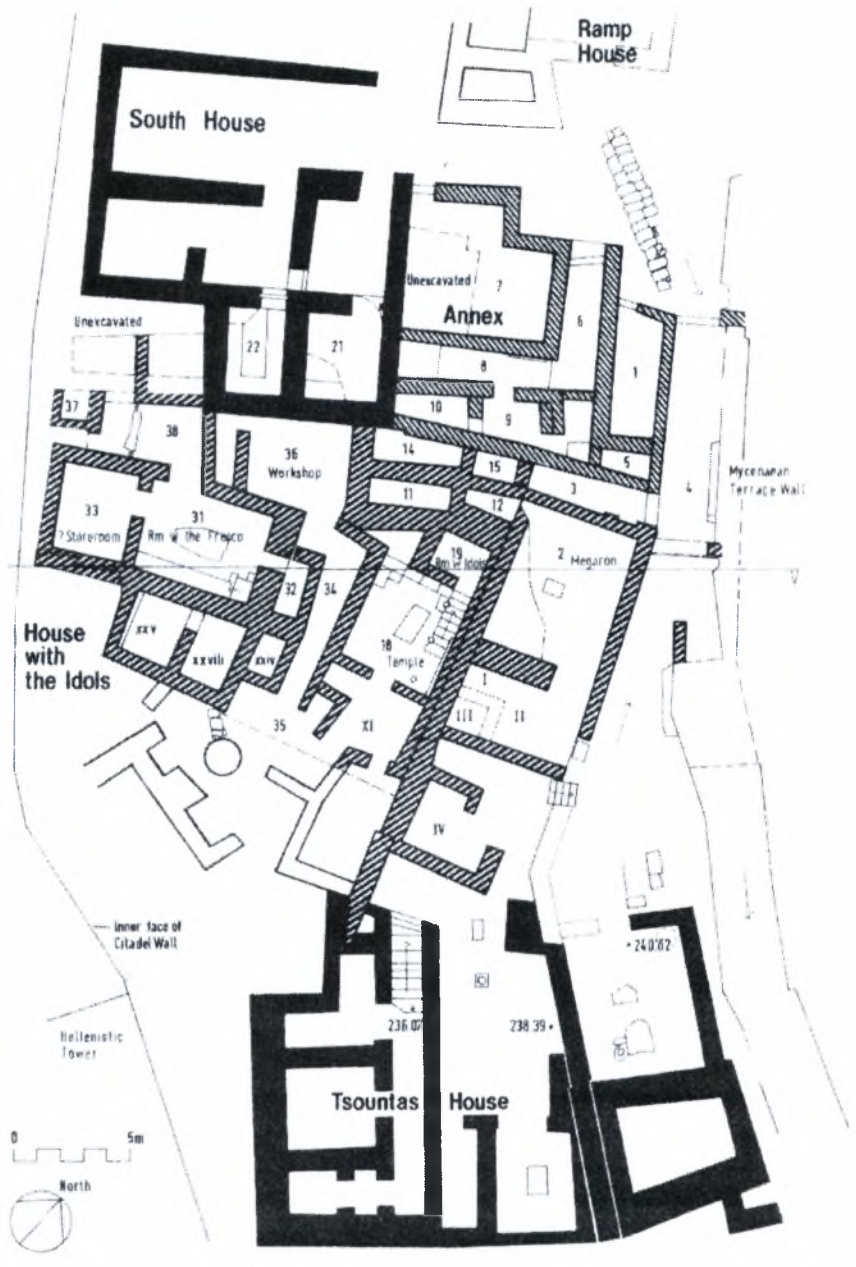
Εικ.5 Θήβα. Οιδίποδος 14. Οικόπεδο Κόρδατση. Κάτοψη της ανασκαφής.

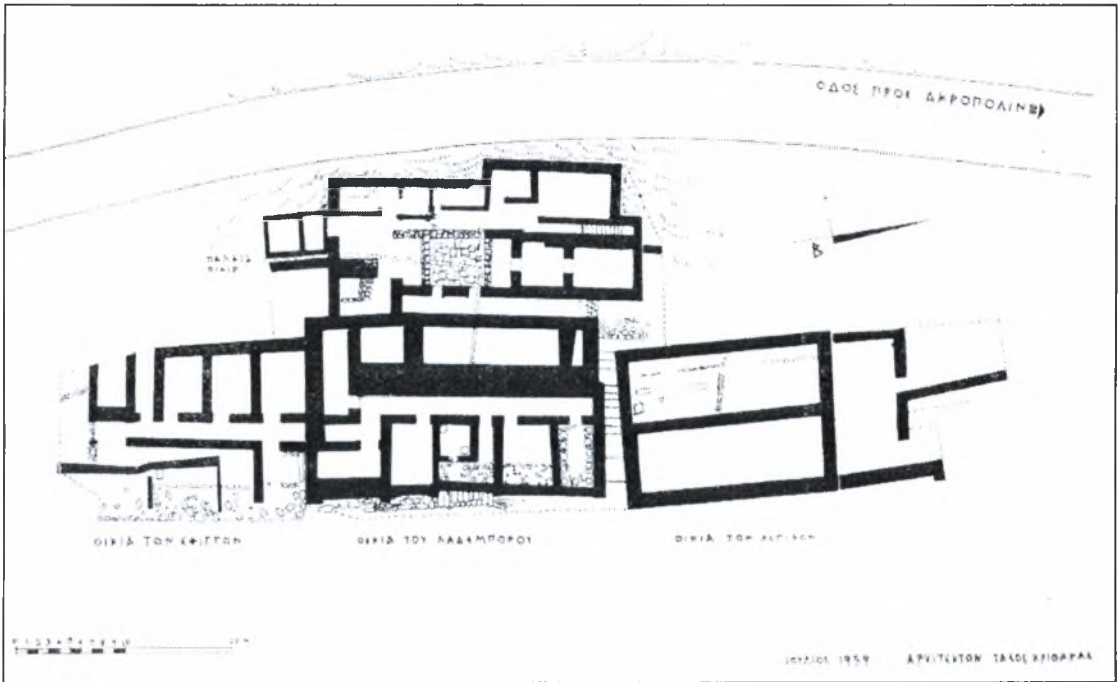
Εικ.6 Θήβα. Σχέδιο ανασκαφών περιοχής «Οπλοθήκης».

Εικ.7 Θήβα. Κτίριο στη συμβολή των οδών Επαμεινώνδα και Μεταξά.

Εικ.8 Μυκήνες. Θρησκευτικό κέντρο

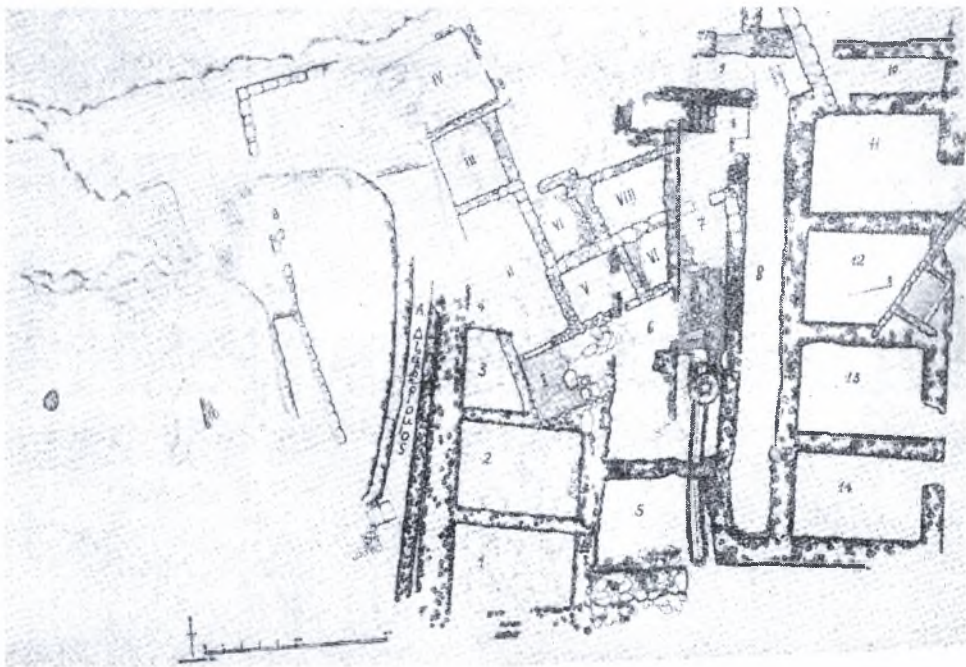
Εικ.9 Μυκήνες. Συγκρότημα Δυτικής Οικίας.

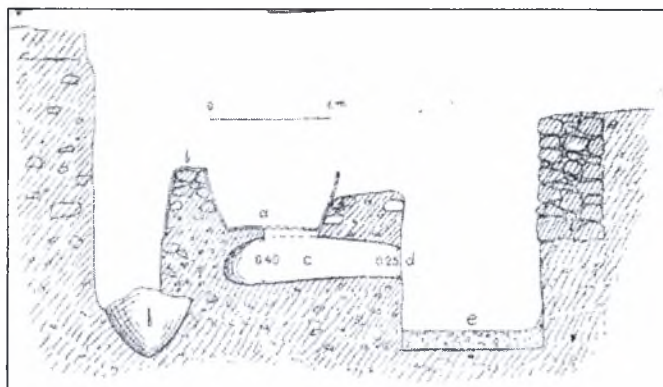
Εικ.10 Μυκήνες. Διάγραμμα Δυτικής Οικίας.

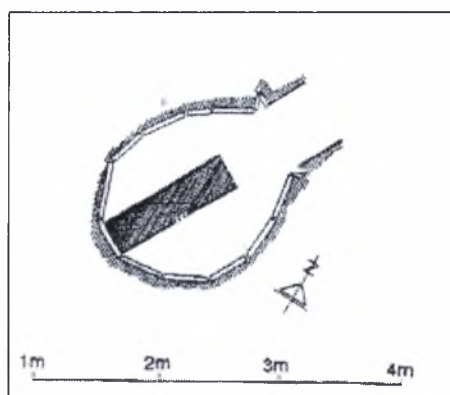
Εικ.11 Μυκήνες. Οικία των Ασπίδων. Το Δυτικό δωμάτιο από τη ΒΔ γωνία. Ο Δυτικός τοίχος με το θρανίο

Εικ.12 Μυκήνες. Οικία των Καλλιτεχνών.

Εικ.13 Τίρυνθα. Σχέδιο κλιβάνου

Εικ.14 Πύλος. Κάτοψη του κλιβάνου.

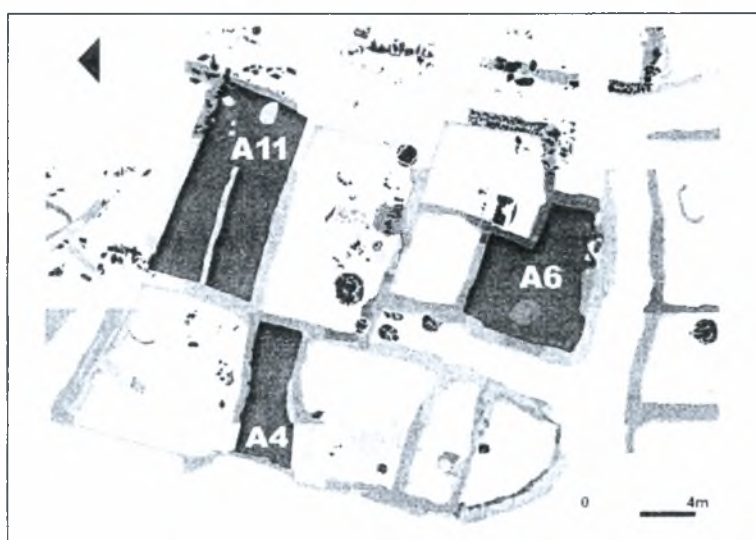
Εικ.15 Πύλος. Κάτοψη του ανακτόρου

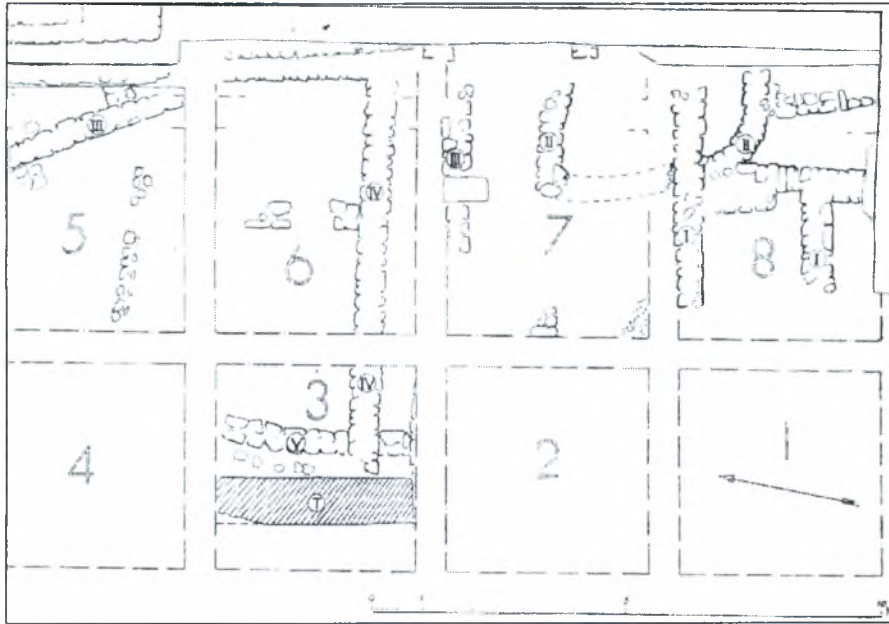
Εικ.16. Τούμπα Θεσσαλονίκης. Κάτοψη κτιρίου Α.

Εικ. 17 Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην πλαγιά της Τούμπας από την ΥΕΧ. 1.διάσπαρτες στάχτες, 2.λακκοί επενδυμένοι με επίχρισμα, 3. χαντάκι 4.κλίβανος, 5. λάκκος με συγκέντρωση κουμπιών.

Εικ.18 Τούμπα Θεσσαλονίκης. Κτίριο Α. Με γκρι χρώμα σημειώνονται οι συγκεντρώσεις murex.

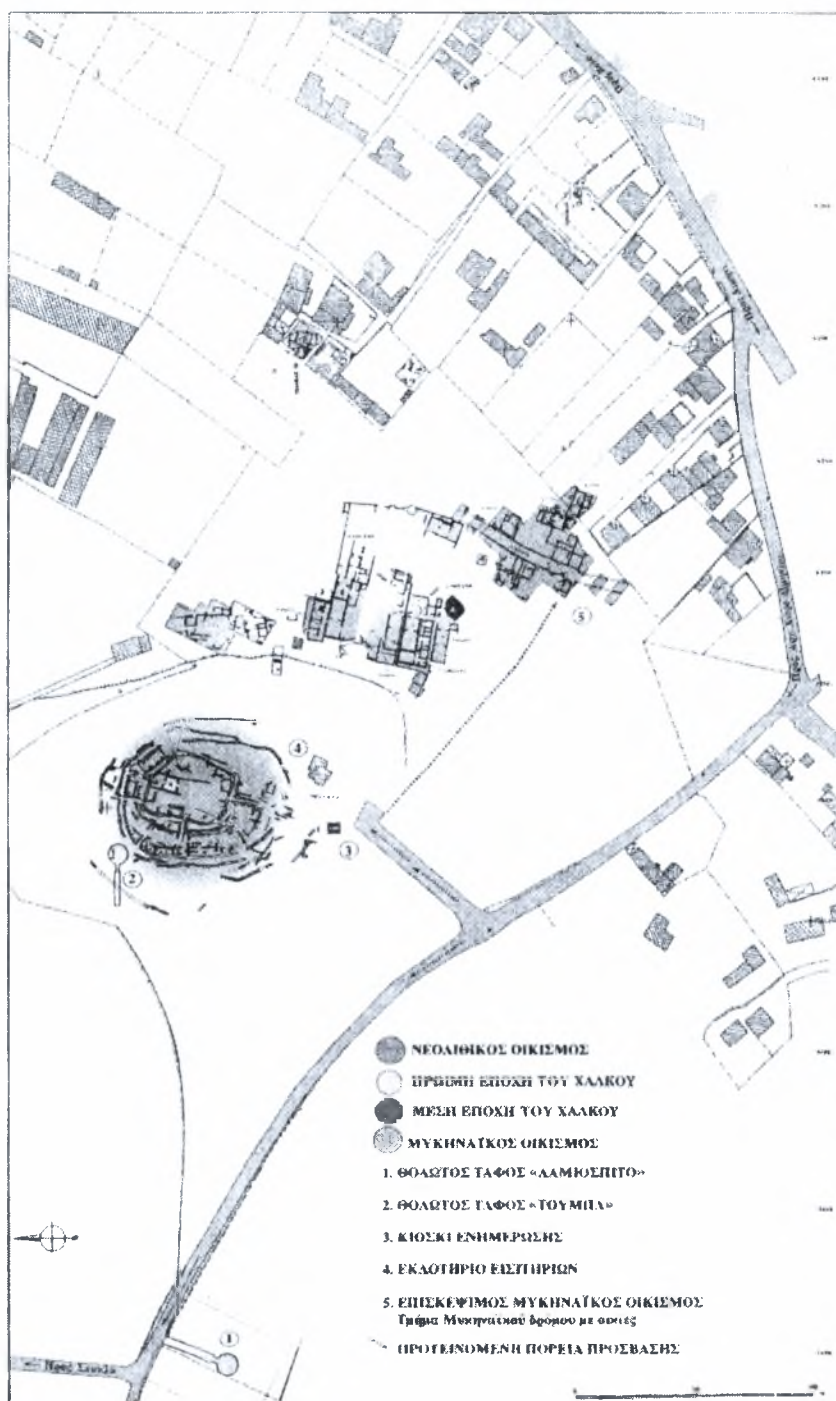
Εικ.19 Ιωλκός. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ.20 Βελεστίνο. Γενική άποψη του καμινιού.

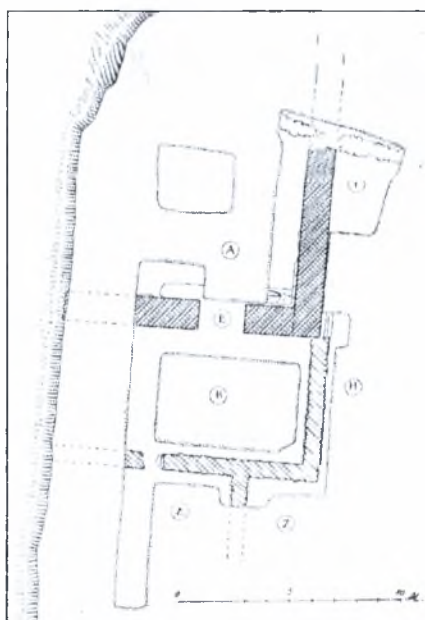
Εικ.21 Διμήνη. Κάτοψη του ανακτορικού συγκροτήματος.

Εικ.22 Τοπογραφικό σχέδιο Διμηνίου. Μυκηναϊκός κλίβανος με τον αρ.9.

Εικ.23 Διμήνη. Κεραμικός κλίβανος.

Εικ.24 Πευκάκια. Σχέδιο τομέα II

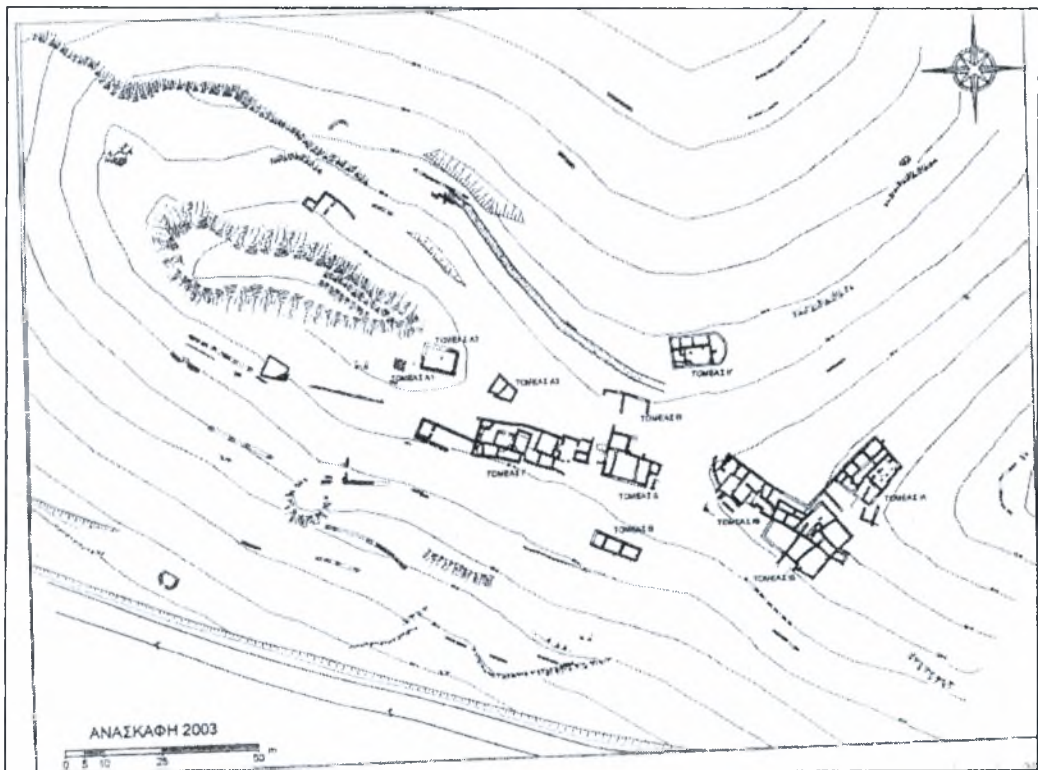
Εικ.25 Κύνος. Λείψανα κλιβάνου.

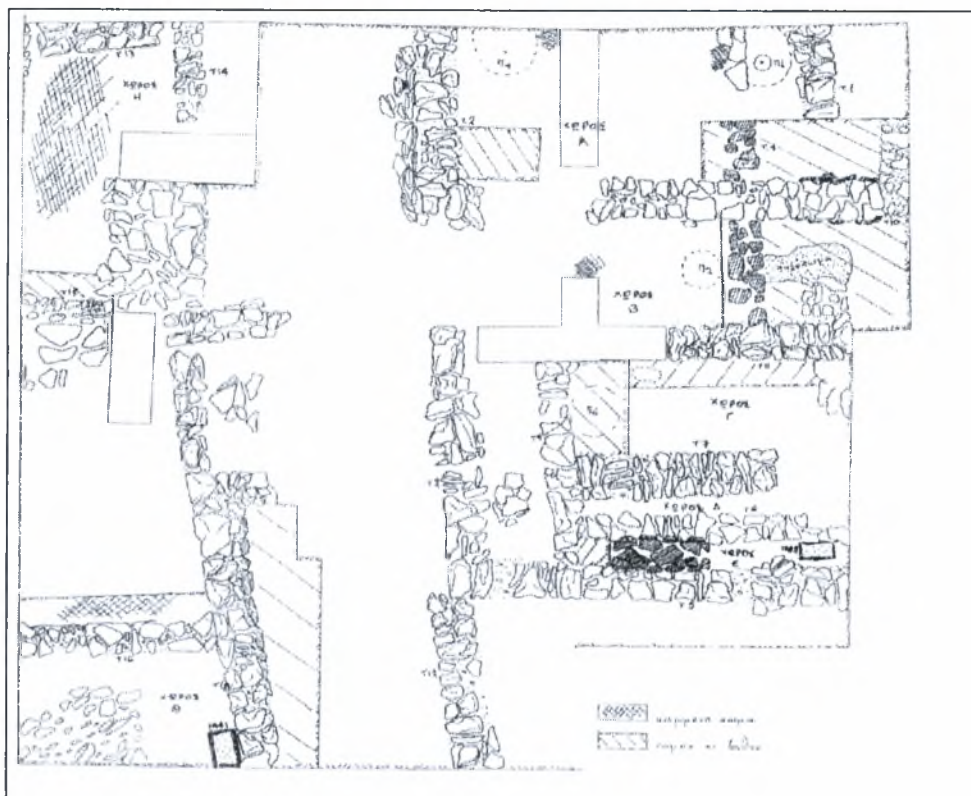
Εικ.26 Αγ.Κοσμάς. Τοπογραφικό οικισμού.

Εικ.27 Αγ. Κοσμάς. ΥΕ αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Εικ.28 Σαλαμίνα. Κανάκια. Κάτοψη μυκηναϊκής ακρόπολης.

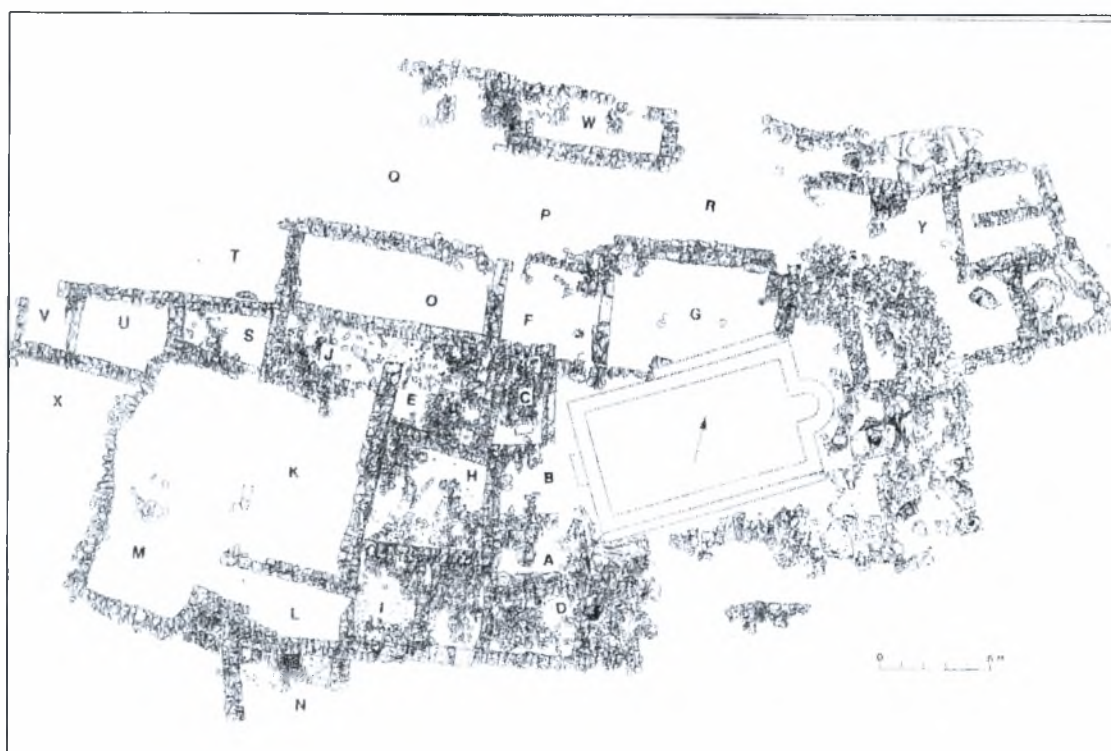
Εικ.29 Κουμπτί Αιδηψού. Οικόπεδο Τσαλίκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

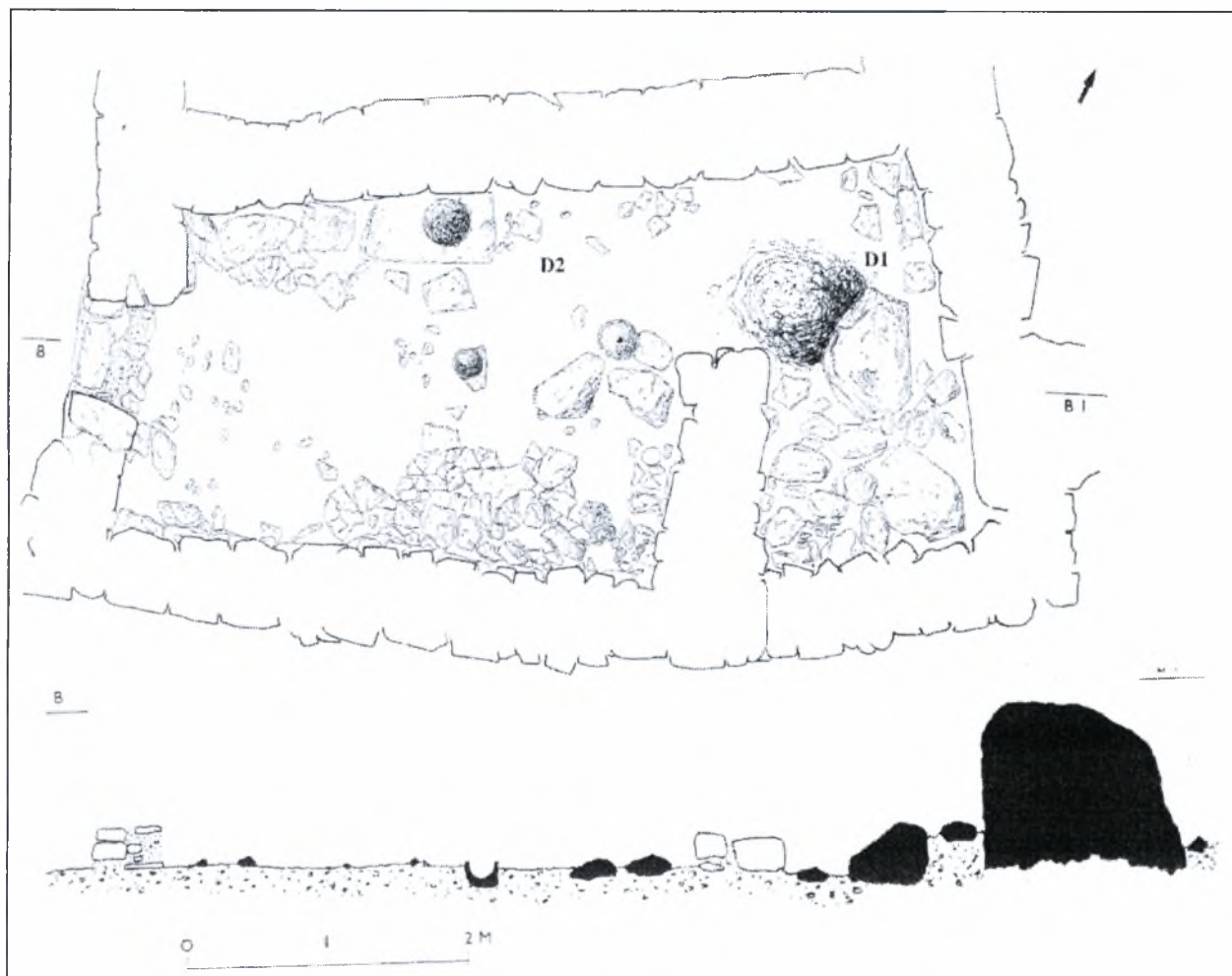
Εικ.30 Αιγείρα. Κάτοψη κτιρίων ακρόπολης. Μυκηναϊκές φάσεις.

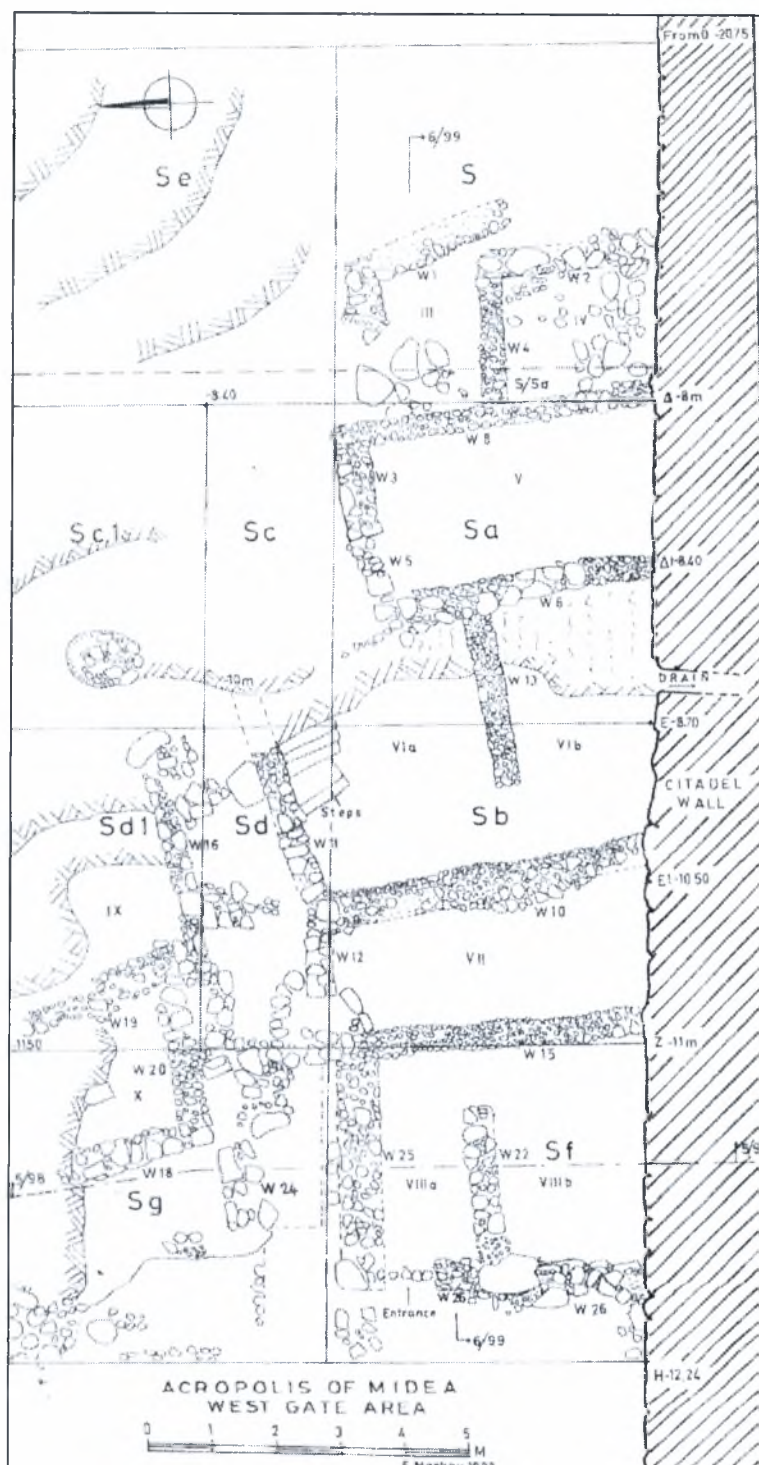
Εικ.31 Αιγείρα. Ακρόπολη. Μυκηναϊκός κλίβανος.

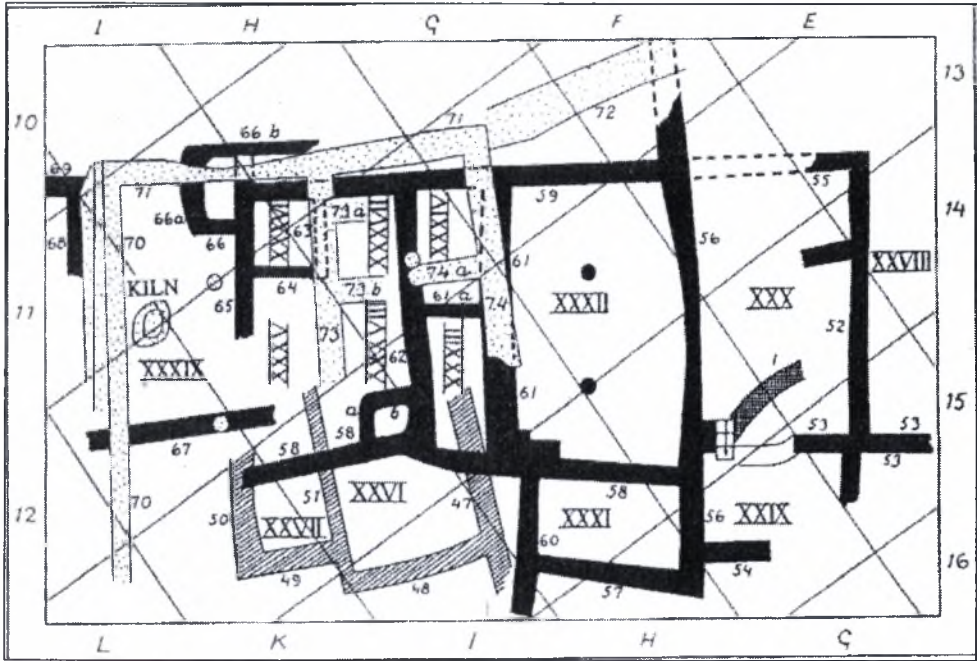
Εικ.32 Αγ. Κωνσταντίνος. Σχέδιο των μυκηναϊκών κτιρίων.

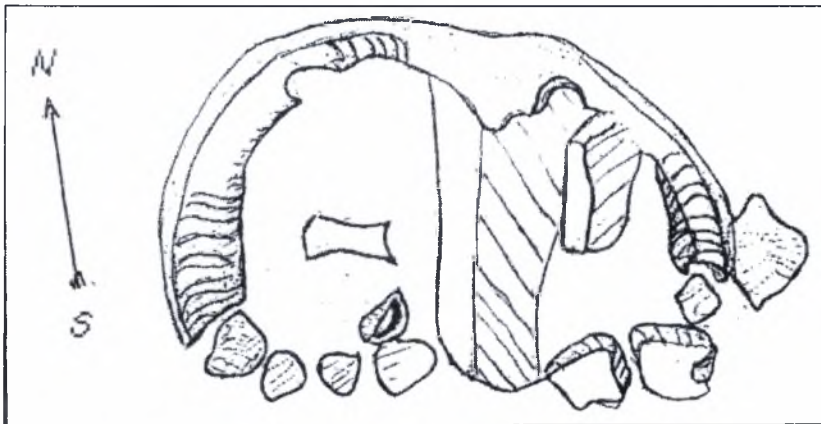
Εικ.33 Αγ. Κωνσταντίνος. Μέθανα. Κάτοψη και τομή του δωματίου D.

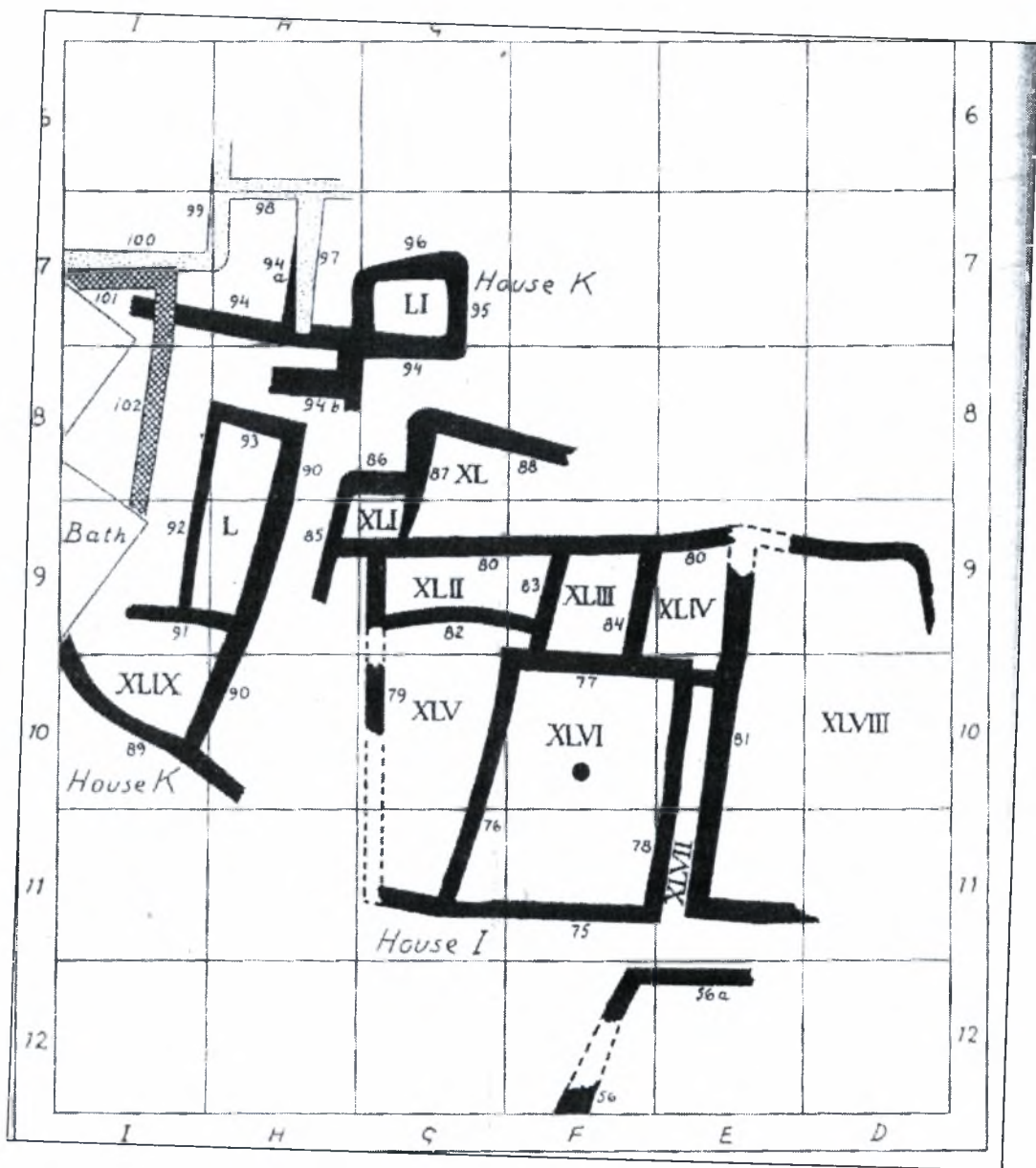
Εικ.34 Μιδέα. Κάτοψη του κτιρίου στην περιοχή της Δυτικής Πύλης.

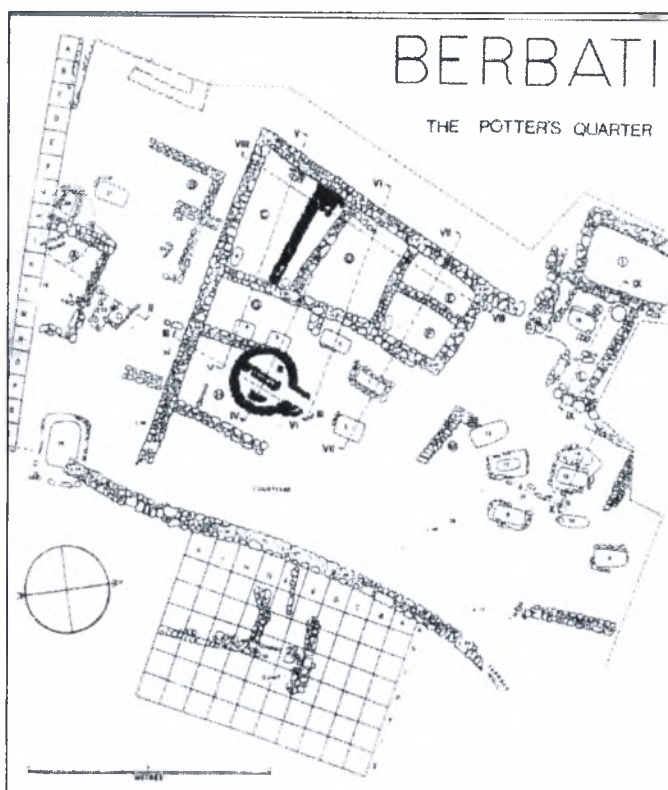
Εικ.35 Ασίνη. Δωμάτια F-H.

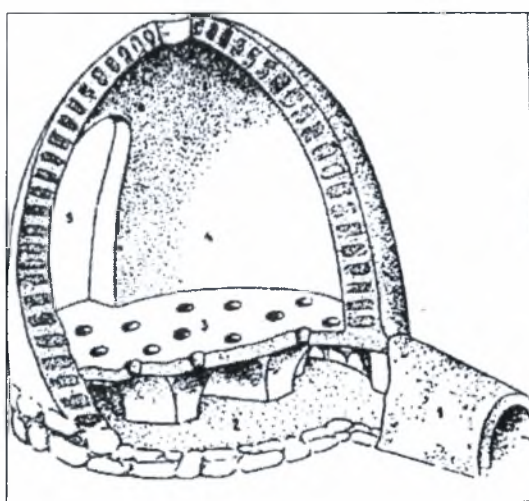
Εικ.36 Ασίνη. Σχέδιο κλιβάνου, δωματίου Η

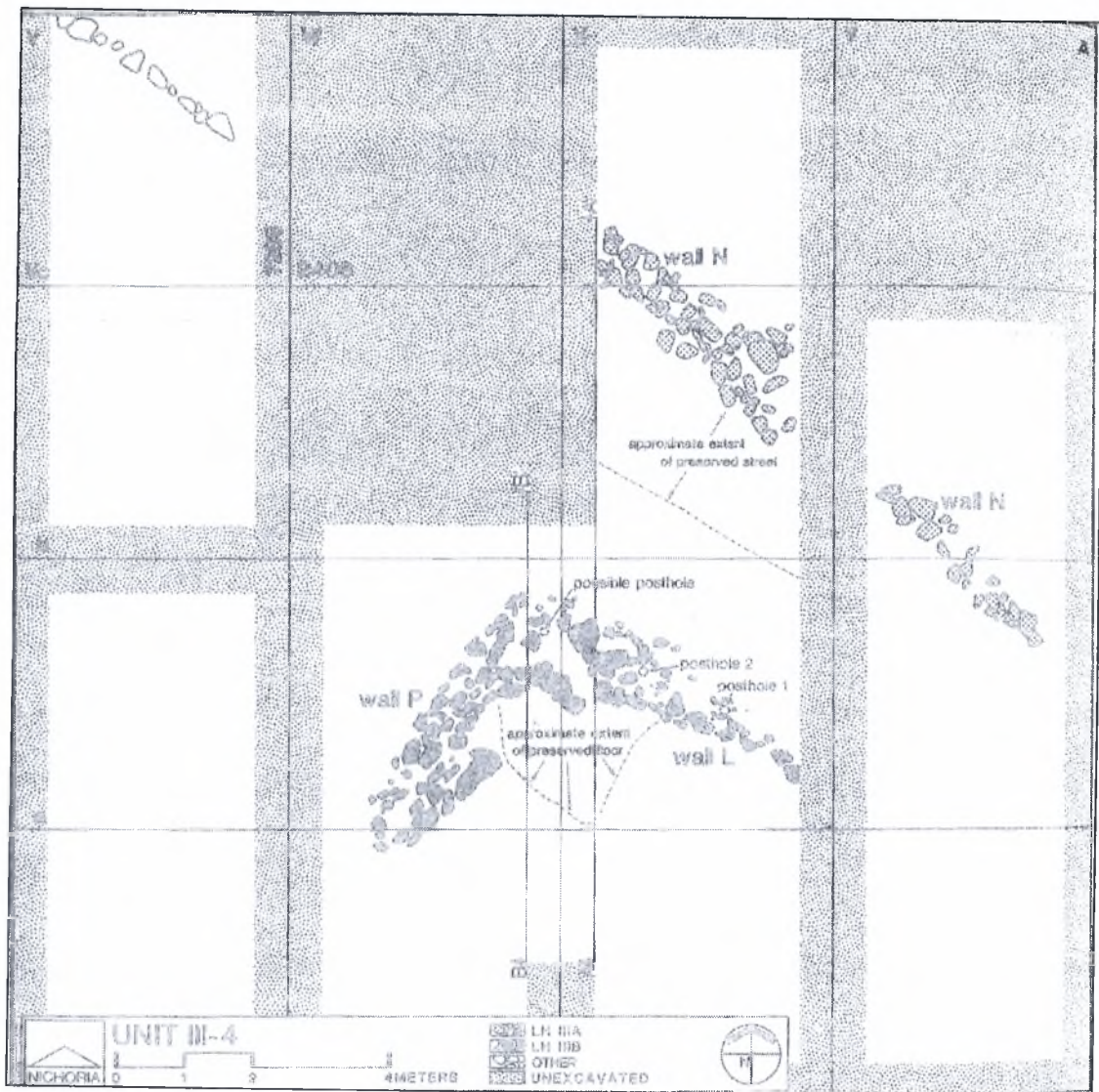
Εικ.37 Αθήνη. Οικίες Ι-Κ.

Εικ.38 Μπερμπάτι. Κάτοψη της ανασκαφής. Οι τοίχοι της πρώιμης φάσης με σκούρο χρώμα.

Εικ.39 Μπερμπάτι. Αναπαράσταση του κλιβάνου.

Εικ.40 Νιχώρια. Κάτοψη του κτιρίου.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000091775